

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Факультет психології

ISSN 2520–6265 (print)

ISSN 2520–6273 (online)

УКРАЇНСЬКИЙ ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЖУРНАЛ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Виходить не менше 2 разів на рік

Заснований у 2016 році

№ 2 (8)

КИЇВ – 2018

УДК 159.9(477)(062.55)

ББК 88

У 45

ICV 2016: 46,25

ICV 2017: 70,91

GOOGLE SCHOLAR

ISSN 2520–6265 (print)

ISSN 2520–6273 (online)

*Засновник Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
факультет психології*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія: КВ № 22255–12155Р від 28.07.2016 р.

Журнал внесено до Переліку наукових фахових видань України з психології
(Наказ № 374 Міністерства освіти і науки України від 13 березня 2017 р.)

Журнал проіндексовано у міжнародних наукометричних базах:
INDEX COPERNICUS (IC) (з 2017 р.), GOOGLE SCHOLAR (з 2017 р.).

Вид видання: збірник

Статус видання: вітчизняне

Мова видання: українська

Сфера розповсюдження: загальнодержавна

*Рекомендовано до друку Вченою радою факультету психології
(протокол № 13 від 27 червня 2018 року)*

Головний редактор – Данилюк І. В., д.психол.н., проф.;

Заступник головного редактора – Коваленко А. Б., д.психол.н., проф.;

Редакційна колегія: Васютинський В. О., д.психол.н., проф.;

Альфредас Лаурінавічус, д.філос., проф. (Вільнюс, Литва);

Москалець В. П., д.психол.н., проф.; Фурманов І. О., д.психол.н., проф.

(Мінськ, Білорусь); Швалб Ю. М., д.психол.н., проф.;

Ганс-Дітер Даммерінг, д.філос. (Магдебург, Німеччина);

Міхал Білевич, дійсний доктор психології (Варшава, Польща);

Траверсе Т. М., д.психол.н., доц.; Чуйко О. В., д.психол.н., доц.;

Дубровинський Г. Р., к.психол.н., доц.; Соснюк О. П., к.психол.н., доц.;

Козицька І. В., к.психол.н.; Рогаль Н. І., к.психол.н.;

Романова Ю. В., к.психол.н.

Редакція залишає за собою право вносити корективи щодо обсягу статей.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, імен та інших даних несуть автори публікацій.

У 45 **Український психологічний журнал: збірник наукових праць /**
головн. ред. І. В. Данилюк : КНУ імені Тараса Шевченка. –
К., 2018. – № 2 (8). – 180 с.

Наведено результати теоретичних, наукових, прикладних та науково-експериментальних досліджень з актуальних питань психології. Для науковців, викладачів, аспірантів, соціальних працівників, практичних психологів, студентів.

Issue deals with the results of theoretical, scientific, empirical and scientific-experimental researches of the actual problems of psychology. Scientists, teachers, graduate students, social workers, psychologists-practitioners and students will be interested in it.

УДК 159.9(477)(062.55)

ББК 88

ISSN 2520–6265 (print)

ISSN 2520–6273 (online)

© КНУ імені Тараса Шевченка, 2018

Збірник надруковано за підтримки БО «Міжнародний благодійний фонд «Розвиток наукової психології «ФРОНЕЗИС»

ЗМІСТ

Васютинський В. О.

СТРАТЕГІЇ КОЛЕКТИВНОЇ АДАПТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ
АКТУАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ 7

Волинець Н. В.

ЧИННИКИ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ПЕРСОНАЛУ
ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ
В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ ЗДІЙСНЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ 17

Зубовський Д. С.

ПЕРЕВІРКА ФАКТОРНОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНОМОВНОЇ
МЕТОДИКИ «ОПИТУВАЛЬНИК ПОСТТРАВМАТИЧНОГО
ЗРОСТАННЯ» 36

Кідалова К. С.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОСТАВЛЕННЯ
ОСОБИСТОСТІ: АНАЛІЗ КОНЦЕПЦІЙ ТА ПІДХОДІВ 48

Коваленко А. Б., Безверха К. С.

СОЦІАЛЬНА ТА ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ІММІГРАНТІВ
ПІДЛІТКОВОГО ТА ЮНАЦЬКОГО ВІКУ В УКРАЇНУ З КРАЇН
СЕРЕДНЬОГО СХОДУ 59

Кокун О. М., Кравченко Д. Г., Панасенко Н. М.

ЧИННИКИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОЗДІЙСНЕННЯ ВЧИТЕЛЯ . . 74

Колесников О. М.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ МОТИВАЦІЇ ДЕРЖСЛУЖ-
БОВЦІВ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ 86

Кравченко С. І.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКО-
ПРАВОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ
ОСІБ 99

Кузіна В. Д.

ЕФЕКТИВНІСТЬ РОЗВИТКУ КОНСТРУКТИВНОГО
ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
ОСОБИСТОСТІ ОФІЦЕРА112

Chaika G. V.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS INFLUENCING PERSONAL
AUTONOMY AS A KEY FACTOR OF SELF-DETERMINATION . .124

Shamyh O. M.

PSYCHOLOGICAL CONDITIONS OF SELF-REALIZATION IN
SPORTS OF PARALIMPIC ATHLETS138

Шелег Т. В.

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ЖИТТЄТВОРЧОСТІ
ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ147

Юрчинська Г. К., Круцюк О. В.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЖИТТЄСТІЙКОСТІ ОСОБИСТОСТІ
ВОЛОНТЕРА ТА ЙОГО МОТИВАЦІЇ163

CONTENTS

Vasiutynskyi V. O.

STRATEGIES OF UKRAINIANS' COLLECTIVE ADAPTATION IN
CONDITIONS OF ACTUAL SELF-DETERMINATION 7

Volynets N. V.

FACTORS OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF THE PERSONNEL
OF THE STATE BORDER GUARD SERVICE OF UKRAINE IN SPECIAL
CONDITIONS OF PROFESSIONAL ACTIVITY 17

Zubovskyy D. S.

REVISION OF FACTOR STRUCTURES OF UKRAINIAN-SPEAKING
METHODS «POSTTRAUMATIC GROWTH INVENTORY» 36

Kidalova K. S.

PSYCHOLOGICAL PECULARITIES OF SELF-PERSONALIZATION:
ANALYSIS OF CONCEPTS AND APPROACHES 48

Kovalenko A. B., Bezverkha K. S.

SOCIAL AND ETHNIC IDENTITIES OF ADOLESCENT AND YOUTH
AGE IMMIGRANTS FROM COUNTRIES OF THE MIDDLE EAST
IN UKRAINE 59

Kokun O. M., Kravchenko D. G., Panasenko N. M.

FACTORS OF TEACHERS' PROFESSIONAL SELF-FULFILLMENT .. 74

Kolesnykov O. M.

FEATURES OF PROFESSIONAL MOTIVATION OF PUBLIC
OFFICIALS: THEORETICAL ASPECTS OF THE STUDY..... 86

Kravchenko S. I.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF POLITICS-LEGAL
COMPETENCE OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS 99

Kuzina V. D.

EFFICIENCY OF DEVELOPMENT OF CONSTRUCTIVE
PERFECTIONISM AND PROFESSIONAL IDENTITY OF THE
OFFICER'S PERSONALITY 112

Chaika G. V.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS INFLUENCING PERSONAL
AUTONOMY AS A KEY FACTOR OF SELF-DETERMINATION . . . 124

Shamyh O. M.

PSYCHOLOGICAL CONDITIONS OF SELF-REALIZATION IN
SPORTS OF PARALIMPIC ATHLETS 138

Sheleh T. V.

PSYCHOLOGICAL CONDITIONS FOR LIFE-CREATION OF
PRIMARY SCHOOL AGE CHILDREN 147

Yurchynska H. K., Krutsiuk O. V.

INTERCONNECTION BETWEEN HARDINESS OF A VOLUNTEER
PERSONALITY AND ITS MOTIVATION 163

УДК 316.62

Васютинський В. О.,

доктор психологічних наук, професор,
головний науковий співробітник,
Інститут соціальної та політичної
психології НАПН України
E-mail: vadymvas55@gmail.com

СТРАТЕГІЇ КОЛЕКТИВНОЇ АДАПТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ АКТУАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ

За результатами опитування 360 респондентів у Києві було визначено основні психологічні зміни, що відбулися в житті українців протягом останніх трьох років. Ці зміни певним чином пов'язані із загальним соціальним контекстом їхньої життєдіяльності (період після Євромайдану та під час війни на Донбасі). Загалом, як зауважували респонденти, вони стали відносно частіше співчувати жителям Донбасу, брати відповідальність на себе, проводити час в Інтернеті, працювати, розв'язувати проблеми, почуватися впевненими в собі, мати високу самооцінку, відчувати напруження, приділяти увагу своєму здоров'ю. Респонденти виявляли своє значуще ставлення до таких змін через оцінку ступеня та позитивного або негативного характеру їхнього впливу. Наведені в запитаннях способи поведінки відображають стратегії адаптації, до яких удаються громадяни в умовах повсякденного життя. На основі статистичної обробки даних, зокрема факторного аналізу, було виділено найпоширеніші і найтипівіші варіанти самовизначення в певних сферах індивідуальної або колективної життєдіяльності. Насамперед слід говорити про матеріально-статусне самовизначення, професійне самовизначення, інформаційне самовизначення, світоглядне самовизначення, самовизначення в громадській сфері, самовизначення щодо конфліктної взаємодії, самовизначення щодо способу життя, самовизначення щодо війни на Донбасі.

Ключові слова: соціально-психологічна адаптація, стратегії колективної адаптації, самовизначення у сферах індивідуальної життєдіяльності, самовизначення у сферах колективної життєдіяльності, адаптація до умов воєнно-політичного конфлікту.

Постановка проблеми. Під впливом воєнно-політичних подій на сході України загострилися об'єктивні і суб'єктивні потреби громадян

приспосовуватися до актуальних умов індивідуального і колективного життя. Результати досліджень показують, що об'єктивно зумовлені процеси адаптації більшості громадян до життя в період воєнного конфлікту суб'єктивно залишаються не досить опанованими та відрефлексованими. Над індивідуальною і колективною свідомістю й поведінкою, особливо представників старшого покоління, виразно тяжіє схильність до стереотипних переживань, яка затримує позитивний розвиток і гальмує вироблення продуктивних стратегій адаптації [1]. Ефективним виходом із психологічно патової ситуації могло б стати активне самовизначення громадян у найважливіших сферах їхньої життєдіяльності.

Відтак логічно постає питання про стратегії колективної адаптації до умов, що більш чи менш істотно змінилися. Такі стратегії ми тлумачимо як систему (здебільшого нечітко структуровану) спільно вироблюваних способів поведінки, організовуваних і виконуваних дій спільноти, спрямованих на пристосування до наявних (несприятливих) або змінених умов життєдіяльності. Успішним результатом такої адаптації мають (але не мусять) ставати передумови для досягання значущих колективних та індивідуальних цілей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Колективні стратегії адаптації розглядають у вельми широких і розмаїтих соціальних контекстах.

О. В. Нечипоренко проаналізувала специфіку адаптаційних реакцій етнолокальних спільнот автохтонних народностей Сибіру на вплив чинників урбаністичного середовища. Багатоманіття трансформацій способу життя традиційних національних суспільств в умовах наростаючого впливу сучасної індустріальної культури зведено до трьох основних адаптаційних стратегій: ізоляції як прагнення порвати всі зв'язки з домінантною спільнотою задля збереження власної традиційності; пасивної адаптації, що передбачає співпрацю з домінантним суспільством без активних спроб змінити характер взаємодії з ним; активної адаптації, яка полягає в намаганні в той чи той спосіб змінити середовище такої взаємодії [2].

Дедалі популярнішим стає підхід, що спирається на категорію психологічної пружності. Розглядаючи зміст колективних стратегій адаптації в такому контексті, Д. Бартельт зазначає, що спільнота виробляє механізми, спрямовані на пом'якшення найгірших наслідків економічних та природних потрясінь. Тут треба враховувати суб'єктивний досвід внутрішніх труднощів, набір психологічних і матеріальних ресурсів, досвід успіхів і невдач. Успішна адаптація є можливою завдяки наявності психологічної пружності [5].

К. Андерсон і С. Маклаклан визначили три ключові стратегії, що сприяють використанню знань для підвищення потенціалу

прогресивних соціальних трансформацій у кризових умовах. Першу стратегію вони назвали розшаруванням, що включає в себе стратегічне визначення рівня деталізації, складності та мови, доконечних для ефективного обміну ідеями та аргументами між різними типами акторів (учених, фермерів, політиків, широкої громадськості). Друга стратегія – наведення мостів – передбачає використання ключових слів, прикладів, метафор, об'єктів і дискурсів, які забезпечують порозуміння між носіями різних поглядів, почуттів та інтересів. Згідно з третьою стратегією, яку можна назвати трансмедіацією, різні творці або користувачі знань краще сприйматимуть ідеї, подані в різних формах масової комунікації та інформації [4].

Колективні адаптаційні стратегії в спільноті Дж. Борт і Дж. Сабелла характеризують на основі опису персональних історій членів панамських родин. Більшість осіб виявляється залученими до різних економічних діяльностей, а також виконують нові, змінені діяльності. Ці діяльності можуть справляти враження випадкових і хаотичних, проте аби збагнути їхній адаптаційний зміст, треба розуміти середовищні чинники, до яких люди адаптуються, а також фундаментальні цілі їхнього життя. Тут насамперед діють чинники природні, соціально-економічні та політичні. Автори виділяють два основні патерни адаптації: диверсифікацію (множинність) діяльностей та опору на мережу родинних зв'язків [6].

Естонська соціолог Т. Вігалемм, вивчаючи проблеми мовної інтеграції росіян в Естонії, говорить про «символічне виключення», яке має місце тоді, коли учасники адаптивних практик стикаються з колективними культурними цінностями – дитячою освітою, чистотою мови, політичними уподобаннями та колективною пам'яттю. Вивчення державної мови вона розглядає як особистий вибір, індивідуальну стратегію боротьби за ресурси, такі як високооплачувана робота і можливість вибрати працедавця [7].

Дослідники адаптаційних стратегій соціальної спільноти пенсіонерів Ю. Соколова і Г. Зборовський виділили кілька типів їхньої адаптації. Перший тип полягає в турботі про здоров'я: урахування його стану, відвідування поліклінік і лікарень, купівля ліків. Другий тип є характерним для пенсіонерів, які орієнтуються на родинні стосунки: виховують внуків, займаються городництвом або садівництвом. Третій тип ґрунтується на готовності продовжити трудову діяльність. Четвертий тип – це вибір нового інтелектуального заняття як розширення можливостей самореалізації [3].

Виділення не розв'язаних раніше частин проблеми. Зростає суспільне напруження в умовах громадського протистояння та воєнно-політичного конфлікту висуває нові психологічні вимоги до свідомості

й поведінки громадян, спричиняє доконечність їхньої зміни. Під впливом такого загострення актуалізуються чинники, що спонукають до дедалі активнішого й виразнішого самовизначення особи і спільноти. Окреме питання в цьому контексті становить зв'язок між соціально-психологічною адаптацією і колективним самовизначенням як процесами, що мають забезпечити ефективність функціонування суспільства в нових умовах.

Мета статті полягає у визначенні змісту стратегій колективної адаптації українців до актуальних громадсько-політичних умов у процесі їхнього індивідуального і колективного самовизначення.

Виклад основного матеріалу. У лютому 2017 р. було опитано 360 респондентів у м. Києві. Вибірку складено за ознаками віку і статі – відповідно до загальної статево-вікової структури дорослого населення України (із невеликим перевищенням молодіжної частини вибірки): жінки становили 55 %; осіб віком від 18 до 29 років було 28,1 %, від 30 до 44 – 25,3, від 45 до 59 – 24,7, від 60 років і старших – 21,9 %. За рештою параметрів вибірка мала випадковий характер. Інтерв'юерами були студенти-психологи Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Застосована в опитуванні анкета містила 71 пункт, у якому респондентам пропонували запитання про зміни в їхньому житті, що, імовірно, відбулися за останні три роки. Зв'язок із воєнними подіями на Донбасі в інструкції не підкреслювано, респондент сам вирішував, наскільки саме війна вплинула або не вплинула на його життя. Зміст оцінюваних індикаторів, на наш погляд, можна, зокрема, інтерпретувати і як підставу для висновків про стратегії адаптації громадян до умов громадсько-політичного життя. По-перше, тому, що йдеться про зміни, які тим чи тим чином пов'язані із загальним соціальним контекстом життєдіяльності, а отже, відображають зумовлену ним поведінку респондентів. По-друге, респонденти виявляють своє значуще ставлення до цих змін – через оцінку їхньої впливовості та пряму впливу, а відтак показують рівень і спрямованість власної суб'єктної позиції.

Кожний пункт анкети складався з трьох підпунктів. Відповіді отримувано за 5-бальною шкалою, побудованою за принципом семантичного диференціала. У першому підпункті сформульовано можливу зміну у вигляді полярних констатацій (наприклад: «Більше читаю – Менше читаю»). Якщо респондент обирав одну із змістовних оцінок, то відповідав на наступний підпункт: наскільки така зміна вплинула (або не вплинула) на його життя. Якщо зміна вплинула помірно або істотно, то в третьому підпункті треба було зазначити, яким був цей вплив – добрим чи поганим.

Ми припустили, що зафіксовані в запитаннях способи поведінки певною або й істотною мірою відображають напрями адаптації, до яких удаються громадяни в нелегких умовах теперішнього життя. Подальшу статистичну обробку даних було спрямовано на те, щоб виділити найбільш загальні й типові способи поведінки, що сукупно визначають зміст тих чи тих колективних стратегій (або радше протостратегій) адаптації. Найчастіше характер виявлених стратегій проявлявся у вигляді самовизначення в певних сферах індивідуальної або колективної життєдіяльності.

Одномірний розподіл оцінок показав, що, на думку респондентів, відносно частіше в їхньому житті стали проявлятися такі особливості: «співчуваю жителям Донбасу», «частіше беру відповідальність на себе», «більше часу проводжу в Інтернеті», «більше працюю», «частіше розв'язую різні проблеми», «рідше покладаю відповідальність на інших», «став більш упевненим у собі», «моя самооцінка зросла», «частіше відчуваю напруження», «більше уваги приділяю здоров'ю».

У просторі 71 ознаки, що описує зміни безвідносно до їхнього впливу, було проведено факторний аналіз із послідовним скороченням кількості ознак шляхом відкидання найменш навантажених. Виділилися вісім двополюсних факторів із сумарною дисперсією 52,9 %. (Зміст цих факторів було зіставлено з результатами одномірних розподілів: за ознаками, де найбільш виразним було тяжіння до одного з полюсів шкали; за ознаками, що, за оцінками респондентів, вплинули на них відносно більше; за ознаками, які вплинули відносно менше; за ознаками, чий вплив оцінено як відносно кращий; за ознаками, вплив яких оцінено як відносно гірший).

Перший фактор (вклад у дисперсію 11 %) умістив ознаки, що показують зміну особистого і соціального добробстану. Найбільше навантаження (.79) тут припало на пункт «Моє матеріальне становище погіршилося – Моє матеріальне становище поліпшилося». Розподіл даних респондентами оцінок між цими полюсами виявився близьким до нормального: 18,3 % – 17,2 – 24,4 – 24,4 – 15,6 % відповідно. Наступні шкали стосувалися до змін соціального статусу та кар'єри, у яких дещо переважили оптимістичні оцінки. Ці показники, на думку респондентів, справили вплив на їхнє життя. Негативно було оцінено зміну матеріального становища: ті, хто її зазнав, переживають це особливо болісно.

Такі співвідношення дали підстави інтерпретувати відповідну стратегію як намагання зберегти, відновити або підвищити свій добробстан шляхом «матеріально-статусного самовизначення».

У другому факторі (8,2 %) об'єдналися характеристики поведінки під час конфліктного спілкування. Найбільш показовою стала шкала

«Частіше конфліктую зі своїм оточенням – Рідше конфліктую зі своїм оточенням» (-.78): 5,5 % – 13,6 – 33,9 – 24,2 – 22,8 %. Як бачимо, респонденти дещо більше схильні вважати, що тепер конфліктують менше, ніж раніше (і це вплинуло на їхнє життя). Так само менше вони сперечаються з іншими людьми. А за частотою відчуття гніву та звинувачування своїх співгромадян має місце нормальний розподіл. Оцінки впливу описаних змін виявилися невивраженими.

Пов'язана з цими показниками стратегія означає, на наш погляд, «самовизначення щодо конфліктної взаємодії».

У третьому факторі (6,7 %) відображено зміни в професійному житті респондентів. Найбільш навантаженим виявився пункт «Намагався змінити професію – Не намагався міняти професію» (.84): 19,2 % – 13,9 – 36,4 – 6,9 – 23,6 %. Тут очевидно є симетрія оцінок, натомість у наступному за значенням пункті помірно переважили намагання змінити місце роботи. В обох цих випадках респонденти схильні були вважати, що такі зміни чи наміри або брак їх не вплинули на їхнє життя, але ті, хто наполягав на такому впливі, оцінювали його як позитивний.

Стратегію зміни або збереження професії та місця роботи ми назвали «професійне самовизначення».

Зміст четвертого фактору (6,5 %) виявився пов'язаним із споживанням інформації. Найвагомим був показник «Менше слухаю радіо – Більше слухаю радіо» (-.65): 21,4 % – 8,1 – 45,3 – 10,8 – 14,4 %. Тут оцінки розподілилися за принципом нормальності. Проявилися також тенденції менше читати газети і дивитися телевізор, але частіше розмовляти по телефону. При цьому респонденти здебільшого вважають, що такі зміни не вплинули на їхнє життя.

Можна гадати, що в інформаційному просторі мають місце два протилежні способи поведінки: намагання уникати інформації задля заспокоєння і, навпаки, прагнення здобути її якомога більше, аби володіти ситуацією. Водночас тенденція уникати газет і телевізора за частішання телефонних розмов підказує, що тут може йтися про цілісну стратегію доцільного впорядкування інформаційного простору: «інформаційне самовизначення».

П'ятий фактор (5,7 %) відобразив зміну поглядів і переконань. Найвивраженим у цьому контексті став індикатор «Мої погляди змінилися – Мої погляди не змінилися» (.75): 21,4 % – 24,4 – 25,3 – 10 – 18,9 %. До нього примикають зміна переконань, усвідомлення своєї політичної позиції, зміна ставлення до тих, хто поводить себе інакше. Переважає думка, що такі зміни не вплинули на життя респондентів, а якщо й вплинули, то позитивно.

Адаптації, очевидно, може сприяти як зміна, так і незмінність поглядів. Перша забезпечує гнучке пристосування до умов, що змінилися. Друга допомагає зберегти свою політико-ідеологічну ідентичність. Загалом же ця стратегія має характер «світоглядного самовизначення».

Шостий фактор (5,3 %) стосувався до виявів громадської активності та відповідальності. Найпоказовішим був пункт «Моя громадська активність знизилася – Моя громадська активність підвищилася» (.67): 8,1 % – 10,8 – 50,8 – 17,8 – 12,5 %. Ішлося також про взяття відповідальності на себе або перекладання її на інших, про участь у волонтерській діяльності.

Одномірний розподіл показав суперечність: з одного боку, респонденти заявили про посилення своєї інтернальності, а з другого – про зниження громадської активності. (Останнє, зокрема, стосується й до участі у волонтерській діяльності: імовірно, тут проявилось зниження її після сплеску у 2014–2015 рр.). Як і в попередньому факторі, вплив зазначених змін на життя респондентів оцінено як малозначущий, але позитивний.

Відповідну стратегію адаптації можна визначити як «самовизначення в громадській сфері».

У змісті сьомого фактору (4,8 %) відобразилися зміни в способі життя. На провідне місце тут вийшов показник «Менше уваги приділяю здоров'ю – Більше уваги приділяю здоров'ю» (-.82): 7,8 % – 15,6 – 17,5 – 25,8 – 33,3 %. Його доповнюють ставлення до здорового способу життя та спілкування з близькими людьми. Тут респонденти переважно відзначали істотний і позитивний вплив на них відповідних змін.

Із погляду стратегій адаптації такі відношення можуть означати «самовизначення щодо способу життя».

Восьмий фактор (4,6 %) об'єднав ставлення до війни на Донбасі та постави з приводу життєвих проблем. Його найвиразніше втілено в пункті «Весь час думаю про війну на Донбасі – Зовсім не думаю про війну на Донбасі» (.63): 16,9 % – 36,9 – 28,6 – 10,3 – 7,2 %. Істотну перейнятість війною доповнюють співчуття до мешканців Донбасу та готовність розв'язувати проблеми. Загалом вплив розцінено як незначний, але негативний.

Відповідну стратегію ми назвали «самовизначенням щодо війни на Донбасі» – вона цілком очевидно має поточний, подієво зумовлений, але водночас ціннісно насичений характер.

Висновки. Визначаючи найбільші зміни, що сталися в їхньому житті протягом трьох останніх років, респонденти виявляли своє значуще ставлення до загального соціального контексту життєдіяльності (зокрема або насамперед маючи на увазі наслідки Євромайдану та вплив

війни на Донбасі). У поставлених запитаннях та отриманих на них відповідях було зафіксовано способи поведінки, що відображають напрями адаптації, до якої вдаються громадяни в умовах теперішнього життя.

Виділено найбільш загальні й типові варіанти самовизначення в певних сферах індивідуальної або колективної життєдіяльності, що сукупно визначають зміст колективних стратегій адаптації. Найчастіше такі стратегії проявлялися у вигляді різних варіантів самовизначення: матеріально-статусного, професійного, інформаційного, світоглядного, у громадській сфері, щодо конфліктної взаємодії, способу життя, війни на Донбасі.

Перспективи подальших досліджень. Описана структура може скласти основу дальшого вивчення колективних стратегій адаптації українців до умов і наслідків воєнного конфлікту, виявлення серед них найбільш ефективних і доцільних та вироблення засобів соціально-психологічного сприяння їхньому впровадженню в широкий соціальний контекст.

Список використаних джерел

1. Васютинський В. О. Індивідуальні і колективні стратегії адаптації мешканців міських громад до життя в період воєнного конфлікту / В. О. Васютинський // Проблеми політичної психології: зб. наук. праць. – Вип. 5 (19). – К.: Міленіум, 2017. – С. 43–52.
2. Нечипоренко О. В. Интеграция малого этноса в индустриальное общество: стратегии адаптации / О. В. Нечипоренко // Вестник НГУ. Серия: Философия. 2009. – Т. 7. – Вып. 1. – С. 107–112.
3. Соколова Ю. Д. Адаптационные стратегии социальной общности пенсионеров: управленческий подход / Ю. Д. Соколова, Г. Е. Зборовский // Стратегии развития социальных общностей, институтов и территорий: матер. II Международн. науч.-практ. конф. Екатеринбург, (18–20 апреля 2016 г.): в 2-х т. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2016. – Т. 2. – С. 312–316.
4. Anderson C. R. Transformative research as knowledge mobilization: transmedia, bridges and layers / C. R. Anderson, S. M. McLachlan // Action Research. – 2016. – Vol. 14. – Is. 3. – P. 295–317.
5. Bartelt D. W. On Resilience: Questions on Validity / Dawid W. Bartelt // Educational Resilience in Inner-City America: Challenges and Prospects / [ed. by Margaret C. Wang and Edmund W. Gordon]. – New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc., 1994. – P. 97–108.
6. Bort J. R. Grassroots Development Strategies in the Azuero Peninsula of Panama / John R. Bort and James S. Sabella // Communities and Capital Local Struggles against Corporate Power and Privatization / [Ed. By Thomas W. Collins and John D. Wingard]. – Athens: University of Georgia Press, 2000. – P. 52–68.
7. Vihalemm T. To learn or not to learn? Dilemmas of linguistic integration of Russians in Estonia / T. Vihalemm // Ethnicity. – 2010. – № 3. – P. 73–97.

References transliterated

1. Vasiutynskiy V. O. Indyvidualni i kolektyvni stratehii adaptatsii meshkantsiv miskykh hromad do zhyttia v period voiennoho konfliktu / V. O. Vasiutynskiy // Problemy politychnoi psykholohii: zb. nauk. prats. – Vyp. 5 (19). – K.: Milenium, 2017. – S. 43–52.
2. Nechiporenko O. V. Integratsiya malogo etnosa v industrialnoe obshchestvo: strategii adaptatsii / O. V. Nechiporenko // Vestnik NGU. Seriya: Filosofiya. 2009. – T. 7. – Vyp. 1. – S. 107–112.
3. Sokolova Yu. D. Adaptatsionnye strategii sotsialnoy obshchnosti pensionerov: upravlencheskiy podkhod / Yu. D. Sokolova, G. E. Zborovskiy // Strategii razvitiya sotsialnykh obshchnostey, institutov i territoriy: mater. II Mezhdunarodn. nauch.-prakt. konf. Ekaterinburg, (18–20 aprelya 2016 g.): v 2-kh t. – Ekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 2016. – T. 2. – S. 312–316.
4. Anderson C. R. Transformative research as knowledge mobilization: transmedia, bridges and layers / C. R. Anderson, S. M. McLachlan // Action Research. – 2016. – Vol. 14. – Is. 3. – P. 295–317.
5. Bartelt D. W. On Resilience: Questions on Validity / Dawid W. Bartelt // Educational Resilience in Inner-City America: Challenges and Prospects / [ed. by Margaret C. Wang and Edmund W. Gordon]. – New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc., 1994. – P. 97–108.
6. Bort J. R. Grassroots Development Strategies in the Azuero Peninsula of Panama / John R. Bort and James S. Sabella // Communities and Capital Local Struggles against Corporate Power and Privatization / [Ed. By Thomas W. Collins and John D. Wingard]. – Athens: University of Georgia Press, 2000. – P. 52–68.
7. Vihalemm T. To learn or not to learn? Dilemmas of linguistic integration of Russians in Estonia / T. Vihalemm // Ethnicity. – 2010. – № 3. – P. 73–97.

Abstract

Vasiutynskiy V. O.,

Doctor of Psychological Science,

Professor, Chief Researcher,

Institute for Social and Political Psychology
of NAES of Ukraine

E-mail: vadymvas55@gmail.com

STRATEGIES OF UKRAINIANS' COLLECTIVE ADAPTATION IN CONDITIONS OF ACTUAL SELF-DETERMINATION

According to the results of investigation (360 respondents were polled in Kyiv), the biggest psychological changes have occurred in Ukrainians' life during the last three years were identified. In some way the changes were connected with a general social context of life activities (the period after the Euro-Maidan and during the war in Donbas). On the whole, as the respondents noticed, they relatively more began to sympathize with the residents of Donbas, take responsibility for themselves, spend time on the Internet, work, solve problems, feel confident, feel highly appreciated, feel stress, and pay attention to health. Respondents showed their significant attitudes towards these changes through assessments of a degree and a positive or negative nature of their influence. Recorded in questions behaviors reflect ways of adaptation, which citizens use in terms of current life. On a base of statistical analysis of data, primarily factor analysis, the most common and typical variants of self-determination in certain areas of individual or collective life were highlighted. Above all, we should talk about material and status self-determination, professional self-determination, informational self-determination, ideological self-determination, self-determination in public sphere, self-determination regarding conflict interaction, self-determination regarding a way of life, and self-determination regarding the war in Donbas.

Key words: *social and psychological adaptation, strategies of collective adaptation, self-determination in spheres of individual life activity, self-determination in spheres of collective life activity, adaptation to conditions of military and political conflict.*

Отримано – 11 червня 2018

Рецензовано – 14 червня 2018

Прийнято – 18 червня 2018

Received – June 11, 2018

Revision – June 14, 2018

Accepted – June 18, 2018

УДК 159.92:316.6

Волинець Н. В.,

кандидат психологічних наук,
доцент, старший науковий співробітник
науково-дослідного відділу,
Національна академія Державної прикордонної
служби України імені Богдана Хмельницького
E-mail: natasha_volynets@meta.ua

ЧИННИКИ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ПЕРСОНАЛУ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ ЗДІЙСНЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті представлено особливості середовища здійснення професійної діяльності персоналом Державної прикордонної служби України. Описано особистісні чинники, чинники професійної діяльності та чинники організаційного середовища психологічного благополуччя персоналу Державної прикордонної служби України в особливих умовах здійснення професійної діяльності.

Психологічним благополуччям працюючої особистості (працівника) є як глобальне, цілісне суб'єктивне рефлексивне переживання позитивності та значущості власного «Я-існування» в цілому та через призму її життєздійснення в середовищі професійної діяльності, що репрезентує інтегральну оцінку життя працюючої людини, позитивні афекти стосовно виконуваної роботи, організаційного середовища та, як наслідок, життя в цілому, та як суб'єктивне переживання-проживання ситуативного досвіду в контексті професійної діяльності як гармонійне поєднання вкладених зусиль особистості для здійснення роботи, досягнутих цілей роботи та отриманої вигоди (винагороди, визнання, задоволення, перспектив тощо).

Зазначено, що професійна діяльність персоналу Державної прикордонної служби України є платформою, на якій через виконання службових обов'язків, професійну самореалізацію тощо розгортаються процеси досягнення цілей, реалізуються актуальні потреби в досягненнях, успішності професійної діяльності, взаємодії з людьми тощо, а також процеси отримання винагороди у вигляді матеріального забезпечення, кар'єрного зростання, задоволеності виконуваною роботою

і підвищення самооцінки власної професійної компетентності та значущості, що формує уявлення щодо перспектив як у майбутній професійній діяльності, так і в майбутньому житті, прагнення до подальшого професійного розвитку та самореалізації. Особистісні чинники (якісні характеристики смислових та ціннісних життєвих орієнтацій, прагнення до самоствердження, емоції, оцінки та судження з приводу результатів своєї позитивної активності), професійні чинники (професійні властивості, що визначають їхню професійну ідентичність та психологічну готовність до здійснення професійної діяльності, мотивацію професійного зростання, професійне самоставлення тощо) та організаційні (сприятливість та безпека організаційного середовища, стосунки з керівництвом та колегами, задоволеність роботою) є основними чинниками, що детермінують психологічне благополуччя персоналу Державної прикордонної служби України.

Ключові слова: професійна діяльність, психологічне благополуччя працюючої особистості (працівника), особливі умови діяльності, середовище професійної діяльності.

Постановка проблеми. Глобальна гуманістична спрямованість розвитку усіх сфер життєдіяльності людей актуалізує проблеми щастя, благополуччя, задоволеності як життям в цілому, так і окремими його компонентами. У сучасній психології зростає інтерес до наукових розвідок у напрямку вивчення особливостей розвитку та функціонування успішної, здорової, благополучної і щасливої особистості, яка живе повноцінним та цікавим життям. У зазначеному аспекті важливою сферою життєдіяльності особистості є сфера її професійної діяльності. Наразі одним з найскладніших напрямків дослідження психологічного благополуччя особистості є вивчення його в контексті такої сфери життєвого середовища людини, як професійна діяльність.

Актуальність вивчення переживання психологічного благополуччя прикордонниками в професійному середовищі зумовлена особливостями концепції реформування Державної прикордонної служби України (ДПСУ) відповідно до європейських стандартів, спрямованої на удосконалення системи підготовки, комплектування, роботи з особовим складом ДПСУ, його соціального захисту, а саме: реалізацією екстериторіального і територіального принципів комплектування особового складу; децентралізацією системи управління особовим складом; створенням та запровадженням системи професійної компетентності; розробленням механізму підготовки спеціалістів за державним замовленням у навчальних закладах Міноборони, МВС та СБУ, а також навчальних

зкладах ДПСУ; забезпеченням підготовки особового складу ДПСУ у навчальних закладах ДПСУ з урахуванням загроз прикордонній безпеці; задоволенням кадрових потреб органів та підрозділів ДПСУ в правоохоронній сфері, сферах телекомунікації, психології та кінології; запровадженням методики вивчення особистості та формування психологічної готовності до дій у кризових ситуаціях; розробленням механізму соціально-психологічної та фізичної реабілітації військовослужбовців ДПСУ, наданням допомоги їм і членам їхніх сімей; впровадженням європейських стандартів у систему підготовки та роботи з особовим складом ДПСУ, забезпеченням обміну досвідом з навчальними закладами правоохоронних органів України та держав – членів Європейського Союзу; розробленням механізму протидії негативному інформаційному впливу на особовий склад ДПСУ та удосконаленням професійної підготовки у сфері інформаційної безпеки; поліпшенням фінансового забезпечення особового складу ДПСУ [15]. Окрім того, професійна діяльність персоналу ДПСУ зумовлена особливостями спеціальної професійної підготовки (професійних знань, умінь та навичок, професійної компетентності, готовності тощо), особливостями управління підготовкою, особливостями здійснення професійної діяльності безпосередньо в особливих умовах, які вимагають від прикордонників швидкого прийняття та реалізації професійно важливих рішень, містять загрозу для їхнього життя та здоров'я, особливостями організаційної діяльності щодо розподілу обов'язків, повноважень, функцій, відповідальності, а також суспільно значущою місією – охороною державного кордону країни. Високий рівень здійснення професійної діяльності прикордонниками з охорони державного кордону, особливо в умовах проведення операції спеціальних сил, призводить до професійного виснаження їхніх ресурсів і вимагає вирішення питань з охорони їхнього психічного та фізичного здоров'я та запровадження заходів з покращення рівня їхнього психологічного благополуччя. Проте, безпосередньо досліджень, присвячених вивченню психологічного благополуччя персоналу ДПСУ, наразі не проводилося.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нині проблема переживання психологічного благополуччя в професійному середовищі персоналу ДПСУ непрямо представлена у дослідженнях, присвячених вивченню психологічного та психічного здоров'я (В. Алещенко, С. Вірний, Т. Вербанова, Д. Єрьоменко, В. Кохан, Є. Потапчук, О. Сафін, О. Ящук), професійного вигорання та деформацій (І. Артем'єва, О. Гарний, О. Кириленко, Ю. Максимюк, Л. Михайлишин, О. Орос, Б. Томчук, О. Хайрулін), професійної адаптації (С. Вірний, С. Мул, Є. Потапчук, О. Самохвалов, С. Чистяков), професійної успішності (С. Вірний,

С. Мул, О. Ставицький). Психологічне благополуччя особистості в професійній діяльності розглядається як процес та стан, який інтегрально відображає життєву діяльність людини, її результати та ставлення до цих результатів (М. Бояркін та ін.) [3], як критерій професійної ідентичності і характеристика діяльності (Р. Шаміонов) [12], як результат переживання особистістю успіхів чи досягнень у професійній реалізації, гармонії в особистому житті, реалізації особистістю власного потенціалу тощо (В. Духневич) [7].

Виокремлення невирішених раніше частин проблеми. Незважаючи на досить широкий спектр теоретичних підходів і напрацювань стосовно психологічних особливостей професійної діяльності персоналу ДПСУ, у сучасній військовій психології проблема переживання психологічного благополуччя в професійному військовому середовищі у прямій постановці не представлена.

Отже, **метою статті** є аналіз чинників психологічного благополуччя персоналу ДПСУ в особливих умовах здійснення професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Професійна діяльність персоналу ДПСУ є платформою, на якій через виконання службових обов'язків, професійну самореалізацію тощо розгортаються процеси досягнення цілей, реалізуються актуальні потреби в досягненнях, успішності професійної діяльності, взаємодії з людьми тощо, а також процеси отримання винагороди у вигляді матеріального забезпечення, кар'єрного зростання, задоволеності виконуваною роботою та підвищення самооцінки власної професійної компетентності та значущості, що формує уявлення щодо перспектив як у майбутній професійній діяльності, так і у житті в майбутньому, прагнення до подальшого професійного розвитку та самореалізації. І оскільки середовище професійної діяльності є головним і єдиним джерелом забезпечення усіх сфер життєдіяльності людини, переживання психологічного благополуччя / неблагополуччя можна вважати основним інтегральним показником якості проживання людиною власного життя та його здійсненності.

Психологічним благополуччям працюючої особистості (працівника) є як глобальне, цілісне суб'єктивне рефлексивне переживання позитивності та значущості власного «Я-існування» в цілому та через призму її життєздійснення в середовищі професійної діяльності, що репрезентує інтегральну оцінку життя працюючої людини, позитивні афекти стосовно виконуваної роботи, організаційного середовища та, як наслідок, життя в цілому, та як суб'єктивне переживання-проживання ситуативного досвіду в контексті професійної діяльності як гармонійне поєднання вкладених зусиль особистості для здійснення роботи, досягнутих

цілей роботи та отриманої вигоди (винагороди, визнання, задоволення, перспектив тощо).

Проблемі детермінації психологічного благополуччя особистості в останнє десятиріччя присвячено чимало наукових праць. Визначаючи фактори, чинники, детермінанти психологічного благополуччя особистості науковці виокремлюють: ситуативні (позитивні оцінки станів здоров'я, задоволеність відносинами в різних сферах життєдіяльності) та інтенційні (об'єктивні життєві події, успіх в різних сферах життя) (С. Любомирські) [36]; матеріальні умови (дохід та витрати – можливості задоволення базових та актуальних потреб або депривація потреб, споживання, багатство, якість житла) (Д. Канеман, А. Дейтон, Ф. Освальд, Х. Вал, Н. Мольєнкопф, О. Шилінг, Д. Сакс, Б. Стівенсон, Дж. Вулферс [34; 39; 42], демографічні (гендерні та вікові особливості, міграційний статус, матеріальний статус, тип сім'ї, наявність дітей, екологічні та географічні умови життя, етнічна ідентифікація, рівень урбанізації) (П. Долан, Т. Пісгуд, М. Уайт) [26], чинники, які стосуються якості життя (стан здоров'я, безробіття, соціальні контакти та безпека (Р. Боаріні, М. Сомола, К. Сміт, Р. Маньчін, Ф. де Кельєнаер, П. Долан, Т. Пісгуд, М. Уайт) [21; 26], задоволеність життям та контроль за доходами, освіта, зайнятість (Б. Фрей, А. Стюцер, Д. Канеман, А. Крюгер) [28; 35], задоволення роботою, баланс між роботою та особистим життям, освіта та навички (Д. Бланшфлауер, А. Освальд, П. Долан, Т. Пісгуд, М. Уайт, Дж. Хелліуелл, Д. Канеман, А. Крюгер, Дж. Стігліц, А. Сен, Дж. Фітуссі) [20; 26; 30; 35; 44], соціальні зв'язки (Р. Боаріні, М. Сомола, К. Сміт, Ф. де Кельєнаер, Дж. Хелліуелл, С. Ванг, Д. Канеман, А. Крюгер) [21; 31; 35], приналежність до громади та управління (Дж. Хелліуелл, С. Ванг) [31], корупція та участь у демократичних процесах (Б. Фрей, А. Стюцер) [27], особиста безпека як співвідношення між досвідом віктимізації та суб'єктивним благополуччя на індивідуальному рівні (Р. Боаріні, М. Сомола, К. Сміт, Р. Маньчін, Ф. де Кельєнаер) [21], а також суб'єктивні уявлення про безпеку (життя в небезпечному або депресивному районі (С. Балестра, Дж. Султан, П. Долан, Т. Пісгуд, М. Уайт) [19; 26], сприйнятий рівень злочинності (Дж. Хелліуелл, С. Ванг) [31].

Вперше заходи із забезпечення психологічного благополуччя військовослужбовців застосовувалися під час Першої світової війни у Мінесоті спільними зусиллями благодійних організацій, працівників соціального захисту, волонтерів американського Червоного Хреста, Християнської Асоціації молодих чоловіків і жінок та Армії порятунку, які відіграли важливу роль у підтримці американських військових підрозділів як на власній території, так і за кордоном. Вони підтримували

моральний стан військ на всіх етапах конфлікту, пропонуючи використовувати психологічні засоби розслаблення, комфорту та активного відпочинку [18]. З 1998 року в армії США працює програма MWR – Morale, Welfare and Recreation («Мораль, благополуччя та дозвілля»), яка є програмою якості життя, що безпосередньо підтримує їхню психологічну готовність, забезпечує якість життя різноманітних військових угруповань, військовослужбовців та здійснює підтримку їхніх сімей. До цієї програми включено соціальні, спортивні, оздоровчі, освітні та інші види діяльності, що покращують життя військової громади, сприяють інтелектуальній, психологічній та фізичній підготовці військовослужбовців, забезпечують робоче та житлове середовище, яке приваблює та зберігає якісний склад армії, забезпечує дозвілля, що підтримує якість життя, що відповідає загальноприйнятим американським цінностям, сприяє і підтримує психічний та фізичний добробут військовослужбовців, військових пенсіонерів, цивільних службовців та їхніх сімей; сприяє розвитку гордості, бойового та корпоративного духу військовослужбовців та їхньому добробуту при переїздах тощо [38]. Особливості ж психологічного благополуччя особистості, і військовослужбовців у тому числі, в Україні набули актуальності лише в останні роки.

До чинників, які визначають психологічне благополуччя працюючої особистості (працівника) відносяться: психологічні чинники: суб'єктивне благополуччя (емоційно-когнітивні оцінки якості життя, задоволення життям, позитивні емоції, особистісні установки (екстраверсія, нейротизм та самооцінка), культурні відмінності (Е. Дінер, С. Оіші, Р. Лукас, Й. Гутьєрес, Б. Джименес, Е. Ернандес, С. Пуенте) [23; 29], особистісні чинники (нейротизм, екстраверсія, відкритість до досвіду, агресивність і сумлінність) (П. Коста, Р. Маккрой) [22], прагнення та очікування, що проявляються через орієнтацію на ситуацію або групу: на те, як живе сама особистість (судження, почуття) або на те, як інші живуть та їхній попередній досвід (Е. Дінер, С. Оіші, Р. Лукас) [23], прагнення до самоствердження (Дж. Хелліуелл, Р. Лейар, Дж. Сакс) [28], афективні дескриптори (А. Міхалос, П. Калке, У. Шиммак, С. Оіші) [37; 43], позитивні та негативні афекти (Е. Томпсон) [45]; позитивні та негативні почуття афективного досвіду (Е. Дінер, Д. Вірц, Р. Бісвас-Дінер, В. Тов, С. Кім-Прієт, Д. Чой, С. Оіші) [24]; евдемоністичні психологічні чинники процвітання: «позитивні характеристики» (емоційна стабільність, життєздатність, оптимізм, стійкість, позитивні емоції та самооцінки) та «позитивне функціонування» (взаємодія, компетенція, зміст та позитивні стосунки) (Ф. Нуперт, Т. Со) [33]; психологічні або особистісні

(властивості темпераменту, базові властивості та позитивні риси характеру) та суб'єктивно-особистісні (афективний, когнітивно-афективний та когнітивний компоненти, які дозволяють сформуванню узагальненої й відносно стійкої переживання суб'єктивного благополуччя у вигляді емоцій, оцінок і суджень з приводу результатів своєї позитивної активності, а також суб'єктивного рівня зовнішніх позаособистісних чинників благополуччя) (М. Батурін, С. Башкатов, Н. Гафарова, Л. Яворовська, Г. Філоненко) [2; 17]; інтерперсональні чинники – індивідуально-психологічні якості, які визначають ставлення особистості до себе та середовища (нейротизм, екстраверсія, відкритість до досвіду, впевненість у собі, відповідальність, внутрішній локус контролю, висока самооцінка, позитивне самоставлення, відсутність інтрапсихічних конфліктів, оптимізм, задоволеність собою, здатність ставити адекватні життєві завдання, фізичне та психічне здоров'я) (І. Горбаль) [4, с. 41–44], соціально-психологічні (трансценденційні цінності, алоцентризм, потреба в належності) та особистісні (впевненість у собі, компетентність, самоприйняття, рефлексивна контактність, оптимістичний атрибутивний стиль) (Ю. Вишнягова, Т. Данильченко, А. Коваленко, Б. Пахоль) [5; 6; 9; 10; 12]. До зовнішніх або позаособистісних чинників відносяться біологічні, соціальні, матеріальні блага, до міжособистісних – результати позитивної міжособистісної активності (позитивні вчинки та дії, досягнуті сприятливі міжособистісні стосунки та сукупність соціально значущих досягнень) (М. Батурін, С. Башкатов, Н. Гафарова, Л. Яворовська, Г. Філоненко) [2; 17]; формальні «об'єктивні» – умови, в яких перебуває особа (економічні, професійні, політично-суспільні та соціально-демографічні), соціально-психологічні – особливості взаємодії особистості з макросередовищем (когнітивна оцінка якості власного життя, соціальна підтримка та якість стосунків з оточуючими людьми) (І. Горбаль) [4, с. 41–44].

Сучасні дослідження психологічного благополуччя мають декілька векторів вивчення: 1) дослідження структурних компонентів психологічного благополуччя; 2) дослідження психологічного благополуччя як ресурсу-можливості здійсненості життя особистості (вплив на якість життя, афективну сферу, на евдемоністичне благополуччя (щастя), на різні сфери життя та діяльності); 3) дослідження переживання психологічного благополуччя як у ситуативному контексті, так і холистичному.

Більшість вчених (Дж. Ван Хорн, Т. Теріс, У. Шауфелі, Б. Уілмар, Р. Щереурс) вибудовують свою теорію благополуччя працюючої особистості на основі моделей благополуччя К. Ріфф та П. Уорра і професійне благополуччя особистості розглядають як позитивну оцінку нею різних

аспектів своєї роботи, включаючи афективні, мотиваційні, поведінкові, когнітивні та психосоматичні аспекти [46]. Так, вивчаючи здоров'я працівників К. Пейдж і Д. Велла-Бродрік [40] пропонують модель здоров'я працівника, яка ґрунтується на моделях суб'єктивного благополуччя Е. Дінера [25] та психологічного благополуччя К. Ріфф [41], відповідно до якої розглядають благополуччя працівника як задоволення від роботи та обумовлене роботою відчуття і включає суб'єктивне благополуччя (задоволення життям та диспозиційні афекти), психологічне благополуччя, а також благополуччя на робочому місці.

Виокремлюючи чинники психологічного благополуччя персоналу ДПСУ, необхідно зазначити, що під час виконання службових завдань прикордонники здійснюють професійну діяльність в умовах, які значно впливають на стан їхнього здоров'я, життя, рівень працездатності та якість виконання поставлених завдань. Професійна діяльність прикордонників реалізується в ситуаціях, які характеризуються елементами несподіванки, раптовості, суміжними з ризиками, небезпеками, готовністю діяти негайно, грамотно і в межах правового поля. Вимоги до негайних, рішучих і ефективних дій виникають і в процесі здійснення повсякденної діяльності прикордонного персоналу, а саме: перевірки документів на право перетину державного кордону, конфліктних ситуацій з особами, які перетинають державний кордон тощо; проведення огляду місцевості; роботи з місцевим населенням; супроводження цілей на постах технічного спостереження, що вимагають від прикордонників швидких, точних і безпомилкових дій [8]. Психологічні можливості прикордонників, які стикаються при виконанні службових обов'язків у бойовій обстановці підвищуються тоді, коли їхнє навколишнє соціальне і ергономічне середовище стають більш ресурсними – підтримуючими, мобілізуючими й компенсуючими компонентами їхньої індивідуальної психологічної готовності до здійснення професійної діяльності [1, с. 116].

Особливої значущості набувають питання збереження психічного, фізичного здоров'я та психологічного благополуччя прикордонників в сучасних умовах їхньої участі в операції спеціальних сил. За результатами опитування та анкетування Д. Єрмоєнко військовослужбовців, які безпосередньо брали участь у проведенні антитерористичної операції, виявлено екстремальні чинники середовища професійної діяльності на сході України, що мають безпосередній і опосередкований вплив на прикордонників: непередбачуваність та раптовість дій, новизна обстановки та її різка зміна, високий рівень несподіванки, небезпека, загроза життю, людські жертви, висока відповідальність і темп проведення бойових дій; низький рівень взаємодії між різними силовими

структурами, відсутність, недостатність або суперечливість інформації, інтенсивність та новизна застосування спеціальної техніки, невідповідність норм забезпечення реальним потребам сучасного бою, тривале перебування у бойових умовах при відсутності звичних умов для життя і діяльності, труднощі і дискомфорт, складний морально-психологічний стан особового складу, нестандартність засобів і прийомів дій при виконанні покладених завдань, витік конфіденційної інформації, відсутність достатньої кількості закритих каналів зв'язку, переважно негативне ставлення місцевого населення, незнання правил надання домедичної допомоги [8]. Зрозуміло, що зазначені особливості середовища виконання службових обов'язків не тільки не сприяють позитивним переживанням прикордонників, вони негативно впливають на їхнє здоров'я та подальше здійснення життєдіяльності в цілому, змінюючи світогляд, світосприйняття, життєві позиції та життєві перспективи. А отже, переживання психологічного благополуччя (неблагополуччя) прикордонників детермінується особливостями професійних її чинників (організацією, умовами та досвідом професійної діяльності, засвоєнням професійної ролі, постійним виконанням однотипних монотонних дій, пов'язаних зі здійсненням професійних обов'язків, сприятливої соціально-психологічної атмосфери), психологічною готовністю до її здійснення (рівня професійних знань, вмінь, навичок, професійних здатностей при відсутності творчого моменту в діяльності, особливостей професійної адаптації, мотивації, самооцінки, стійкості, саморегуляції тощо, розуміння соціальної значущості професійних функцій та професійної ролі, професійного досвіду) та позитивними та негативними наслідками діяльності.

Чинники організаційного середовища включають управлінсько-організаційні умови праці (матеріально-технічне забезпечення, заробітну плату, співвідношення розташування роботи та дому, ергономічність та безпечність робочого простору та фізичні умови робочого середовища, стиль керівництва, справедливість, соціально-психологічний клімат у колективі, тип організаційної культури, корпоративні традиції тощо), а також чинники результатів діяльності (можливості професійного зростання, цікавість роботи, конструктивні відносини з керівництвом, позитивні стосунки з колегами, корисність здійснюваної роботи для суспільства, самостійність в роботі, допомога іншим у контексті виконуваних професійних функцій). Чинники організаційного середовища, що сприяють переживанню психологічного благополуччя прикордонниками детерміновані впливом керівництва підрозділу ДПСУ та соціально-психологічними умовами організаційного клімату військового колективу. Як зазначає Є. Потапчук, від його дій, поведінки

та діяльності військового керівника «значною мірою залежить рівень душевного благополуччя підлеглого особового складу, а отже і їхнє психічне здоров'я. Звідси виникає потреба вести мову про те, що кожен командир (начальник) зобов'язаний відповідати певним нормам, чи правилам, що висуваються до нього, як до посадової особи, яка несе персональну відповідальність за збереження психічного здоров'я підлеглих їй людей» [14]. У якості соціально-психологічних умов організаційного клімату військового колективу, які сприяють благополуччю військовослужбовців, Є. Потапчук визначає: загальні позиції членів колективу з важливих питань внутрішнього і міжнародного життя, військової служби формуються на основі спільності їх світогляду, переконань і єдиних принципів; навички взаємодії і спілкування як у процесі навчальної діяльності, так і в побуті, зв'язані з чіткою і гнучкою структурою розподілу обов'язків, керівництва встановлених ними норм і способів регуляції спільного життя і діяльності; почуття взаємної довіри, поваги, відповідальності один за одного і готовність в будь-який момент допомогти своєму товаришу; високий рівень згуртованості колективу, позитивний морально-психологічний настрій [12, с. 103–104]. Таким чином, основними чинниками, що детермінують психологічне благополуччя персоналу ДПСУ є особистісні – якісні характеристики смислових та ціннісних життєвих орієнтацій, прагнення до самоствердження, емоції, оцінки та судження з приводу результатів своєї позитивної активності; професійні – професійні властивості, що визначають їхню професійну ідентичність та психологічну готовність до здійснення професійної діяльності, мотивацію професійного зростання, професійне самоставлення тощо; організаційні – сприятливість та безпека організаційного середовища, стосунки з керівництвом та колегами, задоволеність роботою тощо.

Висновки. Отже, середовище професійної діяльності прикордонників містить простір, в якому вони можуть переживати психологічне благополуччя та простір, який не сприяє цьому переживанню. Екстремальність професійної діяльності прикордонників, авторитарний стиль управління персоналом ДПСУ, професійні захворювання, деформації тощо, унеможливають також і автономну та творчу діяльність прикордонників, що і потребує подальших наукових розвідок у напрямку пошуку засобів соціально-психологічного забезпечення психологічного благополуччя прикордонників у середовищі професійної діяльності. Наразі доцільним вбачається виокремлення особистісних чинників, чинників професійної діяльності та чинників організаційного середовища психологічного благополуччя персоналу ДПСУ в особливих умовах здійснення професійної діяльності.

Перспективи подальших досліджень. Серед перспективних напрямків подальших досліджень вбачається розробка теоретичної моделі та проведення емпіричного дослідження особливостей психологічного благополуччя персоналу Державної прикордонної служби України.

Список використаних джерел

1. Алещенко В. І. Психологічне забезпечення миротворчої діяльності військовослужбовців Збройних Сил України: монографія / В. І. Алещенко. – Харків, ХУПС. – 2008. – 238 с.
2. Батурич Н. А. Теоретическая модель личностного благополучия / Н. А. Батурич, С. А. Башкатов, Н. В. Гафарова // Вестник ЮУрГУ. – 2013. – Т. 6. – № 4. – С. 4–14.
3. Бояркин М. Ю. Психологическое и профессиональное благополучие государственных служащих: монография / М. Ю. Бояркин, О. А. Долгополова, Д. М. Зинюева. – Волгоград: Изд-во ФГОУ ВПО ВАГС, 2007. – 216 с.
4. Горбаль І. С. Соціально-психологічні чинники суб'єктивного благополуччя пенсіонерів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 – соціальна психологія, психологія соціальної роботи / І. С. Горбаль; НАПН України; Ін-т соц. та політ. психології. – К., 2016. – 271 с.
5. Данильченко Т. В. Психологічна структура соціального благополуччя та неблагополуччя / Т. В. Данильченко // Український психологічний журнал. – 2017. – № 2 (4). – С. 7–22.
6. Данильченко Т. В. Психологія суб'єктивного соціального благополуччя: автореф. дис. ... д. психол. н.: 19.00.05 – соціальна психологія, психологія соціальної роботи / Т. В. Данильченко; КНУ ім. Т. Шевченка. – К., 2018. – 34 с.
7. Духневич В. М. Психологічне благополуччя професіонала як умова його ефективної діяльності (на прикладі професії психолога): дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 – загальна психологія, історія психології / Духневич Віталій Миколайович. – К., 2002. – 197 с.
8. Єрьоменко Д. Ю. Особливості відновлення психологічної стійкості прикордонників після бойових зіткнень на державному кордоні / Д. Ю. Єрьоменко // Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України Проблеми сучасної психології, 2016. – Випуск 33. – С. 162–171.
9. Коваленко А. Б. Психологічне благополуччя військовослужбовців, що отримали поранення в зоні АТО / А. Б. Коваленко, Ю. А. Вишнягова // Український психологічний журнал. – 2017. – № 3 (5). – С. 124–134.
10. Коваленко А. Б. Психологічне благополуччя особистості: сутність, чинники та структура / А. Б. Коваленко // Гуманітарний корпус: Збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії. – К.: Нілан Лтд, 2018. – Вип. 16. – С. 80–83.
11. Лазоренко О. В. Психологічний аналіз екстремальних умов несення прикордонної служби / О. В. Лазоренко // Проблеми сучасної психології, 2013. – Випуск 21. – С. 305–315.

12. Пахоль Б. Є. Суб'єктивне та психологічне благополуччя: сучасні і класичні підходи, моделі та чинники / Б. Є. Пахоль // Український психологічний журнал. – 2017. – № 1 (3). – С. 80–104.

13. Потапчук Є. М. Теорія та практика збереження психічного здоров'я військовослужбовців: монографія / Є. М. Потапчук. – Хмельницький, 2004. – 322 с.

14. Потапчук Є. М. Збереження психічного здоров'я військовослужбовців / Є. М. Потапчук // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2007. – Вип. 2. – С. 161–170.

15. Розпорядження «Про схвалення Стратегії розвитку Державної прикордонної служби України» від 23 листопада 2015 р. № 1189-р. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/248650837>.

16. Шамянов Р. М. Суб'єктивне благополуччя личности: психологическая картина и факторы / Р. М. Шамянов. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2008. – 296 с.

17. Яворовська Л. М. Фактори становлення психологічного благополуччя особистості / Л. М. Яворовська, Г. С. Філоненко // Наука і освіта. – 2014. – № 12. – С. 216–220. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2014_12_44.

18. Allert J. Welfare Work During World War I / J. Allert // Mnopedia. – URL: <http://www.mnopedia.org/welfare-work-during-world-war-i>.

19. Balestra C. Home sweet home: the determinants of residential satisfaction and its relation with well-being / C. Balestra, J. Sultan; (OECD Statistics Directorate Working Papers No. 54). – Paris, 2013. – 42 p. – URL: <http://dx.doi.org/10.1787/5jzbcx0czc0x-en>.

20. Blanchflower D. International happiness / David G. Blanchflower, Andrew J. Oswald; National Bureau of Economic Research (NBER Working Paper No. 16668). – Massachusetts Avenue, Cambridge, 2011. – 47 p. – URL: <http://www.nber.org/papers/w16668>.

21. Boarini R. What Makes for a Better Life? The determinants of subjective well-being in OECD countries: Evidence from the Gallup World Poll. / R. Boarini, M. Comola, C. Smith, R. Manchin, F. De Keulenaer; (OECD Statistics Working Paper No 47). – Paris, 2012. – 41 p. – URL: <http://dx.doi.org/10.1787/5k9b9ltjm937-en>.

22. Costa P. T. Revised NEO personality inventory (NEO-PI-R) and NEO five-factor inventory (NEO-FFI): manual / Paul T. Costa, Robert R. McCrae. – Odessa, FL: Psychological Assessment Resources, 1992. – 101 p.

23. Diener E. Personality, culture, and subjective well-being: emotional and cognitive evaluations of life / E. Diener, S. Oishi, R. Lucas // Annual Review of Psychology, 2003. – No 54. – P. 403–425. DOI: 10.1146/annurev.psych.54.101601.145056.

24. Diener E. New measures of well-being / E. Diener, D. Wirtz, R. Biswas-Diener, W. Tov, C. Kim-Prieto, D. Choi, S. Oishi // Assessing well-being: the collected works of ed diener, social indicators research series; Diener E., editor. – URL: Dordrecht: Springer. – 2009. – P. 247–266. DOI: 10.1007/978-90-481-2354-4_12.

25. Diener E. Subjective well-being / E. Diener // Psychological Bulletin. – 1984. – Vol. 9. – No. 3. – P. 542–575. – URL: <http://dx.doi.org/10.1037/0033-2909.95.3.542>.

26. Dolan P. Do we really know what makes us happy? A review of the economic literature on the factors associated with subjective well-being / P. Dolan, T. Peasgood,

M. White // *Journal of Economic Psychology*. – 2008. – No 29. – P. 94–122. DOI: 10.1016/j.joep.2007.09.001.

27. Frey B. S. Happiness, economy and institutions / B. S. Frey, A. Stutzer // *The Economic Journal*. – 2001. – Volume 110. – Issue 466. – P. 918–938. – URL: <https://doi.org/10.1111/1468-0297.00570>.

28. Frey B. S. Stress that doesn't pay: the commuting paradox / B. S. Frey, A. Stutzer // *Scandinavian Journal of Economics*. – 2008. – Volume 110. – Issue 2. – P. 339–366. – URL: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9442.2008.00542.x>.

29. Gutierrez J. Personality and subjective well-being: big five correlates and demographic variables / J. Gutierrez, B. Jimenez, E. Hernández, C. Puente // *Personality and Individual Differences*. – 2005. – No 38. – P. 1561–1569. – URL: <http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2004.09.015>.

30. Helliwell J. F. Life satisfaction and the quality of development / J. F. Helliwell; National Bureau of Economic Research (NBER Working Paper No. 14507). – 2008. – 32 p. – URL: <http://www.nber.org/papers/w14507>.

31. Helliwell J. F. Trust and Well-being / J. F. Helliwell, S. Wang // *International Journal of Wellbeing*. – 2011. – Volume 1. – Issue 1. – P. 42–78. DOI:10.5502/ijw.v1i1.9.

32. Helliwell J. F. World Happiness / J. F. Helliwell, R. Layard, J. Sachs, editors. – New York, Columbia University: Report. Earth Institute, 2012. – 170 p. – URL: <http://eprints.lse.ac.uk/47487/>.

33. Huppert F. A. Flourishing across Europe: application of a new conceptual framework for defining well-being / F. A. Huppert, T. T. C. So // *Social Indicators Research*. – 2013. – No 110. – P. 837–861. – URL: <http://dx.doi.org/10.1007/s11205-011-9966-7>.

34. Kahneman D. High income improves life evaluation but not emotional well-being / D. Kahneman, A. Deaton // *Proceedings of the National Academy of Sciences*. – 2010. – Volume 107. – Issue 38. – P. 16489–16493. – URL: <https://doi.org/10.1073/pnas.1011492107>.

35. Kahneman D. Developments in the measurement of subjective well-being / D. Kahneman, A. B. Krueger // *Journal of Economic Perspectives*. – 2006. – Volume 20. – Issue 1. – P. 3–24. DOI: 10.1257/089533006776526030.

36. Lyubomirsky S. The how of happiness: a new approach to getting the life you want / S. Lyubomirsky. – New York, NY: Penguin, 2008. – 384 p. – URL: <http://thehowofhappiness.com/>.

37. Michalos A. C. Stability and sensitivity in perceived quality of life measures: some panel results / A. C. Michalos, P. M. Kahlke // *Social Indicators Research*. – 2010. – Volume 98. – Issue. 3 – P. 403–434. – URL: <https://doi.org/10.1007/s11205-009-9554-2>.

38. Military morale, welfare, and recreation activities and nonappropriated fund instrumentalities Army Regulation 215–1 / Headquarters Department of the Army Washington, DC 31, 2007. – 266 p. – URL: <http://usahec.contentdm.oclc.org/cdm/ref/collection/p16635coll11/id/1107>.

39. Oswald F. Housing and Life satisfaction of older adults in two rural regions in Germany / F. Oswald, H. Wahl, H. Mollenkopf, O. Schilling // *Research on Agein*. – 2003. – Volume 25. – Issue. 2 – P. 122–143. DOI: 10.1177/0164027502250016.

40. Page K. The 'What', 'Why' and 'How' of Employee WellBeing: a new model / K. Page and D. Vella-Brodrick // *Social Indicators Research*. – 2009. – Vol. 90. – No. 3. – PP. 441–458. DOI: 10.1007/s11205–008–9270–3.
41. Ryff C. D. Happiness is Everything, or Is It? Explorations on the Meaning of Psychological Well-Being / C. D. Ryff // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1989. – Vol. 57. – No. 6. – P. 1069–1081. – URL: [http:// dx.doi.org/10.1037/0022–3514.57.6.1069](http://dx.doi.org/10.1037/0022–3514.57.6.1069).
42. Sacks D. W. Subjective well-being, income, economic development and growth / D. W. Sacks, B. Stevenson, J. Wolfers; National bureau of economic research (NBER Working Paper No. 16441). – Mass., Cambridge, 2010. – 53 p. DOI: 10.3386/w16441.
43. Schimmack U. The influence of chronically and temporarily accessible information on life satisfaction judgments / U. Schimmack, S. Oishi // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 2005. – Volume 89. – Issue. 3 – P. 395–406. – DOI: 10.1037/0022–3514.89.3.395.
44. Stiglitz J. E. Report by the commission on the measurement of economic performance and social progress / J. E. Stiglitz, A. Sen, J. P. Fitoussi. – Paris, 2009. – 292 p. – URL: <http://hdl.handle.net/20.500.11822/19041>.
45. Thompson E. R. Development and validation of an internationally reliable short-form of the positive and negative affect Schedule (PANAS) / E. R. Thompson // *Journal of Cross-Cultural Psychology*. – 2007. – Volume 38. – Issue. 2. – P. 227–242. – URL: <http://dx.doi.org/10.1177/0022022106297301>.
46. Van Horn J. E. The structure of occupational well-being: a study among Dutch teachers / J. E. Van Horn, T. W. Taris, W. B. Schaufeli & P. J. G. Schreurs // *Journal of Occupational and Organizational Psychology*. – 2004. – Vol. 77. – P. 365–375. DOI:10.1348/0963179041752718.

References transliterated

1. Aleshchenko V. I. *Psychologichne zabezpechennja myrotvorchoi' dijaj'nosti vijs'kovo-sluzhbovciv Zbrojnyh Syl Ukraїny: monografija* / V. I. Aleshchenko. – Harkiv, HUPS. – 2008. – 238 s.
2. Baturyn N. A. *Teoretycheskaja model' lychnostnogo blagopoluchyja* / N. A. Baturyn, S. A. Bashkatov. N. V. Gafarova // *Vestnyk JuUrGU*. – 2013. – T. 6. – № 4. – S. 4–14.
3. Bojarkyn M. Ju. *Psychologicheskoe y professional'noe blagopoluchye gosudarstvennyh sluzhashhyh: monografyja* / M. Ju. Bojarkyn, O. A. Dolgoplova, D. M. Zynov'eva. – Volgograd: Yzd-vo FGOU VPO VAGS, 2007. – 216 s.
4. Gorbaj' I. S. *Social'no-psychologichni chynnyky sub'jektyvnogo blagopoluchchja pensioneriv: dys. ... kand. psychol. nauk: 19.00.05 – social'na spyhologija, spyhologija social'noi' roboty* / I. S. Gorbaj'; NAPN Ukraїny; In-t soc. ta polit. psyhologii'. – K., 2016. – 271 s.
5. Danyl'chenko T. V. *Psychologichna struktura social'nogo blagopoluchchja ta neblagopoluchchja* / T. V. Danyl'chenko // *Ukraїns'kyj psychologichnyj zhurnal*. – 2017. – № 2 (4). – S. 7–22.

6. Danyl'chenko T. V. Psihologija sub'jektyvnogo social'nogo blagopoluchchja: avtoref. dys. ... d. psihol. n.: 19.00.05 – social'na psihologija, psihologija social'noi' roboty / T. V. Danyl'chenko; KNU im. T. Shevchenka. – K., 2018. – 34 s.

7. Duhnevych V. M. Psihologichne blagopoluchchja profesionala jak umova jogo efektyvnoi' dijal'nosti (na prykladi profesii' psihologa): dys. ... kand. psihol. nauk: 19.00.01 – zagal'na psihologija, istorija psihologii' / Duhnevych Vitalij Mykolajovych. – K., 2002. – 197 s.

8. Jer'omenko D. Ju. Osoblyvosti vidnovlennja psihologichnoi' stijkosti prykor-donnykiv pislja bojovyh zitknen' na derzhavnomu kordoni / D. Ju. Jer'omenko // Zbirnyk naukovykh prac' K-PNU imeni Ivana Ogijenka, Instytutu psihologii' imeni G. S. Kostjuka NAPN Ukraï'ny Problemy suchasnoi' psihologii', 2016. – Vypusk 33. – S. 162–171.

9. Kovalenko A. B. Psihologichne blagopoluchchja vijs'kovosluzhbovciv, shho otry-maly poranennja v zoni ATO / A. B. Kovalenko, Ju. A. Vyshnjagova // Ukraï'ns'kyj psihologichnyj zhurnal. – 2017. – № 3 (5). – S.124–134.

10. Kovalenko A. B. Psihologichne blagopoluchchja osobystosti: sutnist', chynnyky ta struktura / A. B. Kovalenko // Gumanitarnyj korpus: Zbirnyk naukovykh statej z aktual'nyh problem filosofii', kul'turologii', psihologii', pedagogiky ta istorii'. – K.: Nilan Ltd, 2018. – Vyp.16. – S. 80–83.

11. Lazorenko O. V. Psihologichnyj analiz ekstremal'nyh umov nesennja prykor-donnoi' sluzhby / O. V. Lazorenko // Problemy suchasnoi' psihologii', 2013. – Vypusk 21. – S. 305–315.

12. Pahol' B. Je. Sub'jektyvne ta psihologichne blagopoluchchja: suchasni i klasychni pidhody, modeli ta chynnyky / B. Je. Pahol' // Ukraï'ns'kyj psihologichnyj zhurnal. – 2017. – № 1 (3). – S. 80–104.

13. Potapchuk Je. M. Teorija ta praktyka zberezhennja psihichnogo zdorov'ja vijs'ko-vosluzhbovciv: monografija / Je. M. Potapchuk. – Hmel'nye'kyj, 2004. – 322 s.

14. Potapchuk Je. M. Zberezhennja psihichnogo zdorov'ja vijs'kovosluzhbovciv / Je. M. Potapchuk // Problemy ekstremal'noi' ta kryzovoi' psihologii'. – 2007. – Vyp. 2. – S. 161–170.

15. Rozporjadzhennja «Pro shvalennja Strategii' rozvytku Derzhavnoi' prykordonnoi' sluzhby Ukraï'ny» vid 23 lystopada 2015 r. № 1189-r. – Rezhym dostupu: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/248650837>.

16. Shamionov R. M. Sub'ektivnoe blagopoluchie lichnosti: psihologicheskaja kartina i factory / R. M. Shamionov. – Saratov: Izd-vo Sarat. un-ta, 2008. – 296 s.

17. Javorovs'ka L. M. Factory stanovlennja psihologichnogo blagopoluchchja osobys-tosti / L. M. Javorovs'ka, G. S. Filonenko // Nauka i osvita. – 2014. – № 12. – S. 216–220. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2014_12_44.

18. Allert J. Welfare Work During World War I / J. Allert // Mnopedia. – URL: <http://www.mnopedia.org/welfare-work-during-world-war-i>.

19. Balestra C. Home sweet home: the determinants of residential satisfaction and its relation with well-being / C. Balestra, J. Sultan; (OECD Statistics Directorate Working Papers No. 54). – Paris, 2013. – 42 p. – URL: <http://dx.doi.org/10.1787/5jzbcx0czc0x-en>.

20. Blanchflower D. International happiness / David G. Blanchflower, Andrew J. Oswald; National Bureau of Economic Research (NBER Working Paper No. 16668). – Massachusetts Avenue, Cambridge, 2011. – 47 p. – URL: <http://www.nber.org/papers/w16668>.

21. Boarini R. What Makes for a Better Life? The determinants of subjective well-being in OECD countries: Evidence from the Gallup World Poll. / R. Boarini, M. Comola, C. Smith, R. Manchin, F. De Keulenaer; (OECD Statistics Working Paper No 47). – Paris, 2012. – 41 p. – URL: <http://dx.doi.org/10.1787/5k9b9ltjm937-en>.

22. Costa P. T. Revised NEO personality inventory (NEO-PI-R) and NEO five-factor inventory (NEO-FFI): manual / Paul T. Costa, Robert R. McCrae. – Odessa, FL: Psychological Assessment Resources, 1992. – 101 p.

23. Diener E. Personality, culture, and subjective well-being: emotional and cognitive evaluations of life / E. Diener, S. Oishi, R. Lucas // *Annual Review of Psychology*, 2003. – No 54. – P. 403–425. DOI: 10.1146/annurev.psych.54.101601.145056.

24. Diener E. New measures of well-being / E. Diener, D. Wirtz, R. Biswas-Diener, W. Tov, C. Kim-Prieto, D. Choi, S. Oishi // *Assessing well-being: the collected works of ed diener, social indicators research series*; Diener E., editor. – URL: Dordrecht: Springer. – 2009. – P. 247–266. DOI: 10.1007/978–90–481–2354–4_12.

25. Diener E. Subjective well-being / E. Diener // *Psychological Bulletin*. – 1984. – Vol. 9. – No. 3. – P. 542–575. – URL: <http://dx.doi.org/10.1037/0033-2909.95.3.542>.

26. Dolan P. Do we really know what makes us happy? A review of the economic literature on the factors associated with subjective well-being / P. Dolan, T. Peasgood, M. White // *Journal of Economic Psychology*. – 2008. – No 29. – P. 94–122. DOI: 10.1016/j.joep.2007.09.001.

27. Frey B. S. Happiness, economy and institutions / B. S. Frey, A. Stutzer // *The Economic Journal*. – 2001. – Volume 110. – Issue 466. – P. 918–938. – URL: <https://doi.org/10.1111/1468-0297.00570>.

28. Frey B. S. Stress that doesn't pay: the commuting paradox / B. S. Frey, A. Stutzer // *Scandinavian Journal of Economics*. – 2008. – Volume 110. – Issue 2. – P. 339–366. – URL: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9442.2008.00542.x>.

29. Gutierrez J. Personality and subjective well-being: big five correlates and demographic variables / J. Gutiérrez, B. Jiménez, E. Hernández, C. Puente // *Personality and Individual Differences*. – 2005. – No 38. – P. 1561–1569. – URL: <http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2004.09.015>.

30. Helliwell J. F. Life satisfaction and the quality of development / J. F. Helliwell; National Bureau of Economic Research (NBER Working Paper No. 14507). – 2008. – 32 p. – URL: <http://www.nber.org/papers/w14507>.

31. Helliwell J. F. Trust and Well-being / J. F. Helliwell, S. Wang // *International Journal of Wellbeing*. – 2011. – Volume 1. – Issue 1. – P. 42–78. DOI:10.5502/ijw.v1i1.9.

32. Helliwell J. F. World Happiness / J. F. Helliwell, R. Layard, J. Sachs, editors. – New York, Columbia University: Report. Earth Institute, 2012. – 170 p. – URL: <http://eprints.lse.ac.uk/47487/>.

33. Huppert F. A. Flourishing across Europe: application of a new conceptual framework for defining well-being / F. A. Huppert, T. T. C. So // *Social Indicators Research*. – 2013. – No 110. – P. 837–861. – URL: <http://dx.doi.org/10.1007/s11205-011-9966-7>.

34. Kahneman D. High income improves life evaluation but not emotional well-being / D. Kahneman, A. Deaton // *Proceedings of the National Academy of Sciences*. – 2010. – Volume 107. – Issue 38. – P. 16489–16493. – URL: <https://doi.org/10.1073/pnas.1011492107>.
35. Kahneman D. Developments in the measurement of subjective well-being / D. Kahneman, A. B. Krueger // *Journal of Economic Perspectives*. – 2006. – Volume 20. – Issue 1. – P. 3–24. DOI: 10.1257/089533006776526030.
36. Lyubomirsky S. *The how of happiness: a new approach to getting the life you want* / S. Lyubomirsky. – New York, NY: Penguin, 2008. – 384 p. – URL: <http://thehowofhappiness.com/>.
37. Michalos A. C. Stability and sensitivity in perceived quality of life measures: some panel results / A. C. Michalos, P. M. Kahlke // *Social Indicators Research*. – 2010. – Volume 98. – Issue. 3 – P. 403–434. – URL: <https://doi.org/10.1007/s11205-009-9554-2>.
38. Military morale, welfare, and recreation activities and nonappropriated fund instrumentalities Army Regulation 215-1 / Headquarters Department of the Army Washington, DC 31, 2007. – 266 p. – URL: <http://usahec.contentdm.oclc.org/cdm/ref/collection/p16635coll11/id/1107>.
39. Oswald F. Housing and Life satisfaction of older adults in two rural regions in Germany / F. Oswald, H. Wahl, H. Mollenkopf, O. Schilling // *Research on Agein*. – 2003. – Volume 25. – Issue. 2 – P. 122–143. DOI: 10.1177/0164027502250016.
40. Page K. The 'What', 'Why' and 'How' of Employee WellBeing: a new model / K. Page and D. Vella-Brodrick // *Social Indicators Research*. – 2009. – Vol. 90. – No. 3. – PP. 441–458. DOI: 10.1007/s11205-008-9270-3.
41. Ryff C. D. Happiness is Everything, or Is It? Explorations on the Meaning of Psychological Well-Being / C. D. Ryff // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1989. – Vol. 57. – No. 6. – P. 1069–1081. – URL: <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.57.6.1069>.
42. Sacks D. W. Subjective well-being, income, economic development and growth / D. W. Sacks, B. Stevenson, J. Wolfers; National bureau of economic research (NBER Working Paper No. 16441). – Mass., Cambridge, 2010. – 53 p. DOI: 10.3386/w16441.
43. Schimmack U. The influence of chronically and temporarily accessible information on life satisfaction judgments / U. Schimmack, S. Oishi // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 2005. – Volume 89. – Issue. 3 – P. 395–406. – DOI: 10.1037/0022-3514.89.3.395.
44. Stiglitz J. E. Report by the commission on the measurement of economic performance and social progress / J. E. Stiglitz, A. Sen, J. P. Fitoussi. – Paris, 2009. – 292 p. – URL: <http://hdl.handle.net/20.500.11822/19041>.
45. Thompson E. R. Development and validation of an internationally reliable short-form of the positive and negative affect Schedule (PANAS) / E. R. Thompson // *Journal of Cross-Cultural Psychology*. – 2007. – Volume 38. – Issue. 2. – P. 227–242. – URL: <http://dx.doi.org/10.1177/0022022106297301>.
46. Van Horn J. E. The structure of occupational well-being: a study among Dutch teachers / J. E. Van Horn, T. W. Taris, W. B. Schaufeli & P. J. G. Schreurs // *Journal of Occupational and Organizational Psychology*. – 2004. – Vol. 77. – P. 365–375. DOI: 10.1348/0963179041752718.

Abstract

Volynets N. V.,

PhD (Candidate of Psychological
Sciences), Docent,

Bohdan Khmelnytskyi National Academy of
the State Border Guard Service of Ukraine

E-mail: natasha_volynets@meta.ua

FACTORS OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF THE PERSONNEL OF THE STATE BORDER GUARD SERVICE OF UKRAINE IN SPECIAL CONDITIONS OF PROFESSIONAL ACTIVITY

This article represents the peculiarities of the environment of professional activity of the personnel of the State Border Guard Service of Ukraine. The personality factors, factors of professional activity and factors of the organizational environment of psychological personnel well-being of the State Border Guard Service of Ukraine in the special conditions of professional activity are described.

The psychological employee well-being is defined as the global, holistic subjective reflexive personal experience of the positivity and significance of his/her own Self-existence in general and through the prism of his life in the environment of professional activity, that represented the integral assessment of the employee life, positive affections in relation to the fulfilled work, organizational environment and, consequently, life in general and, as the subjective outlive of situational experience in the context of professional activity as harmonious combination the personal efforts to perform work achieved and objectives of the result benefits (remuneration, recognition, satisfaction, prospects, etc.).

It is noted that the professional personnel activity of the State Border Guard Service of Ukraine is a platform in which, through performance of official duties, professional self-realization, the processes of achievement of goals, actual needs for achievements, success of professional activity, interaction with people, etc., as well as processes of obtaining remuneration in the form of material support, career growth, work satisfaction and self-esteem of self-professional competence and significance that forms the perception of perspectives both future careers and in life in the future, the desire for further professional development and self-realization are deployed.

The personal factors (qualitative characteristics of semantic and valuable life orientations, the desire for self-affirmation, emotion, judgment and considerations about the results of positive activity), professional factors (professional qualities that determine professional identity and psychological readiness for professional activity, motivation of professional growth, professional self-help) and organizational factors (the auspiciousness and security of the organizational environment, relationships with management and colleagues, job satisfaction) are defined as the main factors that determine the psychological personal well-being of the State Border Guard Service of Ukraine.

Key words: *professional activity, psychological employee well-being, special conditions of activity, environment of professional activity.*

Отримано – 24 травня 2018

Рецензовано – 28 травня 2018

Прийнято – 31 травня 2018

Received – May 24, 2018

Revision – May 28, 2018

Accepted – May 31, 2018

УДК 159.9. (355)

Зубовський Д. С.,

науковий кореспондент

лабораторії вікової психофізіології,

Інститут психології імені Г. С. Костюка

НАПН України

E-mail: z.dmitry.zub@gmail.com

ПЕРЕВІРКА ФАКТОРНОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНОМОВНОЇ МЕТОДИКИ «ОПИТУВАЛЬНИК ПОСТТРАВМАТИЧНОГО ЗРОСТАННЯ»

«Опитувальник посттравматичного зростання» – одна з найпопулярніших психометричних методик для оцінки посттравматичного зростання. За переконанням розробників, усі пункти методики розподіляються на п'ять факторів: «взаємостосунки з іншими», «нові можливості», «особистісна сила», «духовні зміни», «оцінка життя». В останні роки «Опитувальник посттравматичного зростання» активно використовується для наукового вивчення проявів посттравматичного зростання учасників бойових дій. У статті представлено основні результати дослідження факторної структури україномовної версії «Опитувальника посттравматичного зростання» на вибірковій сукупності учасників Антитерористичної операції.

Для вивчення факторної структури україномовної версії «Опитувальника посттравматичного зростання» був використаний експлораторний факторний аналіз. Результати ортогонального обертання дозволили виокремити три фактори, які сукупно пояснювали 52,7 % всієї дисперсії. Зокрема, Фактор № 1 – 23,6 % дисперсії; Фактор № 2 – 18,7 %; Фактор № 3 – 10,3 %. Десять пунктів навантажували Фактор № 1, сім пунктів навантажували Фактор № 2, і чотири пункти навантажували Фактор № 3.

Наведено перевірку внутрішньої надійності україномовної версії «Опитувальника посттравматичного зростання». Так, для Фактору № 1 було встановлено α -Кронбаха – 0,89, середній рівень кореляції «пункт-загальне» $r=0,62$ (діапазон від 0,52 до 0,73). Для Фактору № 2 було встановлено α -Кронбаха – 0,82, середній рівень кореляції $r=0,55$ (діапазон дін 0,41 до 0,66). Для Фактору № 3 було встановлено α -Кронбаха – 0,72, середній рівень кореляції $r=0,50$ (діапазон

від 0,41 до 0,61). Слід зазначити, що в нашому дослідженні спостерігались суттєві, але не надмірні кореляції між утвореними факторами. Кожна інтеркореляція була статистично значуща ($p < 0,001$) та знаходилася в діапазоні $r = 0,56$ до $r = 0,60$.

Ключові слова: *посттравматичне зростання, психологічна травма, військовослужбовці, бойові дії, учасники бойових дій, факторний аналіз.*

Постановка проблеми. «Опитувальник посттравматичного зростання» – одна із перших психометричних методик для кількісної оцінки посттравматичного зростання, що була розроблена Р. Тадеші та Л. Колхауном у 1996 році [12]. Методика складається з 21 твердження, що призначені для оцінювання позитивних психологічних змін. Набір тверджень був створений Р. Тадеші та Л. Колхауном у результаті проведення системних клінічних спостережень та детального опрацювання наукової літератури з тематики позитивних посттравматичних змін особистості. Згідно з даними розробників, всі твердження методики розподіляються за п'ятьма факторами: «Взаємовідносини з іншими», «Нові можливості», «Особистісна сила», «Духовні зміни» та «Визнання Життя».

В останні роки методика «Опитувальник посттравматичного зростання» активно використовується більшістю зарубіжних психологів для здійснення наукового вивчення проявів посттравматичного зростання учасників бойових дій (Pietrzak R. H., Goldstein M. B., 2010; Solomon Z., 2007) [7; 10].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній день методика «Опитувальник посттравматичного зростання» є найпоширенішим психодіагностичним інструментарієм для оцінювання посттравматичного зростання. Аналіз наукової літератури засвідчує, що вона знайшла своє представлення у дослідженнях практично всіх категорій респондентів. Починаючи з 1996 у багаторазово здійснювалась адаптація методики для використання в інших мовних та культурних середовищах: Німеччина (Maercker A., Langner R., 2001), Федерація Боснія і Герцеговина (Powell S., Rosner R., Butollo W., 2003), Китай (Ho S. M., Chan, C. L., Ho R. T., 2004), Австралія (Bates G. W., Trajstman S. E., Jackson C. A., 2004), Великобританія (Sheikh A I., Marotta S. A., 2005), Данія (Jaarsma T A., Pool G., Sanderman R., 2006), Японія (Taku K., Calhoun L. G., Tedeschi, R. G., Gil-Rivas V., 2007), Португалія (Resende C., Sendas S., Maia A., 2008), Корея (Song S H., 2009) [3; 4; 6; 9; 11; 13].

У 2017 році ми розпосали процес адаптації та апробації україномовної версії методики «Опитувальник посттравматичного зростання» на вибірковій сукупності військовослужбовців – учасників Анти-

терористичної операції (297 респондентів). Ключовим етапом цього процесу була психометрична перевірка факторної структури розподілу тверджень україномовної версії методики та узгодженості цього розподілу з оригінальними теоретичними положеннями розробників.

Процес психометричної перевірки факторної структури розподілу запитань україномовної версії методики «Опитувальник посттравматичного зростання» був вкрай важливим з огляду на емпіричні дані зарубіжних досліджень з адаптації цього інструментарію до інших соціально-культурних умов використання. Так, починаючи з опублікування першої наукової статті про п'ятифакторний розподіл тверджень методики, у науковців виникли сумніви щодо можливості визначення вказаних оригінальних п'яти факторів в інших соціальних та культурних контекстах. Зокрема в таких країнах, як Федерація Боснія і Герцеговина (Powell S., Rosner R., Butollo W.; 2003), Китай (Ho S. M., Chan C. L., Ho R. T; 2004), Японія (Taku K., Calhoun L. G., Tedeschi R. G., Gil-Rivas V., 2007) [3; 9; 13], ученим не вдалося відтворити оригінальну факторну структуру, отриману на американській вибірковій сукупності.

Мета статті. Перевірка факторної структури розподілу тверджень україномовної версії методики «Опитувальник посттравматичного зростання» на вибірковій сукупності військовослужбовців – учасників Антитерористичної операції.

Виклад основного матеріалу. Процес психометричної перевірки факторної структури розподілу запитань україномовної версії методики «Опитувальник посттравматичного зростання» здійснювався у три етапи.

На першому етапі здійснено перевірку внутрішньої узгодженості факторів, виокремлених Л. Келхаун та Р. Тадескі в оригінальному дослідженні з розробки методики «Опитувальник посттравматичного зростання». У своїй праці Л. Келхаун та Р. Тадескі повідомили про п'ятифакторний розподіл тверджень методики. Ці п'ять факторів сукупно пояснювали 62 % від загальної дисперсії відповідей студентів американських коледжів [12]. Дослідники інтерпретували фактори як: «Взаємовідносини з іншими» (Фактор № 1), «Нові можливості» (Фактор № 2), «Особистісна сила» (Фактор № 3), «Духовні зміни» (Фактор № 4) та «Визнання Життя» (Фактор № 5). Результати проведеного аналізу (коефіцієнти α -Кронбаха та кореляції «пункт-шкала») представлені в Таблиці 1.

Так для **Фактору № 1** було встановлено α -Кронбаха – 0,82, середній рівень кореляції $r=0,56$ (діапазон від 0,41 до 0,66). Для **Фактору № 2** було встановлено α -Кронбаха – 0,82, середній рівень кореляції $r=0,61$ (діапазон від 0,56 до 0,72). Для **Фактору № 3** було встановлено

α -Кронбаха – 0,80, середній рівень кореляції $r=0,61$ (діапазон від 0,53 до 0,69). Для **Фактору № 4** було встановлено α -Кронбаха – 0,74, середній рівень кореляції $r=0,59$ (на два пункти припадає ідентична кореляція). Для **Фактору № 5** було встановлено α -Кронбаха – 0,65, середній рівень кореляції $r=0,47$ (діапазон від 0,45 до 0,51).

Таблиця 1

Результати перевірки внутрішньої узгодженості факторів, виокремлених Л. Келхаун та Р. Тадескі

Номер Фактору	Кількість запитань	α -Кронбаха за даними розробників	α -Кронбаха на вибірці дослідження	r - «пункт-загальне» на вибірці дослідження
Фактор № 1	7	0,85	0,82	$r=0,56$
Фактор № 2	5	0,84	0,82	$r=0,61$
Фактор № 3	4	0,72	0,80	$r=0,61$
Фактор № 4	2	0,85	0,74	$r=0,61$
Фактор № 5	3	0,67	0,65	$r=0,47$

Співставлення показників внутрішньої узгодженості оригінального дослідження та показників внутрішньої узгодженості, отриманих у вибірці учасників АТО, засвідчує, що чотири з п'яти оригінальних факторів мали прийнятний рівень коефіцієнту α -Кронбаха та кореляції «пункт-шкала». Лише один фактор продемонстрував помітні відхилення від прийнятного рівня внутрішньої надійності: «Визнання Життя» (Фактор № 5).

На другому етапі перевірки факторної структури розподілу запитань ми провели аналіз головних компонентів. У психометричній літературі саме ця процедура рекомендується для першого кроку експлораторного факторного аналізу для встановлення відомостей про ймовірну кількість факторів та їх основні характеристики [2].

Для перевірки структури розподілу тверджень методики «Опитувальник посттравматичного зростання» відповіді респондентів факторизувались з обертянням VARIMAX. Цей підхід (тобто використання методу головних компонентів та обертяння) був обраний для того, щоб максимізувати відмінності між факторами, враховуючи, що при перевірці надійності всі твердження методики продемонстрували досить високий рівень внутрішньої узгодженості (α -Кронбаха=0,91). Крім цього, саме такий статистичний аналіз використовувався Л. Келхаун та Р. Тадескі в оригінальному дослідженні з розробки англійської версії методики [12].

Рішення про оптимальну кількість факторів приймалося на основі аналізу критерія Кайзера та «точкової діаграми» («scree-plot»). Відповідно до критерію Кайзера, статистично придатними для виокремлення є фактори з власним значенням більше одиниці [12].

Проведений аналіз адекватності факторної моделі даного набору змінних за допомогою обрахування критерію сферичності Бартлетта та міри вибіркової адекватності Кайзера-Маєра-Олкіна (КМО) підтвердив доцільність подальшого аналізу факторизації. Критерій Бартлетта ($p < 0,001$); КМО (0,901).

Аналіз можливої кількості факторів за Кайзером вказав, що найкраще факторне рішення включає в себе 4 фактори, які в сукупності пояснюють 57,8 % загальної дисперсії відповідей респондентів (Фактор № 1 – 20,2 %; Фактор № 2 – 17,8 %; Фактор № 3 – 9,9 %; Фактор № 4 – 8,9 %). Ці чотири фактори мали власне значення, що сукупно перевищувало одиницю.

Однак попередній огляд чотирифакторного розподілу тверджень методики вказував на низьку придатність цієї структури до якісної інтерпретації. Четвертий фактор був сформований із незначної кількості тверджень, переважна більшість яких досить вагомо навантажувала інші фактори методики. Крім цього, у науковій літературі зазначається, що критерій Кайзера та виокремлення кількості факторів на основі величини власного значення більше одиниці, потенційно може завищувати кількість факторів, що підлягають виокремленню. Це обумовлено тим, що даний тип статистичного критерію є доволі чутливим до кількості залучених для аналізу змінних [5].

З огляду на вищевказані зауваження для виокремлення коректної кількості факторів додатково використовувався аналіз «точкової діаграми» («scree-plot»). Аналіз «точкової діаграми» («scree-plot») був запропонований Р. Кеттелом у 1966 році. За певних умов він вважається більш надійним статистичним індикатором кількості факторів, що підлягають виокремленню. Цей критерій спирається на відносні значення і, як наслідок, не чутливий до кількості змінних в аналізі [14]. Аналіз «точкової діаграми» дозволяє швидко та коректно відокремити незначущі фактори від найбільш значущих.

Діаграми «scree-plot» для відповідей респондентів нашого дослідження представлена на Рис. 1. Якісна інтерпретація «точкової діаграми» привела нас до висновку про існування трифакторного рішення, що дозволить найбільш ефективно інтерпретувати дисперсію відповідей респондентів.

З огляду на вищезазначену кількість факторів, нами було здійснено повторний аналіз головних компонентів з фіксованою кількістю

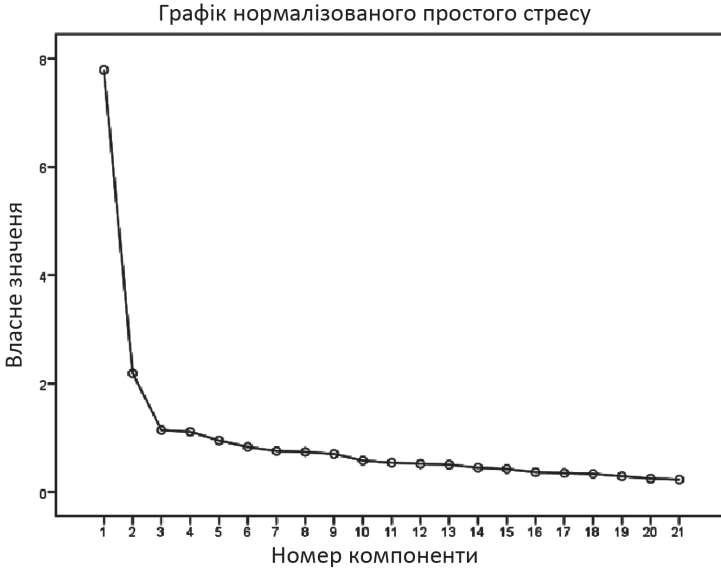

Рис. 1. Діаграма «Scree-plot»

факторів – 3 (три). Для полегшення інтерпретації навантаження пункту на фактор повинно бути не меншим за 0,35.

Як і в попередньому випадку проведений аналіз адекватності факторної моделі даного набору змінних за допомогою обрахування критерію сферичності Барлетта та міри вибіркової адекватності Кайзера-Маєра-Олкіна (КМО), підтвердив доцільність подальшого аналізу факторизації: критерій Барлетта ($p < 0,001$); КМО (0,901).

Трифакторне рішення в сукупності дозволяло пояснити 52,7 % всієї дисперсії відповідей респондентів дослідження. Зокрема, на Фактор № 1 припадало – 23,6 % дисперсії; на Фактор № 2 – 18,7 %; на Фактор № 3 – 10,3 %. Цей відсоток пояснення дисперсії відповідей респондентів цілком узгоджується з даними повідомленими низкою зарубіжних досліджень. Зокрема, на європейській вибірці внутрішньо переміщених жертв бойових дій у колишній Югославії даний показник досягав 57,93 % дисперсії [9].

При трифакторному рішенні 10 тверджень здійснювали навантаження на Фактор № 1, 7 тверджень здійснювали навантаження на Фактор № 2 і 4 твердження здійснювали навантаження на Фактор № 3. Результати аналізу головних компонентів із заданою кількістю факторів представлено в Табл. 2.

Таблиця 2

**Результати аналізу головних компонентів
із заданою кількістю факторів**

	Фактор в оригіналі	Фактори отримані у дослідженні учасників АТО			
		1	2	3	
14.	Я відчуваю появу нових можливостей, які раніше були мені недоступними	2	,801		
11.	Я можу зробити своє життя кращим	2	,747		
12.	Я більшою мірою здатний приймати речі такими, якими вони є насправді	3	,708		
7.	Я спрямував своє життя по новому шляху	2	,657		
17.	Я охочіше намагаюсь змінювати речі, що потребують змін	2	,639		
10	Я став краще усвідомлювати, що можу справлятися з труднощами/стресом	3	,627		
3	У мене з'явилися нові інтереси	2	,597		
19.	Я з'ясував, що я сильніший, ніж вважав	3	,579		,429
13.	Я більше ціную кожен день свого життя	5	,561		
4.	Я відчув більшу впевненість у собі та своїх силах	3	,551		
21.	Я став більше визнавати, що маю потребу в інших людях	1		,768	
15.	У мене з'явилося більше співчуття до інших	1		,748	
16.	Я докладаю більше зусиль для налагодження та збереження взаємовідносин з іншими	1		,704	
8.	Я відчуваю значну близькість з оточуючими	1		,687	
20.	Я багато дізнався про те, якими чудовими бувають люди	1		,624	
9.	Я легше виражаю свої емоції	1	,360	,443	
6.	Я зрозумів, що можу покластися на людей у випадку потрапляння в небезпеку	1		,395	
1.	У мене змінилися пріоритети стосовно того, що важливо в житті	5	,441		,661
5.	Я став краще усвідомлювати духовні цінності	4		,439	,639
18.	Мої релігійні вірування посилилися	4			,596
2.	Я набагато краще усвідомлюю цінність власного життя	5			,557

Як свідчить якісний аналіз статистичних показників, новоутворений **Фактор № 1** (10 тверджень) був сформований із п'яти тверджень, що в англломовній версії методики властиві фактору «Нові можливості», чотири утворені з оригінального фактору «Особистісна сила» і одне твердження з оригінального фактору «Визнання Життя».

У свою чергу, всі 7 запитань, які увійшли до новоутвореного **Фактору № 2**, були повністю ідентичними сімом твердженням оригінального фактору «Міжособистісні відносини».

З 4 запитань, які увійшли у новостворений **Фактор № 3**, два запитання були утворені з оригінального фактору «Духовність», а два запитання з оригінального фактору «Визнання Життя».

Також нами було здійснено перевірку внутрішньої узгодженості факторів, виокремлених на вибірці військовослужбовців-учасників АТО. Результати проведеного аналізу (коефіцієнти α -Кронбаха та кореляції «пункт-шкала») представлені в Таблиці 3.

Таблиця 3

Перевірка внутрішньої узгодженості факторів україномовної методики «Опитувальник посттравматичного зростання»

№ Фактору	Кількість запитань	α -Кронбаха на вибірці дослідження	r – «пункт-загальне» на вибірці дослідження
Фактор № 1	10	0,89	$r=0,62$
Фактор № 2	7	0,82	$r=0,55$
Фактор № 3	4	0,72	$r=0,61$

Так, для **Фактору № 1** було встановлено α -Кронбаха – 0,89, середній рівень кореляції – «пункт-загальне» – $r=0,62$ (діапазон від 0,52 до 0,73). Для **Фактору № 2** було встановлено α -Кронбаха – 0,82, середній рівень кореляції $r=0,55$ (діапазон від 0,41 до 0,66). Для **Фактору № 3** було встановлено α -Кронбаха – 0,72, середній рівень кореляції $r=0,50$ (діапазон від 0,41 до 0,61).

Слід зазначити, що при трифакторному рішенні, отриманому в нашому дослідженні, спостерігались суттєві, але не надмірні кореляції між утвореними факторами. Кожна інтеркореляція була статистично значуща ($p<0,001$) та знаходилася в діапазоні $r=0,56$ до $r=0,60$ (Таблиця 4).

Отримані показники інтеркореляції трьох факторів дозволяють стверджувати, що взаємозв'язок між факторами методики є достатньо сильним для формування загального балу за методикою. Тобто в ході вирішення більшості дослідницьких та практичних завдань можна знехтувати тонкими відмінностями факторів і розглядати лише загальний

Таблиця 4

Кореляції між утвореними факторами україномовної методики «Опитувальник посттравматичного зростання»

	Фактор № 1	Фактор № 2	Фактор № 3
Фактор № 1	1	,561**	,586**
		,000	,000
Фактор № 2	,561**	1	,609**
	,000		,000
Фактор № 3	,586**	,609**	1
	,000	,000	

показник посттравматичного зростання особистості. Водночас отримані показники інтеркореляції трьох факторів не є гранично сильними, що за певних обставин дозволяє досліднику оцінювати кожний фактор як окрему складову загальної тенденції. У тих випадках, коли є причина припускати існування різної сили зв'язку конкретних сфер прояву посттравматичного зростання з явищем, що вивчається, є сенс проведення аналізу за кожним окремим фактором.

Висновки. Отримана у нашому дослідженні трифакторна структура розподілу тверджень методики «Опитувальник посттравматичного зростання» цілком узгоджується з низкою зарубіжних досліджень, які також продемонстрували подібну тенденцію на своїх цільових вибірках. Так, у своїй вибірці С. Полатінський не знайшов достатньо доказів на підтримку первинних п'яти факторів [8]. Відсутність підтримки п'яти-факторної структури також була отримана у крос-культурних дослідженнях, проведених на європейському континенті. Зокрема, вона не була підтримана на вибірці вимушено переселених осіб із Сараєво [9]. Культурне середовище Сараєво у 1999 році доволі сильно відрізняється від середовища, в якому були отримані первинні фактори методики. Така ж аргументація доречна і для нашого дослідження.

Перспективи подальших досліджень. Отримані у вищезазначеній праці емпіричні результати вказують на декілька напрямків подальших досліджень та уточнень. По-перше, у подальших емпіричних дослідженнях повинна здійснюватись перевірка стійкості визначеної факторної структури до зміни вибіркової сукупності учасників АТО. По-друге, з огляду на те, що виокремлення факторної структури «Опитувальника посттравматичного зростання» здійснювалося за рахунок експлораторного факторного аналізу, у подальших емпіричних дослідженнях ця структура повинна бути підтверджена даними конфірматорного факторного аналізу.

Список використаних джерел

1. Митина О. В. Разработка и адаптация психологических опросников / О. В. Митина. – М.: Смысл, 2011. – 235 с.
2. Byrne B. M. Structural equation modeling with AMOS, EQS, and LISREL: Comparative approaches to testing for the: Comparative approaches to testing for the factorial validity of a measuring instrument / B. M. Byrne // *International Journal of Testing*. – 2001. – Vol. 1. – № 1. – P. 55–86.
3. Ho S. M. Posttraumatic growth in Chinese cancer survivors / S. M. Ho, C. L. Chan, R. T. Ho // *Psycho-Oncology*. – 2004. – Vol. 6. – № 13. – P. 377–389.
4. Jaarsma T. A. Psychometric properties of the Dutch version of the posttraumatic growth inventory among cancer patients / T. A. Jaarsma, G. Pool, R. Sanderma, A. V. Ranchor // *Psycho-Oncology*. – 2006. – Vol. 10. – № 15. – P. 911–920.
5. Joseph S. Assessing positive and negative changes in the aftermath of adversity: psychometric evaluation of the changes in outlook questionnaire / S. Joseph, P. A. Linley, L. Andrews, G. Harris, B. Howle, C. Woodward, M. Shevlin // *Psychological assessment*. – 2005. – Vol. 1. – № 17. – P. 70–77.
6. Maercker A. Persönliche Reifung (personal growth) durch Belastungen und Traumata: Validierung zweier deutschsprachiger Fragebogenversionen / A. Maercker, R. Langner // *Diagnostica*. – 2001. – Vol. 3. – № 47. – P. 153–162.
7. Pietrzak R. H. Posttraumatic growth in veterans of operations enduring freedom and Iraqi freedom / R. H. Pietrzak, M. B. Goldstein, J. C. Malley // *Journal of Affective Disorders*. – 2010. – Vol. 1. – № 126. – P. 230–235.
8. Polatinsky S. An assessment of gender differences in the perception of benefit resulting from the loss of a child / S. Polatinsky, Y. Esprey // *Journal of Traumatic Stress*. – 2000. – № 13. – P. 709–718.
9. Powell S. Posttraumatic growth after war: A study with former refugees and displaced people in Sarajevo / S. Powell, R. Rosner, W. Butollo, R. G. Tedeschi, L. G. Calhoun // *Journal of clinical psychology*. – 2003. – Vol. 1. – № 59. – P. 71–83.
10. Solomon Z. Posttraumatic stress disorder and posttraumatic growth among Israeli ex-pows / Z. Solomon, R. Dekel // *Journal of Traumatic Stress*. – 2007. – Vol. 3. – № 30. – P. 303–312.
11. Tabachnick B. G. Principal components and factor analysis / B. G. Tabachnick, L. S. Fidell // *Using multivariate statistics*. – 2001. – № 4. – P. 582–633.
12. Tedeschi R. G. The post-traumatic growth inventory: Measuring the positive legacy of trauma / R. G. Tedeschi, L. G. Calhoun // *Journal of Traumatic Stress*. – 1996. – Vol. 9. – P. 455–471.
13. Taku K. Examining posttraumatic growth among Japanese university students / K. Taku, L. G. Calhoun, R. G. Tedeschi, V. Gil-Rivas, R. P. Kilmer, A. Cann // *Anxiety, stress, and coping*. – 2007. – Vol. 4. – № 20. – P. 353–367.
14. Zwick W. R. Comparison of five rules for determining the number of components to retain / W. R. Zwick, W. F. Velicer // *Psychological bulletin*. – 1986. – Vol. 3. – № 99. – P. 432.

References transliterated

1. Mitina O. V. Razrabotka i adaptatsiia psikhologicheskikh oprosnikov / O. V. Mitina. – M.: Smysl, 2011. – 235 s.
2. Byrne B. M. Structural equation modeling with AMOS, EQS, and LISREL: Comparative approaches to testing for the: Comparative approaches to testing for the factorial validity of a measuring instrument / B. M. Byrne // *International Journal of Testing*. – 2001. – Vol. 1. – № 1. – P. 55–86.
3. Ho S. M. Posttraumatic growth in Chinese cancer survivors / S. M. Ho, C. L. Chan, R. T. Ho // *Psycho-Oncology*. – 2004. – Vol. 6. – № 13. – P. 377–389.
4. Jaarsma T. A. Psychometric properties of the Dutch version of the posttraumatic growth inventory among cancer patients / T. A. Jaarsma, G. Pool, R. Sanderman, A. V. Ranchor // *Psycho-Oncology*. – 2006. – Vol. 10. – № 15. – P. 911–920.
5. Joseph S. Assessing positive and negative changes in the aftermath of adversity: psychometric evaluation of the changes in outlook questionnaire / S. Joseph, P. A. Linley, L. Andrews, G. Harris, B. Howle, C. Woodward, M. Shevlin // *Psychological assessment*. – 2005. – Vol. 1. – № 17. – P. 70–77.
6. Maercker A. Persönliche Reifung (personal growth) durch Belastungen und Traumata: Validierung zweier deutschsprachiger Fragebogenversionen / A. Maercker, R. Langner // *Diagnostica*. – 2001. – Vol. 3. – № 47. – P. 153–162.
7. Pietrzak R. H. Posttraumatic growth in veterans of operations enduring freedom and Iraqi freedom / R. H. Pietrzak, M. B. Goldstein, J. C. Malley // *Journal of Affective Disorders*. – 2010. – Vol. 1. – № 126. – P. 230–235.
8. Polatinsky S. An assessment of gender differences in the perception of benefit resulting from the loss of a child / S. Polatinsky, Y. Esprey // *Journal of Traumatic Stress*. – 2000. – № 13. – P. 709–718.
9. Powell S. Posttraumatic growth after war: A study with former refugees and displaced people in Sarajevo / S. Powell, R. Rosner, W. Butollo, R. G. Tedeschi, L. G. Calhoun // *Journal of clinical psychology*. – 2003. – Vol. 1. – № 59. – P. 71–83.
10. Solomon Z. Posttraumatic stress disorder and posttraumatic growth among Israeli ex-pows / Z. Solomon, R. Dekel // *Journal of Traumatic Stress*. – 2007. – Vol. 3. – № 30. – P. 303–312.
11. Tabachnick B. G. Principal components and factor analysis / B. G. Tabachnick, L. S. Fidell // *Using multivariate statistics*. – 2001. – № 4. – P. 582–633.
12. Tedeschi R. G. The post-traumatic growth inventory: Measuring the positive legacy of trauma / R. G. Tedeschi, L. G. Calhoun // *Journal of Traumatic Stress*. – 1996. – Vol. 9. – P. 455–471.
13. Taku K. Examining posttraumatic growth among Japanese university students / K. Taku, L. G. Calhoun, R. G. Tedeschi, V. Gil-Rivas, R. P. Kilmer, A. Cann // *Anxiety, stress, and coping*. – 2007. – Vol. 4. – № 20. – P. 353–367.
14. Zwick W. R. Comparison of five rules for determining the number of components to retain / W. R. Zwick, W. F. Velicer // *Psychological bulletin*. – 1986. – Vol. 3. – № 99. – P. 432.

Abstract

Zubovskyy D. S.,
Scientific correspondent,
Age and Psychophysiology Laboratory,
G. S. Kostyuk Institute of Psychology
of NAES of Ukraine
E-mail: z.dmitry.zub@gmail.com

REVISION OF FACTOR STRUCTURES OF UKRAINIAN-SPEAKING METHODS «POSTTRAUMATIC GROWTH INVENTORY»

«Posttraumatic Growth Inventory» is one of the most popular instruments for measuring posttraumatic growth in research. According to the developers, all items of the instruments are divided into five factors: «related to others», «new possibilities», «personal strengths», «spiritual change» and «appreciation of life». In recent years, the «Posttraumatic Growth Inventory» is actively used for the scientific study of manifestations of posttraumatic growth of combatants. In this scientific article, the main results of the study of the factor structure of the Ukrainian version of the «Posttraumatic Growth Inventory» in sample the veterans of Anti-terror operation.

Exploratory factor analysis was used to determine the factor structure of the Ukrainian version of the «Posttraumatic Growth Inventory». Analysis with orthogonal rotation revealed three factors that accounted for about 52.7 % of the variation. In particular, Factor № 1 accounted for 23.6 % of the dispersion; Factor № 2 – 18.7 % dispersion; Factor № 3 – 10.3 % dispersion. Ten items loaded on Factor № 1, 7 items loaded on Factor № 2, and 4 items loaded on Factor № 3.

Also, an internal consistency check was performed on the Ukrainian version of the «Posttraumatic Growth Inventory». Thus, for Factor № 1, α -Conbach was set to be 0.89, the mean item-total correlation level was $r = -0.62$ (range 0.52 to 0.73). For Factor № 2, α -Conbach was set to be 0.82, the mean correlation $r = 0.55$ (range 0.41 to 0.66). For Factor № 3 α -Conbach was established – 0.72, the average correlation $r = 0.50$ (range 0.41 to 0.61). It should be noted that in our study there was a significant, but not excessive correlation between the created factors. Each intercorrelation was statistically significant ($p < 0.001$) and was in the range $r = 0.56$ to $r = 0.60$.

Key words: *posttraumatic growth, psychological trauma, servicemen, fighting, veterans, factor analysis.*

Отримано – 28 травня 2018

Рецензовано – 31 травня 2018

Прийнято – 4 червня 2018

Received – May 9, 2018

Revision – May 31, 2018

Accepted – June 4, 2018

УДК 159.964.21

Кідалова К. С.,

студентка,

Інститут післядипломної освіти,

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка

E-mail: eva_kuso@ukr.net

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОСТАВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ: АНАЛІЗ КОНЦЕПЦІЙ ТА ПІДХОДІВ

Прийняття себе, позитивне ставлення до себе є умовою гармонійного існування та високого рівня розвитку самоідентифікації особистості. Самоставлення здійснює детермінацію соціальної поведінки, впливає на успішність будь-якої діяльності та особистісної самореалізації людини. З усім тим, дослідники виокремлюють різні значущі його аспекти. Ставлення до себе трактують як сукупність емоційних переживань і оцінних суджень особистості щодо самої себе; як самооцінку і самоприйняття; як переконаність в імпонуванні іншим людям; почуття власної компетентності, прихильності й симпатії до себе; особистісну рису тощо.

Аналіз основних підходів до трактування феномену самоставлення у сучасній психології свідчить, що проблема самоставлення опосередковано розроблялася в контексті досліджень самооцінки, самосвідомості та ін. Ставлення людини до себе має прояв у різних формах, а саме як: афективний компонент самосвідомості (самоставлення у структурі самосвідомості та самосприймання); риса особистості (самоставлення у структурі особистості); компонент саморегуляції (самоставлення в системі саморегуляції); чинник впливу на сприймання інших людей (самоставлення у структурі міжособистісних зв'язків). У контексті проблеми саморозуміння самоставлення розглядається як його емоційний компонент, поряд із когнітивним (самопізнання); мотиваційним (самоінтерес) та поведінковим (дії, пов'язані із розумінням себе).

У сучасній психології здебільшого йдеться про тримірну структуру самоставлення, яка складається з: позитивного оцінного самоставлення (самоповага), позитивного емоційного самоставлення (аутосимпатія) і негативного самоставлення (самоприниження). З усім ці три виміри за своїм змістом мають кілька модальностей. Система самоставлень є поліфункціональною.

Самоставлення є процесом і результатом, динамічною ієрархічною системою, що містить взаємоперетворювані, у різний спосіб пов'язані та ієрархічно влаштовані підсистеми.

Ключові слова: самоставлення, самосвідомість, саморегуляція, прийняття себе.

Постановка проблеми. Динамічність суспільного життя в нашій країні загострила чимало психологічних проблем, серед яких проблема самоставлення особистості. Аналіз соціальних проблем свідчить, що їх витoki містяться не лише в економічній, політичній або соціальній сферах, а й у психологічній, зокрема, в особистісній сфері, що пов'язано зі самосвідомістю людини, її ставленням до себе. Самоставлення є суттєвим елементом структури особистості та результатом засвоєння нею соціальних регуляторів (цінностей, традицій, норм та ін.) поведінки, що дозволяє особі бути коректним у сфері матеріальної та духовної культури суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що прийняття себе, позитивне ставлення до себе є умовою гармонійного існування та високого рівня розвитку самоідентифікації особистості. Це, своєю чергою, визначає міру суб'єктності особистості у формуванні позитивної Я-концепції. Дослідники зазначають, що саме позитивне самоставлення є умовою психічного благополуччя та психічного здоров'я [4, с. 21].

Самоставлення здійснює детермінацію соціальної поведінки, впливає на успішність будь-якої діяльності та особистісної самореалізації людини. З усім тим, дослідники виокремлюють різні значущі його аспекти. Ставлення до себе трактують як сукупність емоційних переживань і оцінних суджень особистості щодо самої себе [5, с. 147]. Йдеться про емоційно-ціннісну природу ставлення до себе (Е. Савонько, Л. Подоляк, С. Тищенко, О. Яцишин та ін.). Серед зарубіжних вчених К. Роджерс самоставлення розглядає як самооцінку (оцінку себе як носія певних властивостей і чеснот) і самоприйняття (прийняття себе як унікальної індивідуальності, яка має не тільки переваги, але й слабкі сторони і недоліки) [8, с. 43]. Розглядаючи явище самоставлення дослідники говорять про переконаність в імпонуванні іншим людям, впевненість у здатності до того чи іншого виду діяльності й до почуття власної значущості [1, с. 39]; почуття власної компетентності, прихильності й симпатії до себе [5, с. 147]; своєрідну особистісну рису, що мало змінюється від ситуації до ситуації і навіть від одного вікового періоду до іншого. В основі стійкості самоставлення лежать два основні внутрішні мотиви: мотив самоповаги і потреба в стійкості образу «Я»

(Д. Дембо, С. Куперсміта, М. Розенберга та ін.); потребу в самоактуалізації, коли власне Я стає визначальною умовою самореалізації [13, с. 252].

Мета статті проаналізувати основні підходи до трактування феномену самоставлення у сучасній психології.

Виклад основного матеріалу. Проблема самоставлення опосередковано розроблялася в контексті досліджень самооцінки, самосвідомості та ін. Так, самооцінка вважається похідною від окремих самооцінок. Вона розглядається як: сукупність окремих самооцінок, пов'язаних із різними аспектами Я-концепції; інтегральна самооцінка окремих суб'єктивно значущих аспектів; ієрархічна структура, що охоплює окремі самооцінки, інтегровані за сферами особистісних проявів та в комплексі складових узагальненого «Я». При цьому самооцінка трактується як: забарвлений стан особи; система переживань, включених у процес самосвідомості, що відображає внутрішні цінності індивіда відносно самого себе; переживання, що пронизує «образ-Я»; відчуття власного «Я»; відчуття самозадоволення-незадоволеності собою; емоційне відчуття власної цінності та афект, спрямований на себе та пов'язаний з мірою досягнення поставлених цілей [12, с. 232].

Самоставлення у сенсі емоційно-ціннісного самоставлення як компонента самосвідомості (за І. Чесноковою) вважають специфічним видом емоційного переживання, в якому відображається власне ставлення особистості до того, що вона пізнає, розуміє, відкриває про саму себе [14, с. 54]. Д. Хатті зазначає, що самоставлення впливає на цілий спектр аспектів поведінки, оскільки особа не сприймає себе й інших людей виключно на основі раціональних здібностей. Зокрема, людина з високим почуттям власної гідності найчастіше розглядає аспекти свого життя як важливі, вірить в їх реалізацію, її сприймання себе, своїх вчинків цілісніше й усвідомленіше [15, с. 49].

На думку К. Роджерса, базовою умовою прояву гнучкості особистості в оцінці себе як суб'єкта міжособистісних стосунків є її безумовне прийняття себе як особистості. Саме безумовне прийняття себе є основою повноцінного функціонування особистості, її відкритості внутрішнім переживанням. Воно забезпечує можливість сприймання людиною себе й інших без спотворень і заперечень, взаємодії з іншими без захистів, тоді як умовне прийняття себе спричиняє нестійкість самоставлення, його залежність від оцінок інших людей [8, с. 39]. Складовими самоставлення (за К. Роджерсом) є самооцінка (оцінка себе як носія певних властивостей) та самоприйняття (прийняття себе як унікальної індивідуальності, якій властиві як чесноти, так і вади). Тобто ставлення людини до себе має прояв у різних формах, а саме як: афективний компонент самосвідомості (самоставлення у структурі самосвідомості

та самосприймання); риса особистості (самоставлення у структурі особистості); компонент саморегуляції (самоставлення в системі саморегуляції); чинник впливу на сприймання інших людей (самоставлення у структурі міжособистісних зв'язків).

Дослідники зазначають, що зміст самоставлення також зумовлюється діапазоном і глибиною життєвих відносин особистості. За критерієм змістовності структурних компонентів самоставлення вченими виокремлено дві підсистеми: оцінну та емоційно-ціннісну (за С. Пантілеєвим), які складають єдину систему [3]. У контексті проблеми саморозуміння самоставлення розглядається як його емоційний компонент, поряд із когнітивним (самопізнання); мотиваційним (самоінтерес) та поведінковим (дії, пов'язані із розумінням себе) [11, с. 402]. Емоційно-ціннісна підсистема самоставлення реалізується через категорії самоцінності, самоприйняття, самоприхильності, які є емоційними проявами особистості та тісно пов'язана з емоційними властивостями особистості та її творчими проявами.

Вчені зазначають, що оцінна підсистема самоставлення реалізується через категорії відкритості, самовпевненості, самоменеджменту та відображеного самоставлення, які можна вважати детермінантами самозміни та саморозвитку). Тому можна припустити, що ці феномени самоставлення найповніше будуть розкриватися у творчих проявах особистості, оскільки є взаємопов'язаними з її емоційними властивостями (В. Моляко, Я. Пономарьов, В. Роменець, Т. Титаренко). Самоставлення дає можливість особі не лише сприймати себе як даність, а насамперед, оцінювати свої властивості з метою самозмін. Усвідомлення власних емоцій виконує функції регуляції діяльності та саморегуляції своїх особистісних властивостей. Збереження цілісності самоставлення та вираження смислу «Я» в умовах особистісно значущих ситуацій, забезпечується за рахунок різних ієрархічних систем. В одних ситуаціях зміст «Я» може виражатися через самоповагу, а в інших – через аутосимпатію [7, с. 58].

Емоційно-ціннісна підсистема самоставлення у своїй основі має життєвий досвід емоційних взаємин із значущими людьми. Опосередковано, через ставлення до інших людей в особі формується ставлення до самої себе. Первинно виникає людське ставлення до іншої людини, що потім – внаслідок взаємного характеру цього ставлення – перетворюється на ставлення до самого себе, яке вже є опосередкованим через ставлення до іншого. Саме емоційно-ціннісна підсистема (за Г. Олпортом) самоставлення стає стилем ставлення до себе, загальною життєвою установкою особистості, що формується у процесі її розвитку.

Емоційно-ціннісна підсистема самоставлення формується на інтрасуб'єктивному рівні оцінювання в рамках порівняння «Я – Я»

і відображає міру відповідності особистісних властивостей тим вимогам, які висуває до себе той, хто оцінює. Водночас, емоційно-ціннісна складова само ставлення є так званою закритою, індивідуалізованою. В результаті цього є достатньо стабільним особистісним утворенням, яке складно піддається впливу актуального, поточного досвіду. Емоційний компонент як інваріант, іманентно присутній в структурі само ставлення та є достатньо незалежним від характеро-типологічних властивостей суб'єкта. Емоційно-ціннісна складова само ставлення виражає узагальнене, у певний спосіб проінтерпретоване оцінювання особистістю свого «Я» та тісно пов'язана з її сенсотвірними мотивами. В основі системної інтеграції компонентів емоційного само ставлення лежить принцип смислової інтеграції [9; 10].

Самоприйняття як безпосереднє емоційне ставлення до себе (яке не залежить від того, чи має особистість підстави для пояснення певного ставлення) може бути виражене через конструкції «Я подобаюсь собі», «В мені більше хорошого, ніж вад» тощо. Йдеться про самоприхильність як почуття приязні, доброзичливості, симпатії до самого себе. При цьому в оцінюванні афективного компоненту визначальною є ієрархія емоційних оцінок, саме ті серед них, які є для особи твірними, інтегральними та впливають на цілісне афективне само ставлення, тобто визначають їх суб'єктивну значущість [3; 6].

У сучасній психології здебільшого йдеться про тривимірну структуру само ставлення, яка складається з: позитивного оцінного само ставлення (самоповага), позитивного емоційного само ставлення (аутосимпатія) і негативного само ставлення (самоприпинення). З усім ці три виміри за своїм змістом мають кілька модальностей. Зокрема, самоповага містить відкритість, самовпевненість, самокерівництво; аутосимпатія містить самоцінність, самоприйняття і прив'язаність до себе, а самоприпинення складають самозвинувачення і внутрішня конфліктність [6, с. 276].

Отже, система само ставлень є поліфункціональною. Дослідники виокремлюють такі функції само ставлення: віддзеркалення себе (людина зі способом своєї життєдіяльності не тільки віддзеркалюється в свідомості інших, але це «дзеркало» переноситься й всередину, віддзеркалюючи особистість як у зовнішньому (фізичне самовідображення), так і у внутрішньому плані. Роль цієї функції особливо наочна в онтогенетичному розвитку людини; самовираженні та самореалізації; збереженні внутрішньої стабільності та континуальності «Я». Ця функція само ставлення здійснюється в міру та внаслідок тієї тенденції до внутрішньої узгодженості та конгруентності, яка властива когнітивним уявленням про себе, емоційним реакціям щодо своїх проявів та дій, адресованих собі;

саморегуляції та самоконтролю; психологічного захисту. При отриманні інформації, що становить загрозу сформованим уявленням про власне «Я», та при життєвій невдачі або різних за мірою інтенсивності психотравмах захисні механізми особистості можуть бути спрямовані на раціоналізацію, створення образу «фальшивого Я» тощо; інтракомунікації (соціальна природа особистості полягає не тільки в тому, що вона включена у процес постійної взаємодії з соціальним світом, але й у тому, що для себе самої особистість є соціумом, взаємодіючи з самою собою, особа, так би мовити, розігрує комунікаційні процеси на сцені внутрішнього життя. Базою для таких інтракомунікаційних процесів є система самоставлення. Наприклад, концепція Е. Берна про три види его-станів, які взаємоіснують у внутрішньоособистісному спілкуванні, де можливими варіантами займаної позиції суб'єкта стосовно самого себе можуть бути позиції батька, дорослого та дитини (Е. Берна, 2016). При цьому, як зазначає Г. Стадник, самоставленню традиційно приписуються дві прямо протилежні функції: адекватного вираження сенсу «Я» і його захисна функція, спрямована на підтримку самоповаги і стабільного образу «Я», навіть ціною спотворення сприймання себе та інших.

Водночас негативне самоставлення є джерелом різних труднощів у спілкуванні, оскільки людина з таким ставленням до себе заздалегідь упевнена в тому, що оточуючі погано до неї ставляться. Проблема гідності, цінності свого «Я» майже повністю поглинає її увагу, у зв'язку з чим рівень активності людини надмірно підвищується, ускладнюючи тим самим вибір адекватного способу взаємодії, її поведінка стає ригідною [9, с. 403].

У психологічній науці напрацьована чимала кількість досліджень, в яких встановлено тісний зв'язок між ставленням особистості до себе як до суб'єкта життєвих ставлень і її поведінкою (К. Безверха, Р. Бернс, А. Коваленко, С. Куперсміт, Д. Хатті, С. Пантілєєв, Н. Сарджвеладзе) [1; 2; 7; 9; 10]. У цих розвідках зазначається, що висока самоповага особистості є умовою її максимальної активності, продуктивності в діяльності, реалізації творчого потенціалу, впливає на свободу прояву почуттів, рівень саморозкриття в спілкуванні. Позитивне стійке самоставлення лежить в основі віри людини у свої можливості, пов'язане з її готовністю до ризику, зумовлює оптимізм стосовно очікування успішності своїх дій [1, с. 68]. Негативне, конфліктне ставлення особистості до себе призводить до поведінкових адикцій, девіацій та ін. Отже, самоставлення є процесом і результатом, який активно вивчається представниками різних психологічних напрямків, але наразі відсутня єдина точка зору щодо визначення феномену ставлення людини до себе, механізмів його формування та структури його компонентів.

Позитивно чи негативно оцінюючи свої вчинки, моральні якості, людина переживає емоційний стан різної модальності, складності, інтенсивності, глибини усвідомленості. Моральне почуття на рахунок «Я» не виникає поза і незалежно від внутрішніх оцінок і самооцінок (рефлексивних та інтуїтивних). На рівні зрілого морального ставлення особистості до себе елементарно синтетично емоційно-оцінна реакція змінюється на більш складну і диференційовану, в якій самоставлення формується і проявляється на основі усвідомлених самооцінок, набуваючи під їхньою дією певного напрямку і надаючи їм специфічної тональності.

Самоставлення відображає і виражає самооцінку особи. Оцінки особи з боку інших є джерелом переживань, в яких виявляється самоставлення суб'єкта, і лише як наслідок, стає безпосередньою реакцією на самооцінку особистих потягів, вчинків, рис характеру. Самоставлення як процес ампліфікується, генералізується у все більш стійке, емоційне самоставлення у формі актуального переживання. Таким чином, в деяких випадках позитивне чи негативне самоставлення до себе актуалізується внаслідок усвідомленої самооцінки, в інших – стимулює і зміцнює саме її, спираючись, своєю чергою, вже на спонтанну оцінку свого «Я» в конкретній ситуації [9].

Усвідомлюючи оцінні самовідносини, особистість досягає якості викликаних ними почуттів: усвідомлене знання стає відомим переживанням. Самооцінка та внутрішні емоційні прояви можуть істотно розходитися з глибинними переживаннями, які свідчать про неусвідомлене оцінне самоставлення людини. Емоційні й когнітивні компоненти «Я» є взаємопов'язаними, і, водночас, кожен з них має свою лінію розвитку. При цьому в різних ситуаціях співвідношення раціональних та ірраціональних меж в установці на «Я» може бути різним. Почуття виникають і протікають безпосередньо, піддаються самооцінці, самоаналізу, саморегуляції. Емоційне ставлення до себе зазвичай формується спонтанно і меншою мірою підпорядковане контролю самосвідомості, ніж почуття, які спрямовані на інших. З усім тим, особистісні самопочуття усвідомлюються і чим ясніше, тим краще особа розуміє необхідність критичної переоцінки «Я», прагнучи виявити сутність переживань у міру їх єдності, значущості діяльності. Перетворюючи свої почуття на предмет споглядання і роздумів, особа глибше їх переживає і може вільніше володіти ними.

Висновки. Самоставлення є динамічною ієрархічною системою, що містить взаємоперетворювані, у різний спосіб пов'язані та ієрархічно влаштовані підсистеми. Цим самоставлення впливає на ефективність діяльності особистості. У сучасній психології самоставлення

вважається безпосередньою представленою в свідомості особи особистісного смислу «Я». Цей підхід ґрунтується на тезах про те, що в основі самоствавлення особистості лежить оцінка нею власного «Я» та власних якостей стосовно мотивів, що відображують її потребу в самореалізації. Загалом можна виокремити щонайменше три підходи щодо трактування сутності самоствавлення як психічного феномену: як афективний компонент самосвідомості особистості (самоствавлення в структурі самосвідомості); як риса особистості (самоствавлення в структурі особистості); як компонент саморегуляції (самоствавлення в структурі саморегуляції).

Інтеграція цих підходів здійснюється на основі теоретико-методологічного положення щодо єдності діяльності, особистості та самосвідомості. Теоретичний аналіз проблеми показав, що самоствавлення вважається одним з джерел саморозвитку особистості та реалізації її самостійності, є обов'язковою основою суб'єктності людини; необхідним каналом впливу особистості на розвиток своїх ставлень щодо життя.

Список використаних джерел

1. Бернс Р. Я-концепция и воспитание / Р. Бернс. – М.: Наука, 2001. – 312 с.
2. Коваленко А. Б. Соціальна ідентичність як механізм адаптації особистості під час суспільної кризи / А. Б. Коваленко, К. С. Безверха // Український психологічний журнал. – 2017. – № 1 (3). – С. 48–62.
3. Колодяжна А. В. Поєднання компонентів самоствавлення особистості відповідно до її творчих проявів / А. В. Колодяжна // Scientific Journal. – 2016. – № 5. – С. 93–96.
4. Левус Н. Самоствавлення в структурі поведінкових проявів особистості / Н. Левус // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2012. – Вип. 5. – С. 22–26.
5. Левус Н. І. Самоствавлення у студентів з різною навчальною мотивацією / Н. Левус, О. Волошок // Психологія: реальність і перспективи. – 2015. – Вип. 4. – С. 146–151.
6. Налчаджян А. А. Я-концепция / А. А. Налчаджян // Психология самосознания: хрестоматия. – Самара: Изд. дом «БАХРАМ-М», 2000. – 332 с.
7. Панталеєв С. Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система / С. Панталеєв. – М.: Изд-во МГУ, 2001. – 108 с.
8. Роджерс К. К науке о личности / К. Роджерс // История зарубежной психологии. Тексты. – М., МГУ, 1996. – С. 200–231.
9. Сарджвеладзе Н. Структура самоотношения личности и социогенные потребности / Н. Сарджвеладзе // Проблемы формирования социогенных потребностей. – Тбилиси, Мецниереба, 1994. – 200 с.
10. Сарджвеладзе Н. И. Самоотношение личности / Н. И. Сарджвеладзе // Психология самосознания: хрестоматия. – Самара: Издательский Дом «БАХРАМ-М», 2007. – С. 174–207.

11. Стадник Г. А. Психологічні особливості самоставлення майбутніх практичних психологів / Г. А. Стадник // Вісник післядипломної освіти. – 2012. – Вип. 6. – С. 400–406.

12. Столин В. Самосознание личности / В. Столин. – М.: Изд-во Моск. унив-та, 2003. – 286 с.

13. Тищенко Л. Феноменологія самоставлення в психологічній науці / Л. Тищенко // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Сер.: Психологічні науки. – 2012. – Т. 2, Вип. 9. – С. 230–233.

14. Чеснокова И. Проблемы самосознания в психологии / И. Чеснокова. – М.: Наука, 2007. – 144 с.

15. Hattie J. Effects of learning skills interventions on student learning: A meta-analysis / J. Hattie, J. Biggs, N. Purdie // Review of Educational Research. – 1996. – Т. 66. – Р. 99–136.

Reference transliterated

1. Berns R. Ja-konceptija i vospitanie / R. Berns. – М.: Nauka, 2001. – 312 s.

2. Kovalenko A. B. Social'na identichnist' jak mehanizm adaptacii osobistosti pid chas suspil'noї krizi / A. B. Kovalenko, K. S. Bezverha // Ukraїns'kij psihologіchnij zhurnal. – 2017. – № 1 (3). – С. 48–62.

3. Kolodjzhna A. V. Poednannja komponentiv samostavlennja osobistosti vidpovidno do її tvorchih projaviv / A. V. Kolodjzhna // Scientific Journal. – 2016. – № 5. – С. 93–96.

4. Levus N. Camostavlennja v strukturі povedinkovih projaviv osobistosti / N. Levus // Visnik Kiїvs'kogo nacional'nogo universi e u imeni Tarasa Shevchenka. – 2012. – Vip. 5. – S. 22–26.

5. Levus N. I. Samostavlennja u studentiv z riznoju navchal'noju motivacieju / N. Levus, O. Voloshok // Psihologija: real'nist' i perspektivi. – 2015. – Vip. 4. – S. 146–151.

6. Nalchadzhan A. A. Ja-konceptija / A. A. Nalchadzhan // Psihologija samosoznanija: hrestomatija. – Samara: Izd. dom «BAHRAM-M», 2000. – 332 s.

7. Pantileev S. R. Samootnoshenie kak jemocional'no-ocenochnaja sistema / S. Pantileev. – М.: Izd-vo MGU, 2001. – 108 s.

8. Rodzhers K. K nauke o lichnosti / K. Rodzhers // Istorija zarubezhnoj psihologii. Teksty. – М., MGU, 1996. – S. 200–231.

9. Sardzhveladze N. Struktura samootnoshenija lichnosti i sociogenne potrebnosti / N. Sardzhveladze // Problemy formirovanija sociogennych potrebnostej. – Tbilisi, Mecniereba, 1994. – 200 s.

10. Sardzhveladze N. I. Samootnoshenie lichnosti / N. I. Sardzhveladze // Psihologija samosoznanija: hrestomatija. – Samara: Izdatel'skij Dom «BAHRAM-M», 2007. – S. 174–207.

11. Stadnyk G. A. Psyhologіchni osoblyvosti samostavlennja majbutnih praktychnych psyhologiv / G. A. Stadnyk // Visnyk pisljadypломnoi' osvity. – 2012. – Vyp. 6. – S. 400–406.

12. Stolin V. Samosoznanie lichnosti / V. Stolin. – М.: Izd-vo Mosk. univ-та, 2003. – 286 s.

13. Tyshchenko L. Fenomenologija samostavlennja v psihologichnij nauci / L. Tyshchenko // Naukovyj visnyk Mykolai'vs'kogo derzhavnogo universytetu imeni V. O. Suhomlyns'kogo. Ser.: Psihologichni nauky. – 2012. – T. 2, Vyp. 9. – S. 230–233.

14. Chesnokova I. Problemy samosoznaniya v psihologii / I. Chesnokova. – M.: Nauka, 2007. – 144 s.

15. Hattie J. Effects of learning skills interventions on student learning: A meta-analysis / J. Hattie, J. Biggs, N. Purdie // Review of Educational Research. – 1996. – T. 66. – P. 99–136.

A b s t r a c t

Kidalova K. S.,
student, Institute of continuing education,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: eva_kuso@ukr.net

PSYCHOLOGICAL PECULARITIES OF SELF-PERSONALIZATION: ANALYSIS OF CONCEPTS AND APPROACHES

Self-acceptance, positive self-attitude is a condition for harmonious existence and a high level of development of a person's self-identification. Self-attitude carries out the determination of social behavior, affects the success of any activity and personal self-fulfillment of a person. In addition to this, researchers highlight different important aspects of it. Attitudes towards themselves are treated as a combination of emotional experiences and evaluative judgments of the individual concerning themselves; as self-esteem and self-perception; as conviction of impulse to other people; feeling of own competence, attachment and sympathy to oneself; as a personality trait etc.

The analysis of the basic approaches to the interpretation of the phenomenon of self-attitude in modern psychology shows that the problem of self-attitude was indirectly developed in the context of research of self-esteem, self-consciousness, etc. The self-attitude of a person has a manifestation in various forms, such as: affective component of self-awareness (self-attitude in the structure of self-awareness and self-perception); personality trait (self-attitude in the personality structure); component of self-regulation (self-attitude in the self-regulation system); factor influencing the perception of other people (self-attitude in the structure of interpersonal connections). In the context of self-understanding problem self-attitude is considered as its emotional component, along with the cognitive (self-knowledge), motivational (self-interest) and behavioral (actions related to self-understanding) ones.

Modern psychology generally describes the three-dimensional structure of self-attitude (autosympathy) and negative self-attitude (self-humiliation). These three dimensions have several modalities in their content. Self-attitude is a process and a result, a dynamic hierarchical system, that contains interconvertible, variously connected and hierarchically arranged subsystems.

Key words: *self-attitude, consciousness, self-regulation, self-acceptance.*

Отримано – 1 червня 2018

Рецензовано – 6 червня 2018

Прийнято – 11 червня 2018

Received – June 1, 2018

Revision – June 6, 2018

Accepted – June 11, 2018

УДК 159.9

Коваленко А. Б.,

завідувач кафедри соціальної психології,
доктор психологічних наук, професор,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: abk2015@ukr.net

Безверха К. С.,

аспірант кафедри соціальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: kate.bezverkha@gmail.com

СОЦІАЛЬНА ТА ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ІМІГРАНТІВ ПІДЛІТКОВОГО ТА ЮНАЦЬКОГО ВІКУ В УКРАЇНУ З КРАЇН СЕРЕДНЬОГО СХОДУ

У статті представлено дослідження соціальної та етнічної ідентичностей підлітків та юнаків, що іммігрували з різних причин до України із країн Середнього Сходу. Описано рівні соціальної та етнічної ідентичності, їх взаємодію та взаємозв'язки. Результати дослідження показали, що соціальна ідентичність має середній рівень прояву, позитивну оцінку етнічної ідентичності, хоча у значній кількості досліджуваних етнічна ідентичність невизначена. За типом етнічної ідентичності переважають етнічна індіферентність та нормальна етнічна ідентичність.

Дослідження підтвердило, що сім'я відіграє важливу роль в підтримці соціальної та етнічної ідентичності на нормальних рівнях, також підтримуючи стосунки як з представниками власного етносу, так і з корінним населенням.

Спираючись на сімейні цінності, підтримку сім'ї, людина здатна бути відкритою новому досвіду в іншому соціумі; з віком зростає відкритість до нових культурних цінностей, звичаїв, а також ставлення до своєї культури, і до інших; тривалість знаходження у новому середовищі сприяє адаптації шляхом нових знайомств, участі в різних заходах. У випадку високої комунікабельності та соціальної активності людини, наявності високого рівня соціальної ідентичності можливі прояви етнічної індіферентності або етнофанатизму, що свідчить про появу негативного ставлення, спричиненого спілкуванням з корінним населенням.

Тісні та близькі стосунки допомагають людині підтримувати неактуальність етнічності, невизначеність етнічної ідентичності і високий рівень соціальної ідентичності, зберігаючи свої традиції, звичаї та спілкуючись із представниками свого етносу, вона намагається асимілюватися у нове суспільство, створюючи нові комунікативні зв'язки та вивчаючи мову.

Тривалість перебування в умовах іншого культурного середовища негативно пов'язана з бажанням дотримуватися власних культурних цінностей та традицій. При аналізі результатів слід також враховувати вік досліджуваних, які часто виявляють негативізм та категоричність у ставленнях.

Ключові слова: соціальна ідентичність, етнічна ідентичність, іммігрант, міграція, міграційні процеси.

Постановка проблеми. Нині в Україні щорічно відмічають все вищі і вищі показники трудової міграції [7], але разом з тим імміграційні процеси також не зменшують своїх показників. Відмічається, що щороку [9] все більше і більше іммігрантів з'являється в Україні, які мають ті самі цілі прибуття, що й емігранти для від'їзду: навчання або робота. При цьому закономірно постає питання: як міграційні процеси вплинуть на співіснування в українському суспільстві представників різних етносів, які є носіями різних культур? Чи прийме українське суспільство людей, які мають інші цінності, релігію, традиції та особистісні риси?

Кожна група членства (кожен соціум) має свої критерії, межі входження та існування окремого індивіда в ній. Але далеко не завжди ці межі створюють напруженість у стосунках. Поява усвідомлення свого членства в соціальній групі (чи групах, суспільстві), включаючи ціннісний і емоційний контексти, створений цим членством, свідчить про виникнення в іммігранта соціальної та етнічної ідентичності.

Вивчення цієї проблеми є надзвичайно важливим кроком до створення гармонійних та ефективних взаємовідносин між приймаючою країною та кожною окремою людиною, яка іммігрувала до України та бажає жити в ній. Оскільки соціальна та етнічна ідентичності формується переважно в підлітковому та юнацькому віці [5, 8], то особливий інтерес складають саме підлітки. Вибір регіонів еміграції зумовлений тим, що велика кількість країн Середнього Сходу знаходиться нині у військовому або передвійськовому стані, а також мають низький рівень життя, що змушує людей ставати емігрантами. Європа переповнена мігрантами із зон військових дій, а також із пострадянського простору, тому при ухваленні рішення про країну імміграції часто обирається Україна.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема ідентичності досить широко досліджувалася як у зарубіжних, так і вітчизняних дослідженнях. В більшості західних досліджень при вивченні ідентичності зосереджувалися на особистісній мотивації (Е. Еріксон, Дж. Марсія, З. Фрейд, К. Юнг та ін.), стосунках між людьми у малих групах (Дж. Мід, Г. Теджфел, Дж. Тернер та інші) або ж ці підходи поєднувалися (М. Брюер, Т. Тайлер). Численні дослідження спрямовувалися на виявлення структури соціальної ідентичності (О. П. Белицька, У. Дойз, Ю. Я. Кисельов, Т. Г. Стефаненко, О. О. Тимомандрицька, Л. Чанте, В. О. Ядов).

Дослідження соціальної ідентичності вітчизняних психологів відображено в працях І. О. Бондаревської, П. І. Гнатенка та В. М. Павленко, І. Г. Губеладзе, С. А. Макєєва, Н. І. Череповської, М. В. Шульги, а також Н. В. Антонової, Є. І. Головахи, О. Г. Злобіної, Н. В. Костенко, В. С. Малахова, В. Н. Павленка, Л. Г. Чорної та ін.

Етнічна ідентичність вивчається багатьма вітчизняними та зарубіжними дослідниками, зокрема, Н. Л. Баліч, М. М. Губогло, І. В. Данилюком, Л. М. Дробижевою, Д. де Ворс, В. М. Мухую, О. Ю. Павловою, Ж. Піаже, С. В. Рижовою, Г. У. Солдатовою, Т. Г. Стефаненко, Дж. С. Фінні. Вона виначається переважно як «усвідомлення приналежності до певної етнічної спільноти, ідентифікації з іншими членами етносу внаслідок спільності історичної пам'яті, спільності культурних архетипів тощо» [3, с. 274].

Також можна зазначити такі важливі дослідження, які були спрямовані на міжетнічні відносини (Б. Андерсон, Ф. Барт, У. Бек, Ж. Девере, Г. Лебон, С. Леві, М. Олсон, А. Сміт та ін.). Проблеми етнічної ідентичності, а саме взаємозв'язку етнічності та нації, розглянуто у працях М. Бенкса, М. Бентона, Дж. Баумана, Е. Кауфмана, А. Сміта, П. Спенсера, А. Томпсона та ін.

На сучасному етапі такі дослідники Л. Д. Гудков, В. І. Ільїн, С. В. Лурье, Ж. Т. Тощенко та ін. вивчають міжнаціональні відносини.

Із російських учених слід також відзначити М. О. Бердяєва, Н. Я. Данилевського, В. С. Соловйова, П. А. Сорокіна, які вивчали етнічну ідентичність в рамках теорії етносу та нації.

Мета – вивчити соціальну та етнічну ідентичності підлітків, що іммігрували з різних причин до України з країн Середнього Сходу.

Виклад основного матеріалу. При проведенні емпіричного дослідження використовувалися такі методи та методики: авторська анкета, Опитувальник соціальної ідентичності О. В. Васькової (модифікація та адаптація А. Б. Коваленко та К. С. Безверхої), Методика оцінки позитивності і невизначеності етнічної ідентичності (А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева), Методика діагностики типу етнічної ідентичності

Г. У. Солдатової та С. В. Рижової; методи математичної статистики: програма SPSS 22.0 – визначення середнього, частотний та кореляційний аналізи.

В дослідженні взяли участь школярі, що навчаються в Міжнародному Арабському культурному центрі в Україні, а також студенти, що спеціалізуються по кафедрі української мови та лінгвістики та підготовчого факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Загальна вибірка склала 36 осіб віком від 13 до 19 років, які іммігрували з країн Середнього Сходу (Іран, Турція, Алжир, Саудівська Аравія, Сирія, Ємен та Палестина). Серед них 25 % вже мають громадянство України, а 33 % не бажають отримувати громадянство, але бажають перебувати на території, а інші 42 % в подальшому планують отримати громадянство. Всі вони перебувають в Україні задля навчання, а також 31 % серед них мають в Україні близьких родичів, або батьків, що іммігрували до України.

Опитування за анкетною формою показало, що 64 % респондентів перебувають в Україні менше року, 28 % – від 1 до 6 років, 8 % більше 14 років. 42 % перебувають у діаспорі своєї країни, що знаходиться в Україні. При цьому 97 % підтримують контакт із друзями та родичами, що залишилися в рідній країні, але лише 45 % перебувають у близьких стосунках із населенням країни-реципієнта, і 78 % вивчають українську мову (див. рис. 1).

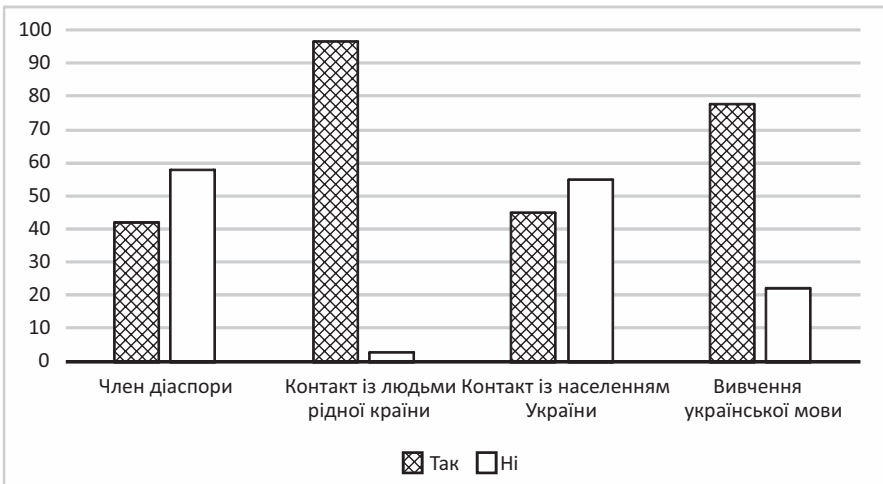

Рис. 1. Членство в діаспорі, контакти із населенням рідної країни та країни, що приймає, вивчення української мови (%)

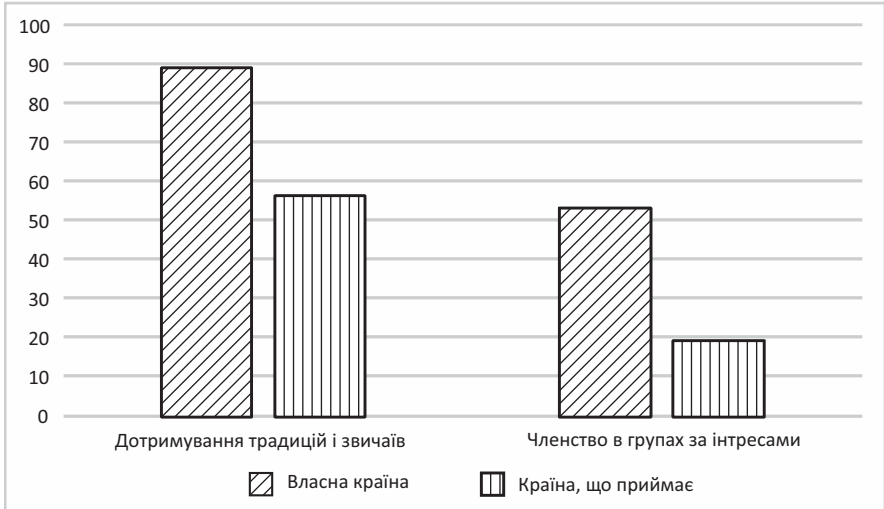

Рис. 2. Співвідношення дотримання традицій та звичаїв, а також членство в групах за інтересами власної країни та країни, що приймає (%)

Такі порівняно низькі показники стосунків із населенням країни-реципієнта пояснюється нетривалим часом перебування в Україні (перебувають менше року), який був недостатнім для повноцінної адаптації.

89 % досліджуваних дотримуються традицій власного народу, але і 56 % намагаються дотримуватись традицій та звичаїв країни-реципієнта (якщо це не суперечить традиціям та звичаям власної країни). 53 % респондентів були учасниками різних груп за інтересами (спорт, хоббі тощо), але тільки 19 % знайшли такі ж самі або схожі групи в новій країні (див. рис. 2).

Підтримання контактів як із близькими людьми із рідної країни, так і встановлення та налагодження контактів із громадянами приймаючої країни, вивчення мови, дотримання звичаїв та традицій своєї країни, а також набуття нових, прагнення до членства у групах за інтересами та у діаспорі – все це є невід’ємною частиною соціальної та етнічної ідентичностей [1].

Тож для виявлення рівня ідентичності ми модифікували Опитувальник соціальної ідентичності О. В. Васькової [2] та застосували його на нашій вибірці.

Опитувальник включає в себе питання: «Яка група для Вас більш значуща?» для виявлення орієнтації на певну групу, де значуща група – «це реальна або умовна соціальна спільнота, з якою індивід

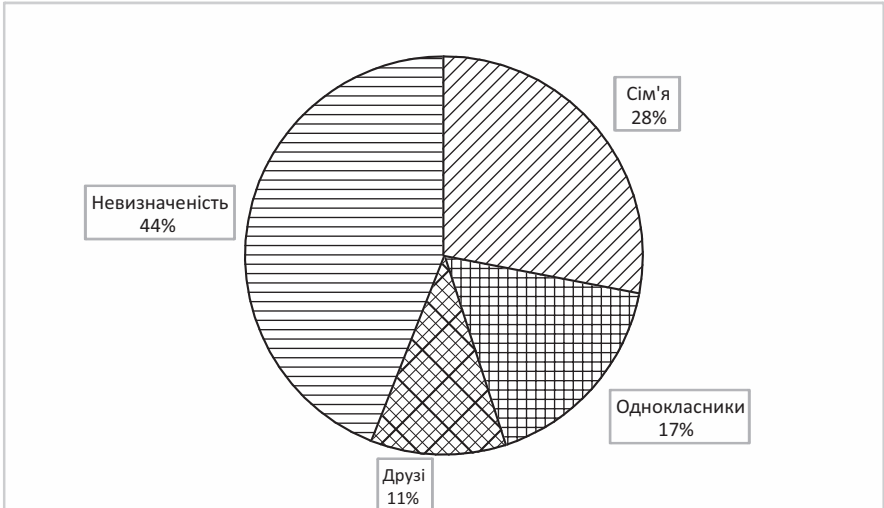

Рис. 3. Значущі групи респондентів

співвідносить себе як з еталоном, і на норми, думки, цінності та оцінки якої орієнтується в своїй поведінці і в самооцінці» [4, с. 1]. Результати відображено на рис. 3.

З діаграми видно, що найбільш значущою групою для респондентів є «сім'я» (28 %). На другому місці перебувають «колеги або одногрупники/однокласники» (17 %), а на третьому місці зазначено «друзів» (11 %). Останні 44 % респондентів не змогли конкретно визначити, до якої саме групи вони належать.

За шкалами методики респонденти набрали таку середню кількість балів (табл. 1):

За даними табл. 1 можна сказати, що всі шкали мають середні оцінки, включно з рівнем соціальної ідентичності. Якщо співвіднести ці дані з результатами анкетування, то можна побачити, що респонденти активно включені як до культури власної країни, так і до країни, в якій вони перебувають, а також до соціального життя обох етносів.

За шкалами методики визначення типу та оцінки етнічної ідентичності досліджувані виявили результати, які відображено в табл. 2.

Оцінка етнічної ідентичності показує, що респонденти мають переважно середній рівень за двома шкалами, але переважає оцінка за першою шкалою, що оцінює емоційний компонент ідентичності, її забарвленість. Це свідчить, що респонденти оцінюють свою етнічну ідентичність позитивно. Але за другою шкалою оцінка достатньо висока, а її значення наближені до першої. Дана шкала «етнічна

Таблиця 1

Середні значення за шкалами опитувальника соціальної ідентичності (у балах)

Задоволеність членством	Інгулова оцінка	Саморозуміння та саморозвиток	Оцінка принальності	Згуртованість	Міжгрупова конкуренція	Сприяливість неформальних стосунків	Соціальна ідентичність
36	16	31	16	18	14	28	160

індиферентність» показує нам те, наскільки чітко респондент відчуває себе представником власного народу, тож як бачимо, що етнічна ідентичність респондентів розмита, невизначена, або просто неактуальна.

Щодо типу етнічної ідентичності можна сказати, що етнічна індиферентність та нормальна етнічна ідентичність мають трохи вищі бали та перебувають в межах вище середнього значення, усі інші – в межах середнього. За визначенням авторів, етнічна індиферентність – це «розмивання етнічної ідентичності, що виражене в невизначеності етнічної приналежності, неактуальності етнічності» [6, с. 1].

Узагальнюючи вищенаведені результати, можна зробити висновок, що у досліджуваних переважає показник нормальної етнічної ідентичності, але дуже близько присутній показник невизначеності ідентичності. Це можна пояснити, по-перше, невеликою вибіркою, яка достатня для статистичного аналізу, але це може бути властивістю лише даної вибірки; по-друге, в ході ресоціалізації до умов нової країни людина певною мірою змінює своє ставлення до своєї етнічної приналежності, адже набуваються нові цінності, нові традиції, людина стає відкритою

Таблиця 2

Середні значення за шкалами методики на визначення типу та оцінки етнічної ідентичності (у балах)

Позитивна етнічна ідентичність	Невизначена етнічна ідентичність	Етногілізм	Етнічна індиферентність	Нормальна етнічна ідентичність	Етноетотизм	Етноізоляціонізм	Етнофанатизм
7	6	9	11	13	10	10	10

для сприймання нового досвіду та по-новому дивиться на оточуюче середовище.

Для детального з'ясування того, як співвідносяться між собою соціальна та етнічна ідентичності і виявити, чи існують зв'язки між ними, використовувався кореляційний аналіз (табл. 3).

За даними табл. 3, соціальна та етнічна ідентичності мають тісні взаємозв'язки. Їхні значення пояснюється, по-перше, вибіркою дослідження, адже дані тенденції стосуються тільки невеликої вибірки;

Таблиця 3

Значення коефіцієнтів кореляції між показниками соціальної та етнічної ідентичності

	Позитивна етнічна ідентичність	Невизначна етнічна ідентичність	Етнопілізм	Етнічна індивідуальність	Нормальна етнічна ідентичність	Етногеоїзм	Етноізоляціонізм	Етнофанатизм
Задоволеність членством	,402*	,332*	,441**	,549**	,579**	,495**	,444**	,507**
Інгрупова оцінка	,489**	,461**	,441**	,480**	,478**	,468**	,428**	,470**
Саморозуміння та саморозвиток	,494**		,387*	,593**	,645**	,442**	,443**	,515**
Оцінка принальності	,499**			,515**	,593**		,372*	
Згуртованість	,504**		,452**	,639**	,697**	,503**	,443**	,539**
Міжгрупова конкуренція		,454**	,421*			,408*	,361*	,347*
Сприятливість неформальних стосунків	,558**		,405*	,612**	,706**	,467**	,431**	,538**
Соціальна ідентичність	,507**	,363*	,451**	,599**	,642**	,500**	,461**	,537**

Рівень значущості $p < 0.01$, де * - слабкий зв'язок, ** - зв'язок середньої сили

а по-друге, через те, що 44 % не змогли визначитись із своєю значущою групою. Але теоретичне дослідження соціальної ідентичності [1] показало, що соціальна ідентичність тісно пов'язана із етнічною, а деякі дослідники вважають, що етнічна ідентичність є частиною соціальної.

Для детального з'ясування взаємозв'язків між досліджуваними показниками кореляційному аналізу підлягали показники, одержані за чотири методиками (табл. 4).

Одержані результати свідчать про те, що вік має негативні зв'язки із власне соціальною ідентичністю, етнічною індиферентністю, нормальною та позитивною етнічними ідентичностями. Тобто, чим доросліша людина, тим вищі показники за цими шкалами. З віком людини зростає відкритість до нових культурних цінностей, звичаїв, краще та позитивно ставиться як до своєї культури, так і до інших. Але разом з цим, вона має високий рівень соціальної ідентичності, що включає в себе переважно орієнтацію на сім'ю. Це означає, що, спираючись на сімейні цінності, підтримку сім'ї, людина здатна бути відкритою новому досвіду в новому соціумі. При цьому етнічна індиферентність пояснюється тим, що значна частина досліджуваних не змогла визначитись зі значущою групою.

Наступне питання для аналізу: «Як довго Ви проживаєте в Україні?». Питання має слабку позитивну кореляцію із «З якою метою Ви змінили місце проживання?», середню позитивну кореляцію із соціальною та нормальною етнічною ідентичностями, а також слабку та середню негативні кореляції із «Чи належите Ви до діаспори, що представляє Ваш народ в Україні?» та «Чи маєте Ви дружні/романтичні стосунки з представниками корінного населення в Україні?», відповідно.

Результати кореляційного аналізу свідчать про те, що більшість вибірки складають люди, які переїхали до України разом з батьками або в Україні вже довгий час живуть родичі. Чим довше людина проживає в Україні, тим вищий рівень соціальної та нормальної етнічної ідентичності вона має. Це підтверджується також тим, що вони частіше обирали сім'ю як значущу групу та малу соціальну групу із представників власного етносу, а також підтримують стосунки як з людьми, що належать до власного етносу, так і з корінним населенням. Взаємодія людини з діаспорою пов'язана з тим, що вона мала також стосунки з корінним населенням, вивчала українську мову, а також мала високий рівень соціальної ідентичності. Таким чином, можна сказати, що люди, які мають високий рівень соціальної ідентичності зберігають свої традиції, звичаї та спілкуються із представниками свого народу, але також намагаються асимілюватися у новому суспільстві, створюючи нові комунікативні зв'язки та вивчаючи мову країни, в якій перебувають.

Таблиця 4
Значення коефіцієнтів кореляції між досліджуваними показниками та результатами анкетування

	Вік	Як довго Ви проживаєте в Україні?	Чи належите Ви до діаспори, що представляє Ваш народ в Україні?	Чи маєте Ви друзі/романтичні стосунки з корінним населенням в Україні?	Чи дотримуетесь Ви традицій/звичаїв своєї країни/народу?	Чи були Ви учасником будь-якої групи/групи за інтересами перед тим, як Ви переїхали?	Чи переїхали Ви перед тим, як за інтересами перед тим, як Ви переїхали?	Значуща група
З якою метою Ви змінили місце проживання?		,449**						
Чи належите Ви до діаспори, що представляє Ваш народ в Україні?		-,373*						
Чи маєте Ви друзі/романтичні стосунки з корінним населенням в Україні?		-,549**	,414*					
Чи вивчаєте/знаєте/плануєте вивчати українську мову?			-,359*					
Чи були Ви учасником будь-якої групи/групи за інтересами перед тим, як Ви переїхали?				,344*				
Чи знайшли Ви таку ж або схожу групу за інтересами в Україні?							-,474**	
Соціальна ідентичність	-,471**	,385*	-,423*	-,389*				,442**
Етніцизм					-,354*			
Етнічна індиферентність	-,441**			-,403*				
Нормальна етнічна ідентичність	-,586**	,407*			-,378*			,398*
Етногізізм								,372*
Етноволяціонізм								,421*
Етнофанагізм				-,384*				,425**
Позитивна етнічна ідентичність	-,487**							

Рівень значущості $p < 0.01$, де * - слабкий зв'язок, ** - зв'язок середньої сили

Наявність дружніх чи романтичних стосунків пов'язана з участю у групах за інтересами, тобто це свідчить, що людина комунікабельна та соціально активна, має високий рівень соціальної ідентичності, але етнічно індиферентна, або має високий рівень етнофанатизму.

Дотримання звичаїв та традицій свого народу негативно пов'язане з шкалами етнотолерантності, етнічною індиферентністю та нормальною етнічною ідентичністю. Оскільки досліджувані знаходяться в країні із іншими культурними традиціями та звичаями, можна припустити, що дотримування власних культурних цінностей здається їм не дуже доцільним. Тим паче, що вибірка складається із підлітків та юнаків, які часто категоричні у своїх ставленнях.

Участь у групах за інтересами до переїзду має середній негативний зв'язок з пошуком та знаходженням групи за інтересами в Україні, що може свідчити про нетривалий час перебування в новому соціальному середовищі.

Також слабкі та середні позитивні кореляції виявились між питанням про значущу групу, а також шкалами, такими як: нормальна етнічна ідентичність, етнотолерантність, етноізоляціонізм та етнотолерантність і етнофанатизм. Чим частіше людина обирала сім'ю, друзів, тим нижчі в неї були показники за цими шкалами. Можна зробити висновок, що для даної вибірки тісні та близькі стосунки допомагають людині певною мірою зберігати невизначеність етнічної ідентичності.

Висновки. Дослідження соціальної та етнічної ідентичності підлітків та юнаків, що іммігрували з різних причин до України із країн Середнього Сходу виявило, що соціальна ідентичність має середній рівень прояву, позитивну оцінку етнічної ідентичності, хоча у значній кількості досліджуваних етнічна ідентичність невизначена. За типом етнічної ідентичності переважають етнічна індиферентність та нормальна етнічна ідентичність, тобто етнічна ідентичність респондентів трохі «розмита».

Дослідження підтвердило, що, чим довше людина проживає в іншому культурному середовищі, тим вищий рівень соціальної та нормальної етнічної ідентичності вона має. Сім'я відіграє важливу роль в підтримці соціальної та етнічної ідентичності на нормальних рівнях, також підтримуючи стосунки як з представниками власного етносу (сім'ї та діаспори), так і з корінним населенням.

Спираючись на сімейні цінності, підтримку сім'ї, людина здатна бути відкритою новому досвіду в іншому соціумі; з віком зростає відкритість до нових культурних цінностей, звичаїв, а також ставлення до своєї культури, і до інших; тривалість знаходження у новому середовищі сприяє адаптації шляхом нових знайомств, участі в різних заходах.

У випадку високої комунікабельності та соціальної активності людини, наявності високого рівня соціальної ідентичності можливі прояви етнічної індиферентності або етнофанатизму, що свідчить про появу негативного ставлення, спричиненого спілкуванням з корінним населенням.

Тісні та близькі стосунки допомагають людині підтримувати неактуальність етнічності, невизначеність етнічної ідентичності і високий рівень соціальної ідентичності, зберігаючи свої традиції, звичаї та спілкуючись із представниками свого етносу, вона намагається асимілюватися у нове суспільство, створюючи нові комунікативні зв'язки та вивчаючи мову.

Тривалість перебування в умовах іншого культурного середовища негативно пов'язана з бажанням дотримуватися власних культурних цінностей та традицій. При аналізі результатів слід також враховувати вік досліджуваних, які часто виявляють негативізм та категоричність у ставленнях.

Подальші дослідження пов'язані з розширенням вибірки та тематики. Зокрема, потребують вивчення адаптивні процеси мігрантів та структура соціальної ідентичності.

Список використаних джерел

1. Коваленко А. Б. Теоретичні засади визначення структури соціальної ідентичності особистості / А. Б. Коваленко, К. С. Безверха // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2017. – Вип. 40 (43). – С. 80–87.
2. Коваленко А. Б. Модифікація опитувальника соціальної ідентичності / А. Б. Коваленко, К. С. Безверха // Український психологічний журнал. – 2017. – № 4 (6). – С. 53–65.
3. Павлова О. Ю. Історія української культури: навч. посіб. / О. Ю. Павлова, Т. Ф. Мельничук, І. В. Грищенко, В. В. Панталієнко, С. А. Сироватський, Т. М. Мисюра; [За ред. О. Ю. Павлової]. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 368 с.
4. Референтна група // Психологіс. Енциклопедія практичної психології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psychologis.com.ua/referHYPERLINK>.
5. Савицька О. В. Етнопсихологія / О. В. Савицька, Л. М. Співак. – К.: Каравела, 2011. – 264 с.
6. Солдатова Г. У. Методична розробка «Типи етнічної ідентичності» / Г. У. Солдатова, С. В. Риждова // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://docplayer.ru/46349140-Типы-этнической-идентичности>.
7. Bezverkha K. Social Identity as the Ukrainian Migrants' Adaptation Factor in Czech Republic / K. Bezverkha // Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспектива дослідження: Матеріали XX Міжнародної конференції молодих науковців / [За ред. І. В. Данилюка, С. Ю. Пашенко]. – К.: Логос, 2018. – С. 26–28.
8. Erikson E. H. Identity: Youth and crisis / E. H. Erikson. – New York: Norton, 1968. – 336 p.

9. Statistical information of the State Statistics Service of Ukraine. Demographic and Social Statistics // Population and Migration [Electronic resource]. – URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

Reference transliterated

1. Kovalenko A. B. Teoretychni zasady vyznachennja struktury social'noi' identychnosti osobystosti / A. B. Kovalenko, K. S. Bezverha // *Naukovi studii' iz social'noi' ta politychnoi' psihologii'*. – 2017. – Vyp. 40 (43). – S. 80–87.
2. Kovalenko A. B. Modyfikacija opytuval'nyka social'noi' identychnosti / A. B. Kovalenko, K. S. Bezverha // *Ukrai'ns'kyj psihologichnyj zhurnal*. – 2017. – № 4 (6). – S. 53–65.
3. Pavlova O. Ju. Istorija ukrai'ns'koi' kul'tury: navch. posib. / O. Ju. Pavlova, T. F. Mel'nychuk, I. V. Gryshhenko, V. V. Pantalijenko, S. A. Syrovats'kyj, T. M. Mysjura; [Za red. O. Ju. Pavlovoi']. – K.: Centr uchbovoi' literatury, 2012. – 368 s.
4. Referentna grupa // *Psychologis. Encyklopedija praktychnoi' psihologii'* [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://psychologis.com.ua/refer> HYPERLINK.
5. Savyc'ka O. V. Etnopsihologija / O. V. Savyc'ka, L. M. Spivak. – K.: Karavela, 2011. – 264 s.
6. Soldatova G. U. Metodychna rozrobka «Typy etnichnoi' identychnosti» / G. U. Soldatova, S. V. Ryzhova // [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://docplayer.ru/46349140-Tipy-etnicheskoj-identichnosti>.
7. Bezverkha K. Social Identity as the Ukrainian Migrants' Adaptation Factor in Czech Republic / K. Bezverkha // *Problemy osobystosti v suchasnij nauci: rezul'taty ta perspektyva doslidzhennja: Materialy HH Mizhnarodnoi' konferencii' molodyh naukovciv* / [Za red. I. V. Danyljuka, S. Ju. Pashhenko]. – K.: Logos, 2018. – S. 26–28.
8. Erikson E. H. Identity: Youth and crisis / E. H. Erikson. – New York: Norton, 1968. – 336 p.
9. Statistical information of the State Statistics Service of Ukraine. Demographic and Social Statistics // Population and Migration [Electronic resource]. – URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

A b s t r a c t

Kovalenko A. B.,

Head of Social Psychology Department,
Doctor of Psychological Sciences, Professor,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: abk2015@ukr.net

Bezverkha K. S.,

Post-graduate student,
Social Psychology Department,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: kate.bezverkha@gmail.com

SOCIAL AND ETHNIC IDENTITIES OF ADOLESCENT AND YOUTH AGE IMMIGRANTS FROM COUNTRIES OF THE MIDDLE EAST IN UKRAINE

The article presents the study of social and ethnic identities of adolescents and youth who immigrated to Ukraine from the countries of the Middle East for various reasons. Levels of social and ethnic identity, their interaction and interrelations are described. The results of the study showed that social identity has an average level of manifestation, a positive assessment of ethnic identity, although a large number of ethnic identities studied is uncertain. As for ethnic identities, ethnic indifference and a normal ethnic identity prevail.

The research confirmed that the family plays an important role in maintaining social and ethnic identities at normal levels, while maintaining relations with both representatives of their own ethnic group and the indigenous population.

Based on family values, family support, a person can be open to new experiences in another society; with age, openness to new cultural values, customs increases, as well as attitudes towards their culture, and to others; the duration of being in a new environment contributes to adaptation through new acquaintances, participation in various activities. In case a person has high communicability and social activity, if high level of social identity is present, manifestations of ethnic indifference or ethno fanaticism are possible. This indicates the emergence of negative attitudes caused by communication with native people.

Close relationships help a person to support ethnicity irrelevance, uncertainty of ethnic identity and a high level of social identity, while preserving

their traditions, customs, and communicating with representatives of their ethnic group, they try to assimilate into a new society, creating new communicative connections and learning the language.

The length of staying in a different cultural environment is negatively related to the desire to adhere to their own cultural values and traditions. While analyzing the results, it's also needed to consider the age of the respondents who often show negativism and categorical attitudes.

Key words: *social identity, ethnic identity, immigrant, migration, migrations processes.*

Отримано – 13 червня 2018

Рецензовано – 18 червня 2018

Прийнято – 20 червня 2018

Received – June 13, 2018

Revision – June 18, 2018

Accepted – June 20, 2018

УДК: 159.9.072.43

Кокун О. М.,

член-кореспондент НАПН України,
доктор психологічних наук, професор,
заступник директора з
науково-інноваційної роботи,
Інститут психології
імені Г. С. Костюка НАПН України
E-mail: kokun@ukr.net

Кравченко Д. Г.,

кандидат філософських наук,
директор Києво-Печерського ліцею,
№ 171 «Лідер»
E-mail: adm@leader.kiev.ua

Панасенко Н. М.,

кандидат психологічних наук,
доцент, старший науковий
співробітник лабораторії
вікової психофізіології,
Інститут психології
імені Г. С. Костюка НАПН України
E-mail: n_panasenko@i.ua

ЧИННИКИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОЗДІЙСНЕННЯ ВЧИТЕЛЯ

Об'єктивні тенденції соціального розвитку зумовлюють суттєве підвищення уваги до проблеми особистісного самоздійснення. Її недостатнє розуміння визначає необхідність відповідного теоретичного обґрунтування та емпіричного дослідження. У статті викладені результати емпіричних досліджень, спрямованих на визначення чинників професійного самоздійснення вчителя.

Встановлено, що до найбільш виражених загальних чинників професійного самоздійснення вчителів можна віднести: рівні їхньої зацікавленості у професійній діяльності та задоволеності від неї, рівень внутрішньої професійної мотивації, здатність до швидкого встановлення контактів з іншими людьми та стан здоров'я. В якості відносно «помірних» чинників можна назвати здатність спонтанно і безпосередньо виражати

свої почуття та постійну роботу над підвищенням власного професійного рівня.

Найбільш вираженим чинником внутрішньопрофесійного самоздійснення вчителів є здатність поділяти цінності, властиві особистості, що самоактуалізується. Також до основних чинників цієї складової професійного самоздійснення, що не були названі вище, можна віднести: професійну самоефективність, здатність віддавати собі звіт у своїх потребах і почуттях, гнучкість поведінки, рівні задоволеності власними професійними досягненнями та можливості розкриття здібностей в професійній діяльності.

Зовнішньопрофесійне самоздійснення найбільшою мірою зумовлюється рівнем задоволеності професійними досягненнями та професійним рівнем. Також до його специфічних чинників, відносяться: прагнення до набуття знань про навколишній світ, задоволеність професією і рівень професійного менталітету та ідентифікації з професійним співтовариством.

Ключові слова: самоздійснення, професійне самоздійснення, професійне становлення, чинники самоздійснення, вчителі.

Постановка проблеми. Бурхливі зміни, зумовлені науково-технічним прогресом та глобалізаційними тенденціями, закономірно змінюють внутрішню сутність діяльності фахівців багатьох професій. Особливого значення сучасних реаліях набувають питання професійної самостійності, автономії, саморозвитку, самоорганізації, самореалізації, самовтілення тощо у співвідношенні із ширшим онтологічним контекстом. Вказані особистісно-професійні явища складають зміст феномену професійного самоздійснення, яке є однією із найважливіших складових, а для більшості людей – й основною формою особистісного самоздійснення. Особливої актуальності проблема самоздійснення набуває для фахівців професій, від яких залежить майбутнє суспільства, таких, зокрема, як вчителі [5–7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Величезні можливості для розвитку людини та її реалізації в різних галузях діяльності, що пропонуються сучасним суспільством, одночасно ставлять її і перед необхідністю постійного вибору, необхідністю приймати рішення в складних ситуаціях, перед проблемою пошуку свого місця в житті і пошуку стратегій здійснення себе. Ефективне вирішення цих питань безпосередньо пов'язане з самою особистістю, з реалізацією нею потенційних можливостей, з визначенням своїх бажань, з ресурсним потенціалом, що забезпечує процес самоздійснення [1]. Яке, власне, й вважається одним з найвищих життєвих завдань людини в онтогенезі [2].

Сучасні науковці вказують, що недостатня вивченість проблеми самоздійснення зумовлює актуальність вивчення питань взаємозв'язку способів самоздійснення з віковими та особистісними особливостями людини, ролі мотиваційно-сміслових, особистісних, біографічних чинників самоздійснення в контексті вікового розвитку, особливостей індивідуально-типологічних варіантів самоздійснення [4].

Важливість подібних досліджень зумовлена постійним прискоренням науково-технічного прогресу та характерними для сучасного етапу розвитку світового суспільства швидкими економічними, соціальними та духовними перетвореннями. Подібні дослідження мають допомогти створити для фахівців різних професій стійкі смисложиттєві орієнтири у мінливому світі та знайти особистісний сенс професійної самореалізації [8].

Один із провідних дослідників проблеми самоздійснення А. Gewirth досить стисло визначає його як переведення у дійсність найглибших бажань людини або найгідніших здібностей. Автор зазначає, що пошук гідного людського життя є пошуком самоздійснення [9].

Особистісне самоздійснення розуміється як свідомий саморозвиток людини, в процесі якого розкриваються її потенційні можливості у різних життєвих сферах, результатом чого є постійне досягнення особистісно та соціально значущих ефектів, формування власного «простору життя». *Професійне самоздійснення* є однією із найважливіших форм життєвого самоздійснення, що характеризується високим рівнем розкриття особистісного потенціалу фахівця у обраній професії, розвитком його здібностей, взаємопоєднанням із професією, повсякчасною затребуваністю його професійної кваліфікації, широким використанням його професійного досвіду та здобутків іншими фахівцями [8].

Професійне самоздійснення може відбуватися у двох *формах*:

- зовнішньо-професійна (досягнення значущих здобутків у різних аспектах професійної діяльності);
- внутрішньо-професійна (професійне самовдосконалення, спрямоване на підвищення професійної компетентності та розвиток професійно-важливих якостей).

Мета статті. Статтю присвячено аналізу чинників професійного самоздійснення вчителя.

Виклад основного матеріалу. *Вибірка:* 107 вчителів (89 жінок, 18 чоловіків) середніх загальноосвітніх навчальних закладів декількох регіонів України – учасників Всеукраїнського експерименту «Психолого-педагогічні засади інноваційних технологій розвитку особистості»: Києво-Печерського ліцею № 171 «Лідер» (37 вчителів), Дніпропетровського обласного ліцею-інтернату (9 вчителів), Львівського фізико-математичного ліцею

(20 вчителів), Долинської гімназії № 1 (27 вчителів), Комарівського навчально-виховного об'єднання (14 вчителів).

Дослідницький інструментарій: опитувальник професійного самоздійснення [8], опитувальник для визначення етапів та чинників професійного становлення фахівців [3] та шість психодіагностичних методик (Самоактуалізаційний тест Е. Шострома – САТ, «Мотивація професійної діяльності» (методика К. Замфір у модифікації А. Реана), Шкала самоефективності Р. Шварцера та М. Єрусалема, Методика «Вивчення задоволеності своєю професією та роботою», Методика виявлення «Комунікативних та організаційних здібностей» – КОЗ-2, Модифікація опитувальника на професійне «вигорання» та деформацію – МВІ). Визначення чинників професійного самоздійснення засновувалося на використанні лінійного регресійного аналізу (метод Stepwise).

Як показав аналіз отриманих результатів, і показники використаних методик, і показники опитувальника для визначення етапів та чинників професійного становлення фахівців, виявилися достатньо інформативними щодо зумовлення професійного самоздійснення вчителя. Тому ми нижче проаналізуємо регресійні моделі, для кожного з трьох узагальнених показників Опитувальника професійного самоздійснення фахівців, побудовані як з використанням лише показників психодіагностичних методик, так і з використанням показників психодіагностичних методик та опитувальника.

У п'яти регресійних моделях предикації показників «загального рівня професійного самоздійснення» показниками психодіагностичних методик (таблиця 1) ми бачимо, що найвищу прогностичну силу із коефіцієнтом множинної кореляції ($R = 0,37$) та кількістю поясненої дисперсії ($R^2 = 0,14$) має показник «ступеню задоволеності своєю професією і роботою».

2) в цій та наступних таблицях: R – коефіцієнт множинної кореляції, R^2 – кількість поясненої дисперсії.

Другим за рівнем прогностичності став показник шкали «внутрішньої професійної мотивації» (разом з попереднім показником R досягає значення $0,46$; $R^2 = 0,21$). Це, зокрема, свідчить про неможливість такого особистісно-професійного феномену вчителів як професійне самоздійснення й без внутрішньої мотивації – мотивації, пов'язаної не з зовнішніми обставинами, а зумовлюваної самим змістом діяльності й вираженою в почутті власної компетенції, впевненості в своїх силах і намірах, задоволеністю результатами своєї праці.

Також «загальне» професійне самоздійснення вчителів, як ми бачимо, зумовлюється й показниками таких трьох шкал САТ як: «контактність» (характеризує здатність до швидкого встановлення глибоких

Таблиця 1

Регресійні моделі предикації «загального рівня професійного самоздійснення» показниками психодіагностичних методик

Модель	R	R ²
1	0,37	0,14
2	0,46	0,21
3	0,51	0,26
4	0,55	0,30
5	0,60	0,35

Предиктори: 1) «ступінь задоволеності своєю професією і роботою»;
2) № 1 та «внутрішня професійна мотивація»;
3) № 1–2 та «контактність»;
4) № 1–3 та «спонтанність»;
5) № 1–4 та «ціннісні орієнтації».

Примітки: 1) показник № 1 отримано за методикою «Вивчення задоволеності своєю професією та роботою»; № 2 – за методикою «Мотивація професійної діяльності»; № 3 – 5 – за Самоактуалізаційним тестом;

Таблиця 2

Регресійні моделі предикації «загального рівня професійного самоздійснення» показниками психодіагностичних методик та опитувальника

Модель	R	R ²
1	0,41	0,16
2	0,52	0,27
3	0,57	0,33
4	0,61	0,38
5	0,66	0,43

Предиктори: 1) зацікавленість у професійній діяльності;
2) № 1 та стан здоров'я;
3) № 1–2 та «контактність»;
4) № 1–3 та «ступінь задоволеності своєю професією і роботою»;
5) № 1–4 та робота над підвищенням власного професійного рівня.

Примітки: показники № 1, 2, 5 отримано за Опитувальником для визначення етапів та чинників професійного становлення фахівців; № 3 – за Самоактуалізаційним тестом; № 4 – за методикою «Вивчення задоволеності своєю професією та роботою».

і тісних емоційно забарвлених контактів з людьми), «спонтанність» (здатність спонтанно і безпосередньо виражати свої почуття) та «ціннісних орієнтацій» (здатність людини поділяти цінності, властиві особистості, що самоактуалізується). З цими всіма показниками інформативність регресійної моделі загалом досягає достатньо високого рівня ($R = 0,60$; $R^2 = 0,35$).

Далі розглянемо регресійні моделі предикації показників «загального рівня професійного самоздійснення» показниками психодіагностичних методик та опитувальника (таблиця 2).

В них найбільш інформативним став показник «зацікавленості у професійній діяльності» ($R = 0,41$; $R^2 = 0,16$). Далі йде показник самооцінки стану здоров'я. До них також ввійшли показники «контактності», «ступеня задоволеності своєю професією і роботою» та «роботи над підвищенням власного професійного рівня». І, у даному випадку (з трьома показниками опитувальника і двома показниками психодіагностичних методик), інформативність моделей підвищилася (до $R = 0,66$; $R^2 = 0,43$), порівняно з наведеними в табл. 1, де використовувалися лише показники методик без оптувальника.

Перейдемо до розгляду регресійних моделей предикації двох показників, які складають «загальний рівень професійного самоздійснення». Моделі для «рівня внутрішньо-професійного самоздійснення» та показників психодіагностичних методик подано у таблиці 3.

Таблиця 3

Регресійні моделі предикації «рівня внутрішньо-професійного самоздійснення» показниками психодіагностичних методик

Модель	R	R ²
1	0,44	0,19
2	0,50	0,25
3	0,56	0,31
4	0,60	0,36
5	0,64	0,41

- Предиктори: 1) «ціннісні орієнтації»
2) № 1 та «самоефективність»
3) № 1–2 та «сензитивність»;
4) № 1–3 та «контактність»;
5) № 1–4 та «гнучкість поведінки».

Примітки: показники № 1,3–5 отримано за Самоактуалізаційним тестом; № 2 отримано за шкалою самоофективності.

У цих моделях на перше за інформативністю місце виходить показник шкали САТ «ціннісні орієнтації» ($R = 0,44$; $R^2 = 0,19$), який у першому випадку (табл. 1) ввійшов лише п'ятим показником. Це, ми вважаємо, є досить логічним адже здатність людини поділяти цінності, властиві особистості, що самоактуалізується, вочевидь, є найбільш характерним саме для внутрішньо професійного самоздійснення. Далі йде показник «самоєфективності» – впевненості (переконання) людини щодо її потенційної здатності організувати та здійснити власну діяльність, необхідну для досягнення певної мети, а також його всебічна здатність до інтеграції власних когнітивних, соціальних та поведінкових компонентів задля здійснення цілеспрямованої та результативної професійної діяльності.

Окрім того, як ми бачимо, рівень внутрішньо професійного самоздійснення у вчителів зумовлюється й такими показниками САТ, як «сензитивність» (визначає, якою мірою людина віддає собі звіт у своїх потребах і почуттях, наскільки добре відчуває і рефлексує їх), «контактність» та «гнучкість поведінки» (визначає ступінь гнучкості суб'єкта в реалізації своїх цінностей, взаємодії з оточуючими людьми, здатність швидко і адекватно реагувати на мінливу ситуацію). Ці моделі, побудовані, як і перші, лише на основі показників психодіагностичних методик, є порівняно з нею дещо більш інформативними ($R = 0,64$; $R^2 = 0,41$). Також слід визначити, що лише показники двох шкал САТ – «ціннісних орієнтацій» та «контактності» ввійшли до обох моделей.

Наступна група з дев'яти регресійних моделей – предикації показників «рівня внутрішньо професійного самоздійснення» показниками психодіагностичних методик та опитувальника, виявилася найбільш інформативною ($R = 0,74$; $R^2 = 0,55$) серед шести груп моделей, що нами аналізуються (таблиця 4).

В ній, як і у попередній, знову на першому місці виявився показник «ціннісних орієнтацій». Крім нього, ввійшло ще вісім показників («задоволеність професійними досягненнями», «розкриття здібностей», «самоєфективність», «контактність», «сензитивність», «гнучкість поведінки», «прийняття агресії» та «досягнення професійних цілей»).

Найменш інформативними ($R = 0,38$; $R^2 = 0,15$) стали моделі предикації «рівня зовнішньо професійного самоздійснення» показниками психодіагностичних методик (таблиця 5), до яких ввійшли показники задоволеності професією та «внутрішньої професійної мотивації».

Регресійні моделі предикації «рівня зовнішньо професійного самоздійснення» показниками психодіагностичних методик та опитувальника (таблиця 6) стали істотно більш інформативними, ніж попередні ($R = 0,57$; $R^2 = 0,32$). До них ввійшов лише один психодіагностичний

Таблиця 4

Регресійні моделі предикації «рівня внутрішньо-професійного самоздійснення» показниками психодіагностичних методик та опитувальника

Модель	R	R ²
1	0,42	0,18
2	0,55	0,30
3	0,61	0,38
4	0,64	0,41
5	0,67	0,45
6	0,70	0,48
7	0,72	0,52
8	0,74	0,55
9	0,76	0,58

- Предиктори: 1) «ціннісні орієнтації»;
2) № 1 та задоволеність професійними досягненнями
3) № 1–2 та розкриття здібностей;
4) № 1–3 та самоефективність;
5) № 1–4 та «контактність»;
6) № 1–5 та «сензитивність»;
7) № 1–6 та «гнучкість поведінки»;
8) № 1–7 та досягнення професійних цілей;
9) № 1–8 та «прийняття агресії»

Примітки: показники № 1, 5–7, 9 отримано за Самоактуалізаційним тестом; № 2, 3, 8 отримано за Опитувальником для визначення етапів та чинників професійного становлення фахівців; № 4 отримано за шкалою самоефективності.

Таблиця 5

Регресійні моделі предикації «рівня зовнішньо-професійного самоздійснення» показниками психодіагностичних методик

Модель	R	R ²
1	0,31	0,10
2	0,38	0,15

- Предиктори: 1) задоволеність професією;
2) № 1 та внутрішня мотивація.

Примітки: показник № 1 отримано за методикою «Вивчення задоволеності своєю професією та роботою»; № 2 – за методикою «Мотивація професійної діяльності».

Таблиця 6

Регресійні моделі предикації «рівня зовнішньо-професійного самоздійснення» показниками психодіагностичних методик та опитувальника

Модель	R	R ²
1	0,34	0,11
2	0,43	0,18
3	0,47	0,22
4	0,51	0,26
5	0,54	0,29
6	0,57	0,32

- Предиктори: 1) задоволеність професійними досягненнями;
2) № 1 та задоволеністю професійним рівнем;
3) № 1–2 та «пізнавальні потреби»;
4) № 1–3 та розкриття здібностей;
5) № 1–4 та задоволеність професією;
6) № 1–5 та рівень професійного менталітету та ідентифікації з професійним співтовариством.

Примітки: показники № 1, 2, 4, 6 отримано за Опитувальником для визначення етапів та чинників професійного становлення фахівців; № 3 отримано за Самоактуалізаційним тестом; № 5 отримано за методикою «Вивчення задоволеності своєю професією та роботою».

показник (шкала САТ «пізнавальні потреби», яка визначає ступінь вираженості у суб'єкта прагнення до розширення власних знань про навколишній світ) і п'ять показників опитувальника («задоволеність професійними досягненнями», «задоволеність професійним рівнем», «розкриття здібностей», «задоволеність професією» і «рівень професійного менталітету та ідентифікації з професійним співтовариством»).

Висновки. Згідно з отриманими результатами, до найбільш виражених загальних чинників професійного самоздійснення вчителів можна віднести: зацікавленість та задоволеність професійною діяльністю, внутрішню професійну мотивацію, здатність до швидкого встановлення контактів з іншими людьми та стан здоров'я. В якості відносно «помірних» чинників можна назвати здатність спонтанно і безпосередньо виражати свої почуття та постійну роботу над підвищенням власного професійного рівня.

Найбільш вираженим чинником внутрішньо професійного самоздійснення вчителів є здатність поділяти цінності, властиві особистості, що самоактуалізується. Також до основних чинників цієї складової професійного самоздійснення, що не були названі вище, можна віднести: професійну самоефективність, здатність віддавати собі звіт у своїх потребах і почуттях, гнучкість поведінки, рівні задоволеності власними професійними досягненнями та можливості розкриття здібностей в професійній діяльності.

Зовнішньо професійне самоздійснення найбільшою мірою зумовлюється задоволеністю професійними досягненнями та професійним рівнем. Також до його специфічних чинників відносяться: прагнення до розширення власних знань про навколишній світ, задоволеність професією, рівень професійного менталітету та ідентифікації з професійним співтовариством.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці, на основі отриманих результатів, практичних технологічних підходів, спрямованих на сприяння самоздійсненню вчителів.

Список використаних джерел

1. Алонцева А. И. Самоосуществление личности в юношеском возрасте / А. И. Алонцева // Вектор науки ТГУ. – 2011. – № 3 (6). – С. 23–25.
2. Большакова А. М. Особистісна реалізованість людини в онтогенезі: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / А. М. Большакова. – Запоріжжя, 2011. – 36 с.
3. Кокун О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: монографія / О. М. Кокун. – К.: ДП «Інформ. – аналіт. агенство», 2012. – 200 с.
4. Лукина Е. А. Особенности самоосуществления человека в разные периоды взрослости: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13 / Е. А. Лукина. – СПб., 2006. – 258 с.
5. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К.: ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
6. Психологічні чинники самодетермінації особистості в освітньому просторі: монографія / за ред. С. Д. Максименка. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 400 с.
7. Психологічний супровід як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів: методичний посібник / Д. Г. Кравченко, О. М. Кокун, Н. М. Панасенко [та ін.]; [за ред. С. Д. Максименка]. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2015. – 106 с.
8. Психологічні закономірності професійного самоздійснення особистості: монографія [Електронний ресурс] / О. М. Кокун, В. В. Клименко, О. М. Корніяка, О. Р. Малхазов [та ін.]; [за ред. О. М. Кокуна]. – К.: Педагогічна думка, 2015. – 297 с. – Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/10038/>.
9. Gwirth A. Self-Fulfillment / A. Gwirth. – Princeton, NJ.: Princeton University Press, 2009. – 235 p.

References transliterated

1. Alontseva A. I. Samoosushchestvlenie lichnosti v iunosheskom vozraste / A. I. Alontseva // Vektor nauki TGU. – 2011. – № 3 (6). – S. 23–25.
2. Boljshakova A. M. Osobystisna realizovanistj ljudyny v ontoghenezi: avtoref. dys. ... d-ra psykhol. nauk: 19.00.07 / A. M. Boljshakova. – Zaporizhzhja, 2011. – 36 s.
3. Kokun O. M. Psykholohija profesijnogho stanovlennja suchasnogho fakhivcja: monohrafija / O. M. Kokun. – K.: DP «Inform. – analit. aghenstvo», 2012. – 200 s.
4. Lukina E. A. Osobennosti samoosushchestvleniia cheloveka v raznye periody vzroslosti: dis. ... kand. psikhol. nauk: 19.00.13 / E. A. Lukina. – SPb., 2006. – 258 s.
5. Maksymenko S. D. Gheneza zdijsnennja osobystosti / S. D. Maksymenko. – K.: TOV «KMM», 2006. – 240 s.
6. Psykholohichni chynnyky samodeterminaciji osobystosti v osvittjomu prostori: monohrafija / za red. S. D. Maksymenka. – Kirovohrad: Imeks-LTD, 2013. – 400 s.
7. Psykholohichnyj suprovid jak zasib aktyvizaciji piznavalnoji dijalnosti uchniv: metodychnyj posibnyk / D. Gh. Kravchenko, O. M. Kokun, N. M. Panasenko [ta in.]; [za red. S. D. Maksymenka]. – K.: DP «Informacijno-analitychne aghenstvo», 2015. – 106 s.
8. Psykhofiziologichni zakonirnosti profesijnogho samozdijsnennja osobystosti: monohrafija [Elektronnyj resurs] / O. M. Kokun, V. V. Klymenko, O. M. Kornijaka, O. R. Malkhazov [ta in.]; [za red. O. M. Kokuna]. – K.: Pedagoghichna dumka, 2015. – 297 s. – Rezhym dostupu: <http://lib.iitta.gov.ua/10038/>.
9. Gewirth A. Self-Fulfillment / A. Gewirth. – Princeton, NJ.: Princeton University Press, 2009. – 235 p.

Abstract

Kokun O. M.,

Corresponding Member of NAES of Ukraine,
Doctor of Psychological Sciences, Professor,
Deputy Director, G. S. Kostiuk Institute of
Psychology of NAES of Ukraine
E-mail: kokun@ukr.net

Kravchenko D. G.,

Candidate of Philosophical Sciences,
Director, Kyiv-Pechersky Lyceum № 171 «Leader»
E-mail: adm@leader.kiev.ua

Panasenko N. M.,

PhD (Candidate of Psychological Sciences),
Docent, Senior researcher,
Age and Psychophysiology Laboratory,
G. S. Kostiuk Institute of Psychology
of NAES of Ukraine
E-mail: n_panasenko@i.ua

FACTORS OF TEACHERS' PROFESSIONAL SELF-FULFILLMENT

Objective trends of society development encourage substantially increased attention to the problem of person's self-fulfillment. Its insufficient understanding determines the necessity of its theoretical justification as well as empirical study. The article presents the results of the empirical research aimed at determining teachers' professional self-fulfillment factors.

It shows that the most manifesting general factors of teachers' self-fulfillment are: interest in their own careers and satisfaction with them, internal professional motivation, the ability to establish quickly contact with other people and health. Relatively «moderate» factors include the ability to express their feelings spontaneously and directly and constant improvement of their own professional skills.

The most pronounced factor of internal professional self-fulfillment is the ability to accept the values inherent to a self-realizing person. Also, the most important factors of this part of professional self-realization are: professional self-efficiency, awareness of own needs and feelings, behavioral flexibility, satisfaction with own professional achievements and opportunities to reveal own capabilities in professional activities.

External professional self-fulfillment is predetermined, to the greatest extent, by satisfaction with own professional achievements and own professional level. Also, its specific factors are: the desire to acquire knowledge about the world around, satisfaction with profession, professional mentality and identification with the professional community.

Key words: *self-fulfillment, professional self-fulfillment, professional development, factors of self-fulfillment, teachers.*

Отримано – 6 травня 2018

Рецензовано – 14 травня 2018

Прийнято – 24 червня 2018

Received – June 6, 2018

Revision – June 14, 2018

Accepted – June 24, 2018

УДК 159.95

Колесников О. М.,

аспірант кафедри соціальної психології
факультету психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: allusha@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ МОТИВАЦІЇ ДЕРЖСЛУЖБОВЦІВ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена теоретичному аналізу проблеми професійної мотивації. Розглядаються основні підходи до визначення та вивчення мотивації: змістовно-ієрархічний, у межах якого основна увага приділяється аналізу структури мотивів, та процесуально-динамічний, згідно з яким поведінка особистості визначається сприйманням нею конкретної ситуації та оцінкою можливих наслідків обраної моделі поведінки. Визначено дві основні групи теорій, – диспозиційні та когнітивні – які аналізують різні аспекти професійної мотивації; зазначено види мотивів (зовнішні та внутрішні) щодо змісту та процесу трудової діяльності, які, водночас, можуть відрізнитись за мірою усвідомленості; описано типи та функції професійної мотивації. На основі теоретичних даних описано особливості трудової діяльності державних службовців, зокрема: законодавчо-нормативне підґрунтя трудової діяльності, спрямованість інтересів на служіння державі та суспільству і, як наслідок, – високий рівень обов'язку та відповідальності, вимога високого рівня професіоналізму кожного працівника та відповідності їхньої професійної поведінки морально-етичним принципам, наявність широкого кола соціальних контактів, суспільний та публічний характер професійної діяльності тощо. Здійснений теоретичний огляд літератури дозволив визначити чинники, які впливають на професійну мотивацію державних службовців, серед яких: мотиви високого заробітку та умов організації праці, можливостей кар'єрного зростання; значущість соціального статусу та престижу, громадського визнання та підтримки, наявності дружніх міжособистісних стосунків у колективі, можливості професійної самореалізації.

Ключові слова: мотивація, професійна мотивація, держслужбовці.

Постановка проблеми. Тривалий військовий конфлікт, складні політичні та соціально-економічні умови, в яких існує сьогодні українське

суспільство, посилюють вимоги до діяльності органів державного управління, вимагають підвищення ефективності та результативності діяльності інституту державної служби. З огляду на це, проблематика мотивації праці державних службовців набуває особливого значення, оскільки тільки вмотивовані державні службовці можуть сформувати професійну та ефективну державну службу. Одним зі шляхів досягнення такої ефективності є вивчення чинників розвитку мотивації, що дозволить підвищити зацікавленість у державних службовців працювати ініціативно й активно, розкривати та реалізовувати свій трудовий потенціал.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В останні роки активізувалися наукові дослідження в напрямку розробки ефективних механізмів формування та реалізації системи управління персоналом на державній службі. Питанням мотивації праці персоналу взагалі і державної служби зокрема присвячено досить широке коло праць зарубіжних і вітчизняних авторів, а саме: В. Асеєва, Н. Артеменко, В. Бондар, І. Баткаєва, Р. Гриффіна, Н. Гончарук, С. Гайдученка, В. Гончарова, В. Дьячкова, О. Древаль, А. Єгоршина, О. Єськова, С. Занюк, А. Зубенко та К. Костянчук, О. Кальчук, Л. Карамушки, А. Кібанова, О. Крушельницької, Л. Малімон та І. Глова, М. Ловчева, В. Лукашевича, Д. Мельничука, О. Мітрофанова, Дж. Мургеда, О. Озірської, Н. Провоторової, О. Турчинова, В. Щегорцової та ін. [3–4; 9; 13–16; 19–20; 25; 27; 32; 35; 40–41; 43]. Переважно основна увага в цих працях приділяється нормативно-правовим та адміністративним, управлінським аспектам мотивації держслужбовців, питанням добору кадрів, їх навчання та підвищенню кваліфікації, а частка власне психологічних досліджень цієї проблематики залишається незначною.

Мета статті: здійснити теоретичний огляд наукової літератури, присвяченої питанням професійної мотивації, та визначити особливості мотивації працівників у сфері державної служби.

Виклад основного матеріалу. Вже традиційним у науковій психологічній літературі став умовний поділ основних підходів до визначення поняття «мотив» і «мотивація» на змістово-ієрархічний та процесуально-динамічний. У межах першого (до якого належать модель ієрархії потреб А. Маслоу, теорія ERG К. Альдерфера, теорія «трьох потреб» Д. МакКлелланда, двофакторна теорія Ф. Герцберга тощо) основна увага приділяється аналізу структури потреб і мотивів, особливостям їх прояву; виявленню внутрішніх потреб, які змушують людину діяти певним чином, визначенню структури потреб особи та виявленню серед них тих, що мають більший пріоритет [39]. Водночас, процесуальні теорії (модель мотивації В. Врума, теорія справедливості С. Адамса, теорія постановки цілей Е. Лока, комплексна теорія мотивації Портера-Лоуела

тощо) розглядають мотивацію з позиції людини, яка розподіляє свої зусилля для досягнення цілей шляхом обрання відповідної моделі поведінки [12]. Сутність цих теорій полягає у тому, що за безперечного існування потреб, поведінка людини визначається саме сприйманням конкретної ситуації та оцінкою можливих наслідків обраної моделі поведінки [33].

У працях вітчизняних учених [4; 17; 26; 36; 38] мотивація людини визначається не стільки індивідуальними особливостями її розвитку, скільки особливостями її свідомості. Такий напрямок розвитку уявлень про мотивацію представлений концепціями О. М. Леонтьєва [26], В. М. М'ясищева [29], С. Л. Рубінштейна [36], Д. М. Узнадзе [38], В. О. Ядова [42] тощо. Зокрема, С. Л. Рубінштейн визначав мотив як усвідомлене спонування та розглядав його як внутрішню спонукальну силу [36; 23, с. 136]. Подібний підхід до проблематики мотивації зустрічаємо також у працях В. Г. Асєєва [4] та В. І. Ковальова [22]. Тож, під мотивацією як властивістю особистості розуміється сукупність внутрішніх та зовнішніх рушійних сил, які спонукають її до активності, визначають межі та форми поведінки, визначають їй спрямованість, орієнтовану на досягнення певних цілей [37].

У структурі професійної діяльності поняття мотивації є одним з базових. Проте, у спробі з'ясувати, чому люди у професійній діяльності поведуться так або інакше, дослідники також не дійшли єдиної думки: одні наполягають на визначальному впливові оточення, в якому виконується професійна діяльність, інші – на особистісних якостях фахівців. З огляду на це, вищезгадані теорії також поділяють на дві групи – диспозиційні та когнітивні [37]. Диспозиційні теорії (К. Альдерфер, Ф. Герцберг, Д. МакКлеланд, Дж. Р. Хекман і Г. Р. Олдхем) ґрунтуються на змісті мотивації, на тих специфічних потребах, які стимулюють і спрямовують поведінку особи в праці. Основну увагу надають важливості самої трудової діяльності і пов'язаних з нею труднощів, які необхідно долати працівникові; можливостям професійного росту та обов'язкам, які покладаються на працівника трудовою діяльністю. Когнітивні теорії мотивації (С. Адамс, В. Врум, Е. Лок) не пов'язані безпосередньо з роботою як такою, а ґрунтуються на когнітивних процесах, які лежать в основі ухвалення особою рішень щодо характеру і місця роботи [37, с. 75–78].

Як зауважує Н. Г. Іванова, діяльність людини є полімотивованою, тобто спонукається групою мотивів, які розміщені в певній ієрархії залежно від їхньої значущості для неї як у конкретній ситуації, так і у всьому процесі діяльності. Ця ієрархія мотивів змінюється під дією

внутрішніх і зовнішніх чинників, які впливають на актуалізацію існуючих та формування нових мотивів [18].

При цьому всі мотиви щодо змісту та процесу діяльності в умовах змін можна поділити на дві групи: 1) внутрішні мотиви, що виявляються у зацікавленості в професійній діяльності в умовах змін, почутті радості і задоволення, які виникають у зв'язку з нею, 2) зовнішні мотиви, які спонукають до діяльності в умовах змін через причини, що лежать поза її процесом і пов'язані з престижною мотивацією, широкими соціальними мотивами тощо [1; 8; 21]. Також слід врахувати, що ці мотиви можуть бути різної міри усвідомленості [30, с. 14].

Серед усієї сукупності чинників, особливості мотивації конкретної професійної діяльності, на думку В. О. Бодрова, визначаються завданнями даної діяльності. В. К. Вілюнас вважає, що мотиви професійної діяльності пов'язані з відображенням деяких особливостей професії (мотиви престижу, суспільної необхідності професії). Г. О. Бал акцентує увагу на доцільності вивчення сутності мотиваційної готовності до професійної діяльності як на теоретичному, так і на емпіричному рівнях [23, с. 137].

Розвиток професійної мотивації повинне зумовлювати спонукання до діяльності, її конструктивну організацію, регуляцію та корекцію. Тому в якості основних функцій мотивації особистості до професійної діяльності є наступні: спонукальна (актуалізує наміри особистості виконувати конкретний вид діяльності та активізує певну поведінку щодо її реалізації); організаційна (визначає можливі способи дій задля реалізації актуальних мотивів та досягнення відповідних професійних цілей); регуляторна (зумовлює необхідну поведінку, активізує та спрямовує певні дії, необхідні для задоволення потреб й реалізації актуальних мотивів); корегувальна (забезпечує оптимальність дій та, за потреби, їх зміну залежно від рівня значущості актуального для фахівця мотиву)[18].

О. С. Кальчук виокремлює такі функції мотиваційної сфери у професійній діяльності: спонукальну (зумовлює активність людини до професійної діяльності, потребу в ній); спрямовуючу (виявляє характер мети у професійній діяльності); регулюючу (виявляє ціннісні орієнтації, мотиви професійної діяльності) [19]. За класифікацією І. О. Васильєва, виокремлюються п'ять типів професійної мотивації [10]: адекватний (ціннісні орієнтації і мотиви повністю узгоджуються з реальною суспільно-значущою поведінкою особистості та відповідають морально-етичним вимогам, що висувуються професією); ситуаційний (вирішальний вплив на вибір професії мають зовнішні чинники: матеріальна зацікавленість, зовнішній престиж професії, романтична

привабливість); конформістський (професійний вибір відбувається під впливом референтної групи, часто без урахування власних індивідуальних особливостей, здібностей і спрямованості); компенсаторний (оволодінню професією, яка асоціюється у людей з проявами мужності, рішучості, самостійності тощо); кримінальний (характеризується неявною антисоціальною спрямованістю, прагненням використати професію з власною метою, яка насправді не відповідає вимогам, що постають перед професіоналами) [23].

Враховуючи вищезазначене, підкреслимо, що для аналізу особливостей мотивації професійної діяльності державних службовців обов'язковим є врахування специфічних характеристик їхньої трудової діяльності. Зокрема, законодавчо-нормативне підґрунтя трудової діяльності, спрямованість інтересів на служіння державі та суспільству і, як наслідок, – високий рівень обов'язку та відповідальності перед державою і суспільством, вимога високого рівня професіоналізму кожного працівника та відповідності їхньої професійної поведінки морально-етичним принципам, наявність широкого кола соціальних контактів, суспільний та публічний характер професійної діяльності тощо [13].

Різні аспекти професійної мотивації державних службовців вивчались не лише теоретично, але й емпірично. Зокрема, ми звернулись до результатів емпіричних досліджень українських дослідників. Так, аналіз І. В. Гловою динамічних характеристик мотивації професійної діяльності державних службовців відповідно до стажу роботи в системі державної служби показав, що у процесі становлення та професійного розвитку держслужбовців стійкими є мотиви прагнення уникнути покарань та високого заробітку; на виконання службовцями професійних обов'язків впливає бажання користуватись авторитетом і повагою в оточуючих та прагнення до визнання; демотивуючий вплив на виконання державними службовцями професійних обов'язків здійснює висока міра невідповідності між значущістю та реалізованістю мотивів високого заробітку, визнання, прагнення до досягнення, умов праці. Мотивами, які втратили свою силу в процесі професійного розвитку досліджуваних є бажання принести користь суспільству та людям, можливість постійного самовдосконалення, бажання розв'язувати в ході діяльності цікаві завдання, престижність професії [13; 27]. А. Бабенко було виявлено такі мотиви діяльності держслужбовців, як: постійна трудова зайнятість, потреба у визнанні, дружні відносини у колективі та професійне зростання [5]. Водночас, М. Кравченко доводить, що на професійну діяльність державного службовця значний вплив мають також умови праці, заробітна платня, міжособистісні стосунки та безпосередній контроль за роботою [24].

У своїй праці М. Нинюк виокремлює групи стимулів до активізації діяльності державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, а саме: стимули, які зумовлені характером діяльності (організація роботи, особиста відповідальність за прийняття тих чи інших рішень); стимули, що виникають у результаті діяльності безпосереднього керівника (визнання результатів, громадське визнання, підтримка); стимули, що впливають з професійного довгострокового розвитку і його перспектив [31, с. 241]. Крім зазначених, М. Нинюк розглядає також чинники додаткової мотивації у державному управлінні: децентралізація під час прийняття рішень; постійна перепідготовка державних кадрів з орієнтацією на колективний стиль керівництва; впровадження в діяльність державної служби зарубіжного досвіду [31].

За результатами діагностики чинників мотивації професійної діяльності держслужбовців Н. Поліщук визначає, що цікава робота, прагнення до досягнень, визнання та самовдосконалення чинять домінуючий вплив на їхню професійну діяльність [34].

Н. Провоторова досліджує професійну мотивації державних службовців як представників соціономічних професій, у структурі мотивації яких виокремлює як професійні, так і управлінські мотиви. Аналіз структури професійної мотивації держслужбовців дозволив авторці виявити такі її чинники, як управлінська мотивація (характеризується категоріями «менеджмент», «виклик», «підприємництво» та заниженими показниками категорії «стабільність»); мотивація служіння (спрямованість на професійну компетентність, служіння й інтеграцію); егоїстична мотивація (визначається егоїстичними установками державного службовця, його прагненням до грошей, зниженим рівнем альтруїзму); працьовитість (високий рівень установок на процес праці і незалежність); результативність (супроводжується домінуванням мотивів влади та низьким рівнем спрямованості на процес діяльності) [35].

Проблеми формування та удосконалення системи професійної мотивації державних службовців розглядає у своїх працях В. Щегорцова. Вона дотримується позиції, що мотивація – це сукупність чинників-мотиваторів, що впливають на трудову поведінку людини, спонукають її до діяльності, визначають цілі поведінки [41, с. 25]. Основними проблемами та недоліками організації мотивації праці в органах виконавчої влади дослідниця називає: відсутність залежності кар'єрного зростання від результатів навчання або підвищення кваліфікації та чіткого процесу службової кар'єри, існування загрози звільнення з посади в результаті зміни правлячої еліти, низький соціальний статус і престиж звання державного службовця. Серед усіх інших до основних заходів

позитивної мотивації нею віднесено підвищення матеріальної зацікавленості та гарантоване кар'єрне зростання [40].

Висновки. Як бачимо, зазначені вище автори здійснили спробу розкрити різні аспекти та зміст професійної мотивації державних службовців, з'ясувати роль та співвідношення матеріального та нематеріального стимулювання в державному управлінні. Згідно з результатами проведеного теоретичного дослідження можемо стверджувати, що на ефективне виконання державними службовцями своєї трудової діяльності впливає ціла низка чинників, як зовнішнього так і внутрішнього характеру. Серед перших більш значущими виявились мотиви високого заробітку та умов, організації праці, можливостей кар'єрного зростання. У групі внутрішніх чинників суттєвий вплив на професійну діяльність державних службовців чинять соціально-психологічні мотиви, зокрема, значущість для них соціального статусу та престижу, громадського визнання та підтримки, наявності дружніх міжособистісних стосунків у колективі, можливості професійної самореалізації.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у подальшому вивченні системи нематеріальних мотиваторів професійної діяльності державних службовців, зокрема, в емпіричному вивченні тих соціально-психологічних чинників, які впливають на їхню мотивацію професійного зростання.

Список використаних джерел

1. Ананьев Б. Г. Психология и проблемы человекознания: избр. психол. труды / Б. Г. Ананьев; [ред. А. А. Бодалев]. – М.: Воронеж, 1996. – 384 с.
2. Артеменко Н. Ф. Мотивація як чинник підвищення професійної компетентності та кар'єрного зростання державних службовців [Електронне фахове видання] / Н. Ф. Артеменко // Теоретичні і прикладні питання державотворення. – 2008. – № 2. – URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/tppd/2008-2/08anfzds.htm/odyframe.htm>.
3. Артеменко Н. Ф. Управління професіоналізацією кадрів державної служби України: форми, методи, технології: монографія / Н. Ф. Артеменко, Н. Т. Гончарук. – Д.: ДРІДУ НАДУ, 2012. – 184 с.
4. Асеев В. Г. Мотивация поведения и формирование личности / В. Г. Асеев. – М.: Мысль, 1976. – 158 с.
5. Бабенко А. Г. Аналіз матеріального стимулювання та нематеріальних мотивів праці державних службовців / А. Г. Бабенко, С. М. Бабенко // Теорія та практика державного управління. – 2010. – Вип. 2 (29). – С. 380–384.
6. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности / В. А. Бодров. – М.: ПЕР СЭ, 2001. – 511 с.
7. Бойчук В. Регіональний аспект мотиваційних особливостей підвищення кваліфікації державних службовців / В. Бойчук // Збірник наукових праць УАДУ при Президентіві України. – 2000. – № 2. – Ч. 1. – С. 282–289.

8. Бондарчук О. І. Соціально-психологічні основи особистісного розвитку керівників загальноосвітніх навчальних закладів у професійній діяльності: монографія / О. І. Бондарчук. – К.: Наук. світ, 2008. – 318 с.

9. Бояркин М. Ю. Ценностно-мотивационная типология личности в сфере государственной службы: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / М. Ю. Бояркин. – М., 2008. – 158 с.

10. Васильев И. А. Мотивация и контроль за действием / И. А. Васильев, М. Ш. Магомед. – Эминов. – М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1991. – 144 с.

11. Васильева Е. И. Диагностика и развитие мотивации труда государственных гражданских служащих: опыт социологического анализа / Е. И. Васильева // Вестник ВЭГУ. Философия. Социология. Политология. – 2010. – № 4 (48). – С. 114–119.

12. Гетьман О. О. Економіка підприємства: навчальний посібник / О. О. Гетьман, В. М. Шаповал. – 2-ге вид. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 488 с.

13. Глова І. В. Психологічні особливості мотивації професійної діяльності державних службовців місцевих органів виконавчої влади: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / І. В. Глова. – Луцьк, 2013. – 200 с.

14. Древаль О. Ю. Особливості мотивації державних службовців / О. Ю. Древаль, А. В. Швецов // Економічні проблеми сталого розвитку: матеріали Міжнародної науковопрактичної конференції, присвяченої пам'яті проф. Балацького О. Ф. – Суми: СумДУ, 2014. – Т. 2. – С. 321–323.

15. Дьячков В. М. Оптимизация личностно-профессионального развития госслужащих регионального управления: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13 / В. М. Дьячков. – М., 1997. – 182 с.

16. Занюк С. Психологія мотивації / С. Занюк. – К.: Либідь, 2002. – 86 с.

17. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы: учеб. пособие / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2003. – 508 с.

18. Иванова Н. Г. Мотивация фахівця до професійної діяльності: поняття, зміст та функції / Н. Г. Иванова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки. – 2016. – № 1 (34). – С. 21–24.

19. Кальчук О. С. Теоретичні підходи до вивчення мотивації військовослужбовців-жінок до професійної діяльності / О. С. Кальчук // Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка. – 2006. – № 6. – С. 39–42.

20. Кибанов А. Я. Мотивация и стимулирование трудовой деятельности / И. А. Баткаева, Е. А. Митрофанова, М. В. Ловчева. – М.: ИНФРА-М, 2009. – 524 с.

21. Князев В. Н. Методы управления мотивацией с целью повышения инициативы и ответственности / В. Н. Князев // Психология работы с персоналом в трудах отечественных специалистов: хрестоматия / [сост. и общ. ред. Л. В. Винокура]. – СПб.: Питер, 2001. – С. 225–229.

22. Ковалев В. И. Мотивы поведения и деятельности / В. И. Ковалев. – М.: Наука, 1988. – 192 с.

23. Ковальчук О. П. Теоретичні аспекти дослідження мотивації професійної діяльності військовослужбовців / О. П. Ковальчук // Вісник національного університету оборони України. – 2011. – Вип. 2. – С. 135–140.

24. Кравченко М. В. Задоволення потреб державних службовців як один із чинників успішного впровадження нової управлінської ідеології / М. В. Кравченко // Вісн. Укр. акад. держ. упр. при Президентіві України. – 2003. – № 1. – С. 95–101.
25. Крушельницька О. В. Управління персоналом: навчальний посібник / О. В. Крушельницька, Д. П. Мельничук. – К.: Кондор. – 2006. – 308 с.
26. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М.: Смысл, Изд. центр «Академия», 2004. – 346 с.
27. Малімон Л. Я. Мотивація професійної діяльності державних службовців місцевих органів виконавчої влади: монографія / Л. Я. Малімон, І. В. Глова. – Луцьк: Вежа-Друк, 2015. – 218 с.
28. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб.: Евразия, 1999 Терминологическая правка В. Данченко. – К.: PSYLIB, 2004. – 320 с.
29. Мясичев В. Н. Сознание как единство отражения действительности и отношения к ней человека / В. Н. Мясичев // Проблемы сознания. – М.: Воен. издат., 1970. – С. 126–132.
30. Методика дослідження особливостей психологічної готовності керівників освітніх організацій до діяльності в умовах змін / [за наук. ред. О. І. Бондарчук]. – К., 2014. – 148 с.
31. Нинюк М. Шляхи вдосконалення організаційної роботи щодо формування етичної культури державних службовців / М. Нинюк // Вісник УАДУ. – К.: УАДУ, 1999. – № 3. – С. 238–248.
32. Озирська С. М. Про доцільність та потреби вивчення мотивації професійної поведінки державних службовців / С. М. Озирська // Вісник УАДУ. – К.: УАДУ, 1997. – № 3–4. – С. 42–49.
33. Основи адміністративного менеджменту: навч. посіб / Б. В. Новіков, Г. Ф. Сініюк, П. В. Круш. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 560 с.
34. Поліщук Н. Актуальні питання щодо діагностики факторів мотивації державних службовців / Н. Поліщук // Актуальні проблеми державного управління. – 2006. – Вип. 3 (27). – С. 248–253.
35. Провоторова Н. В. Система професійної та управлінської мотивації державних службовців як представників соціономічних професій: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Н. В. Провоторова. – Луганськ, 2010. – 214 с.
36. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 1999. – 720 с.
37. Траверсе Т. М. Психологія праці: навчально-методичний посібник / Т. М. Траверсе. – К.: Інститут післядипломної освіти Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2004. – 116 с.
38. Узнадзе Д. Н. Теория установки / Д. Н. Узнадзе; [под ред. Ш. А. Надирашвили, В. К. Цаава]. – М.: Акад. пед. и социальных наук; Моск. психолого-социальный институт, 1997. – 448 с.
39. Щєбликіна І. О. Основи менеджменту: навч. посібн. / І. О. Щєбликіна, Д. В. Грибова. – Мелітополь: Мелітопольська міська друкарня, 2015. – 480 с.
40. Щєгорцова В. М. Мотивація праці державних службовців: дис. ... канд. наук з державного управління: 25.00.03 / В. М. Щєгорцова. – Дніпропетровськ, 2010. – 210 с.

41. Щегорцова В. М. Проблеми формування та удосконалення системи мотивації праці державних службовців / В. М. Щегорцова // Державне будівництво. – 2007. – № 1. – С. 24–35.

42. Ядов В. А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности / В. А. Ядов // Методологические проблемы социальной психологии. – М.: Наука, 1988. – С. 89–105.

43. Ярмистий М. В. Мотиваційні аспекти діяльності державних службовців [Електронний ресурс] / М. В. Ярмистий. – URL: <http://www.cprk.ua/124.php>.

References transliterated

1. Anan'ev B. G. Psihologija i problemy chelovekoznanija: izbr. psihol. trudy / B. G. Anan'ev; [red. A. A. Bodalev]. – М.: Voronezh, 1996. – 384 s.

2. Artemenko N. F. Motyvacija jak chynnyk pidvyshhennja profesijnoi' kompetentnosti ta kar'jernogo zrostannja derzhavnyh sluzhbovciv [Elektronne fahove vydannja] / N. F. Artemenko // Teoretychni i prykladni pytannja derzhavotvorennja. – 2008. – № 2. – URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/tppd/2008-2/08anfzds.htm/odyframe.htm>.

3. Artemenko N. F. Upravlinnja profesionalizacijeu kadriv derzhavnoi' sluzhby Ukraïny: formy, metody, tehnologii': monografija / N. F. Artemenko, N. T. Goncharuk. – D.: DRIDU NADU, 2012. – 184 s.

4. Aseev V. G. Motivacija povedenija i formirovanie lichnosti / V. G. Aseev. – М.: Mysl', 1976. – 158 s.

5. Babenko A. G. Analiz material'nogo stymuljuvannja ta nematerial'nyh motyviv praci derzhavnyh sluzhbovciv / A. G. Babenko, S. M. Babenko // Teorija ta praktyka derzhavnogo upravlinnja. – 2010. – Vyp. 2 (29). – S. 380–384.

6. Bodrov V. A. Psihologija professional'noj prigradnosti / V. A. Bodrov. – М.: PER SJe, 2001. – 511 s.

7. Bojchuk V. Regional'nyj aspekt motyvacijnyh osoblyvostej pidvyshhennja kvalifikacij' derzhavnyh sluzhbovciv / V. Bojchuk // Zbirnyk naukovykh prac' UADU pry Prezydentovi Ukraïny. – 2000. – № 2. – Ch. 1. – S. 282–289.

8. Bondarchuk O. I. Social'no-psyhologichni osnovy osobystisnogo rozvytku kerivnykiv zagal'noosvitnih navchal'nyh zakladiv u profesijnij dijal'nosti: monografija / O. I. Bondarchuk. – K.: Nauk. svit, 2008. – 318 s.

9. Bojarkin M. Ju. Cennostno-motivacionnaja tipologija lichnosti v sfere gosudarstvennoj sluzhby: dis. ... kand. psihol. Nauk: 19.00.01 / M. Ju. Bojarkin. – М., 2008. – 158 s.

10. Vasil'ev I. A. Motivacija i kontrol' za dejstviam / I. A. Vasil'ev, M. Sh. Magomet. – Jeminov. – М.: Izd-vo Mosk. gos. un-ta, 1991. – 144 s.

11. Vasil'eva E. I. Diagnostika i razvitie motivacii truda gosudarstvennyh grazhdanskih sluzhashhih: opyt sociologicheskogo analiza / E. I. Vasil'eva // Vestnik VJeGU. Filosofija. Sociologija. Politologija. – 2010. – № 4 (48). – S. 114–119.

12. Get'man O. O. Ekonomika pidpryjemstva: navchal'nyj posibnyk / O. O. Get'man, V. M. Shapoval. – 2-ge vyd. – K.: Centr uchbovoi' literatury, 2010. – 488 s.

13. Glova I. V. *Psychologichni osoblyvosti motyvacii' profesijnoi' dijal'nosti derzhavnyh sluzhbovciv miscevyh organiv vykonavchoi' vlady: dys. ... kand. psyhol. nauk: 19.00.01/ I. V. Glova. – Luc'k, 2013. – 200 s.*

14. Dreval' O. Ju. *Osoblyvosti motyvacii' derzhavnyh sluzhbovciv / O. Ju. Dreval', A. V. Shvecov // Ekonomichni problemy stalogo rozvytku: materialy Mizhnarodnoi' naukovopraktychnoi' konferencii', prysvjachenoj' pam'jati prof. Balac'kogo O. F. – Sumy: SumDU, 2014. – T. 2. – S. 321–323.*

15. D'jachkov V. M. *Optimizacija lichnostno-professional'nogo razvitija gossluzhashlih regional'nogo upravlenija: dis. ... kand. psihol. nauk: 19.00.13 / V. M. D'jachkov. – M., 1997. – 182 s.*

16. Zanjuk S. *Psychologija motyvacii' / S. Zanjuk. – K.: Lybid', 2002. – 86 s.*

17. Il'in E. P. *Motivacija i motyvy: ucheb. posobie / E. P. Il'in. – SPb.: Piter, 2003. – 508 s.*

18. Ivanova N. G. *Motyvacija fahivca do profesijnoi' dijal'nosti: ponjattja, zmist ta funkcii' / N. G. Ivanova // Visnyk Kyi'vs'kogo nacional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Vijs'kovo-special'ni nauky. – 2016. – № 1 (34). – S. 21–24.*

19. Kal'chuk O. S. *Teoretychni pidhody do vyvchennja motyvacii' vijs'kovosluzhbovciv-zhinok do profesijnoi' dijal'nosti / O. S. Kal'chuk // Pedagogichna osvita: teorija i praktyka. Psychologija. Pedagogika. – 2006. – № 6. – S. 39–42.*

20. Kibanov A. Ja. *Motivacija i stimulirovanie trudovoj dejatel'nosti / I. A. Batkaeva, E. A. Mitrofanova, M. V. Lovcheva. – M.: INFRA-M, 2009. – 524 s.*

21. Knjazev V. N. *Metody upravlenija motivaciej s cel'ju povysnenija iniciativy i otvetstvennosti / V. N. Knjazev // Psihologija raboty s personalom v trudah otechestvennyh specialistov: hrestomatija / [cost. i obshh. red. L. V. Vinokura]. – SPb.: Piter, 2001. – S. 225–229.*

22. Kovalev V. I. *Motyvy povedenija i dejatel'nosti / V. I. Kovalev. – M.: Nauka, 1988. – 192 s.*

23. Koval'chuk O. P. *Teoretychni aspekty doslidzhennja motyvacii' profesijnoi' dijal'nosti vijs'kovosluzhbovciv / O. P. Koval'chuk // Visnyk nacional'nogo universytetu obrony Ukrainy. – 2011. – Vyp. 2. – S. 135–140.*

24. Kravchenko M. V. *Zadovolennja potreb derzhavnyh sluzhbovciv jak odyn iz chynnykiv uspishnogo vprovadzennja novoi' upravlins'koi' ideologii' / M. V. Kravchenko // Visn. Ukr. akad. derzh. upr. pry Prezydentovi Ukrainy. – 2003. – № 1. – S. 95–101.*

25. Krushel'nyc'ka O. V. *Upravlinnja personalom: navchal'nyj posibnyk / O. V. Krushel'nyc'ka, D. P. Mel'nychuk. – K.: Kondor. – 2006. – 308 s.*

26. Leont'ev A. N. *Dejatel'nost'. Soznanie. Lichnost' / A. N. Leont'ev. – M.: Smisl, Izd. centr «Akademija», 2004. – 346 s.*

27. Malimon L. Ja. *Motyvacija profesijnoi' dijal'nosti derzhavnyh sluzhbovciv miscevyh organiv vykonavchoi' vlady: monografija / L. Ja. Malimon, I. V. Glova. – Luc'k: Vezha-Druk, 2015. – 218 s.*

28. Maslou A. *Motivacija i lichnost' / A. Maslou. – SPb.: Evrazija, 1999 Terminiologicheskaja pravka V. Danchenko. – K.: PSYLIB, 2004. – 320 s.*

29. Mjasishhev V. N. Soznanie kak edinstvo otrazhenija dejstvitel'nosti i otnoshenija k nej cheloveka / V. N. Mjasishhev // Problemy soznaniya. – M.: Voen. izdat., 1970. – S. 126–132.

30. Metodyka doslidzhennja osoblyvostej psihologichnoi' gotovnosti kerivnykiv osvitnih organizacij do dijal'nosti v umovah zmin / [za nauk. red. O. I. Bondarchuk]. – K., 2014. – 148 s.

31. Nynjuk M. Shljahy vdoskonalennja organizacijnoi' roboty shhodo formuvannja etychnoi' kul'tury derzhavnyh sluzhbovciv / M. Nynjuk // Visnyk UADU. – K.: UADU, 1999. – № 3. – S. 238–248.

32. Ozirs'ka S. M. Pro docil'nist' ta potreby vyvchennja motyvacii' profesijnoi' povedinky derzhavnyh sluzhbovciv / S. M. Ozirs'ka // Visnyk UADU. – K.: UADU, 1997. – № 3–4. – S. 42–49.

33. Osnovy administratyvnogo menedzhmentu: navch. posib / B. V. Novikov, G. F. Siniok, P. V. Krush. – K.: Centr navchal'noi' literatury, 2004. – 560 s.

34. Polishhuk N. Aktual'ni pytannja shhodo diagnostyky faktoriv motyvacii' derzhavnyh sluzhbovciv / N. Polishhuk // Aktual'ni problemy derzhavnogo upravlinnja. – 2006. – Vyp. 3 (27). – S. 248–253.

35. Provotorova N. V. Systema profesijnoi' ta upravlins'koi' motyvacii' derzhavnyh sluzhbovciv jak predstavnykiv socionomichnyh profesij: dys. ... kand. psyhol. nauk: 19.00.05 / N. V. Provotorova. – Lugans'k, 2010. – 214 s.

36. Rubinshtejn S. L. Osnovy obshhej psihologii / S. L. Rubinshtejn. – SPb.: Piter, 1999. – 720 s.

37. Traverse T. M. Psihologija praci: navchal'no-metodychnyj posibnyk / T. M. Traverse. – K.: Instytut pisljadyplomnoi' osvity Kyi'vs'kogo nacional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. – 2004. – 116 s.

38. Uznadze D. N. Teorija ustanovki / D. N. Uznadze; [pod red. Sh. A. Nadirashvili, V. K. Caava]. – M.: Akad. ped. i social'nyh nauk; Mosk. psihologo-social'nyj institut, 1997. – 448 s.

39. Shhebykina I. O. Osnovy menedzhmentu: navch. posibn. / I. O. Shhebykina, D. V. Grybova. – Melitopol': Melitopol's'ka mis'ka drukarnja, 2015. – 480 s.

40. Shhegorcova V. M. Motyvacija praci derzhavnyh sluzhbovciv: dys. ... kand. nauk z derzhavnogo upravlinnja: 25.00.03 / V. M. Shhegorcova. – Dnipropetrovs'k, 2010. – 210 s.

41. Shhegorcova V. M. Problemy formuvannja ta udoskonalennja systemy motyvacii' praci derzhavnyh sluzhbovciv / V. M. Shhegorcova // Derzhavne budivnyctvo. – 2007. – № 1. – S. 24–35.

42. Jadov V. A. O dispozicionnoj reguljacii social'nogo povedenija lichnosti / V. A. Jadov // Metodologicheskie problemy social'noj psihologii. – M.: Nauka, 1988. – S. 89–105.

43. Jarmystyj M. V. Motyvacijni aspekty dijal'nosti derzhavnyh sluzhbovciv [Elektronnyj resurs] / M. V. Jarmystyj. – URL: <http://www.cppk.ua/124.php>.

Abstract

Kolesnykov O. M.,

Post-graduate student,

Social Psychology Department,

Faculty of Psychology,

Taras Shevchenko National University of Kyiv

E-mail: allusha@ukr.net

FEATURES OF PROFESSIONAL MOTIVATION OF PUBLIC OFFICIALS: THEORETICAL ASPECTS OF THE STUDY

The article is devoted to theoretical analysis of the problem of professional motivation. The main approaches are considered to the definition and the study of motivation: content-hierarchical, within which the main attention is paid to the analysis of the structure of motives, and procedurally-dynamic, according to which the behavior of a person is determined by the perception of a particular situation and an assessment of the possible consequences of the chosen behavior model. Two main groups of theories are defined – dispositive and cognitive – which analyze different aspects of professional motivation; the types of motives (external and internal) are indicated regarding the content and process of the work activities, which, however, may differ in the degree of awareness; types and functions of professional motivation are described. Based on the theoretic data, features of the work activities of public officials are described, in particular: the legislative and normative basis of the work activities, the orientation of interests to serve the state and society, and as a consequence – a high level of duty and responsibility, the requirement of a high level of professionalism of each employee and the compliance of their professional conduct with the moral and ethical principles, the presence of a wide range of social contacts, the social and public nature of professional activities, etc. The conducted theoretical review of literature allowed for the determination of the factors influencing the professional motivation of public officials, among them: the motives of high earnings and conditions, organization of work, career development opportunities; the importance of social status and prestige, public recognition and support, the presence of friendly interpersonal relationships in the team, the possibilities of professional self-realization.

Key words: *motivation, professional motivation, work activities, interpersonal relationships, public officials.*

Отримано – 12 червня 2018

Рецензовано – 15 червня 2018

Прийнято – 22 червня 2018

Received – June 12, 2018

Revision – June 15, 2018

Accepted – June 22, 2018

УДК 321.02:159.955

Кравченко С. І.,
студентка 2 курсу магістратури
факультету психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: sophi6378@gmail.com

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

Політико-правова компетентність розглядається як ресурс громадянина, завдяки якому він може ефективно відстоювати свої інтереси, відповідно до наданих державою прав. Це, перш за все, знання у сфері закону і права, яке є складовою політичної культури, умовою формування політико-правової свідомості. Компетентність функціонує на чотирьох рівнях – від початкової форми, яку складають несистематизовані знання до найбільш структурованої і цілісної, де суб'єкт здатен до моделювання і антиципування.

У дослідженні соціально-психологічних особливостей політико-правової компетентності внутрішньо переміщених осіб, було виокремлено три групи, що відрізняються за досліджуваними критеріями: 1) «невпевнені», 2) «ті, що потребують», 2) «байдужі». Перша група – особи з високим рівнем політико-правового знання, проте з недостатнім рівнем самоефективності, інтернальності і низькою суб'єктивною оцінкою своїх можливостей і знання. У представників другої групи переважає негативно забарвлена емоційна складова, що виражається у безнадійності, пригніченості, песимістичних поглядах на майбутнє. Суб'єктивна оцінка власної впливовості є ще більш низькою, ніж у попередній групі. Достатньо обізнані щодо політичних проблем, водночас безпорадними управовому полі. Третя група складається з суб'єктивно благополучних внутрішньо переміщених осіб. Вони більше гедоністичні, прагнуть до приємних емоцій. Перебувають там, де комфортно і прагнуть до цього, навіть якщо це пригнічує можливість висловлювати і відстоювати власну думку. Їхнє благополуччя не перетинається з суспільними інтересами, про що свідчить однаково низький рівень як правового, так і політичного знання.

У кожній з груп є провідна умова, яка є гальмівною у розвитку політико-правової компетентності серед переселенців. Особливості впливу

соціально-психологічних складових на політико-правову компетентність свідчать, що правовий аспект є більш особистісно обумовлений, тому більше за політичний залежить від досліджуваних якостей.

Ключові слова: політико-правова компетентність, суб'єктивна та об'єктивна політико-правова компетентність, міграція, самоефективність, інтернальність.

Постановка проблеми. Сутнісні зміни, які тривають в українському суспільстві, приводять до змін суспільно-політичного простору та загострюють проблему політичної грамотності, компетентності громадянина. Військові події в Україні призвели до значного переміщення громадян всередині країни. Аналіз проблем, присвячених темі внутрішньо переміщених осіб (зокрема, дані за дослідженнями ОБСЄ 2017; Центру досліджень соціальних комунікацій НБУВ; висновки експертів Гельсінської спілки з прав людини т. д.) свідчить, що реалізація положень і законів до даної категорії населення є недостатньою з боку державних органів і потребує оптимізації. З огляду на це, постає проблема політико-правової компетентності самих переміщених осіб, що покращить співпрацю громадян з державними інституціями стосовно регуляції положення цієї категорії населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що поняття політико-правової компетентності насамперед трактується як об'єм знань у сфері закону і права. Політичне знання вважають основою для розвитку інших складових політичної компетентності [10]. Його називають «валютою громадських стосунків» (за Д. Карпіні, С. Кеттер), і водночас ресурсом громадянина у справі його активного залучення до суспільного життя. Політичне знання вважають процесом ранжування фактологічної інформації щодо політиків, що зберігається в довготривалій пам'яті. Йдеться про концептуальне знання, тобто актуальне знання щодо політичних концепцій і процедур [7].

Якість знання про політику серед більшості громадян свідчить, що воно за структурою та змістом здебільшого не відповідає стандартам того, яким має бути компетентний громадянин. З урахуванням цього, дослідники говорять про об'єктивне політико-правове знання та суб'єктивну оцінку власної компетентності (В. Вестл, Д. Джохан, П. Майер).

Знання розділяють на фактичне, процедурне, концептуальне, таке, що засноване на аналогії (аналогічне) та мета-знання (К. Фарнхам). Серед видів знань політико-правового поля виокремлюють символічне та структурне знання (Д. Джохан). Перше представлено знанням

щодо політичних фігур («символічне» політичне знання політичних акторів), другий – знання політичних правил, законів, права («структурне» політичне знання). Дослідники вважають, що політична компетентність, представлена рівнем знань, є передумовою для залучення особи в політичний процес [8].

Вітчизняні дослідники виокремили основні чинники, які відіграють критично вирішальний вплив на політико-правову компетентність, де поряд з фактичним знанням йдеться про вміння рефлексувати, комунікативні навички, уявлення про іншого, навички моделювання ситуації, вміння шукати об'єктивні знання [1].

Мета статті: розгляд типології внутрішньо переміщених осіб за критеріями рівня політико-правової компетентності та соціально-психологічних особливостей, які її зумовлюють.

Виклад основного матеріалу. У політичному дискурсі проблематика компетентності актуалізована в теорії політичної участі і діяльності в працях М. Головатого, О. Демидова, Г. Латфулліна. Компетентність як складова політичної соціалізації особистості і політичної культури розглядається в працях М. Головатого, Д. Ольшанського, О. Шестопаля.

Компетентність трактують як здатність до виконання дій з високою мірою ефективності, враховуючи специфічні знання, предметні навички, способи мислення, розуміння відповідальності за власні дії [9]. Такі особистісні риси, як невпевненість у собі, почуття власної некомпетентності, відсутність віри у власні сили й можливості ведуть до відмови від участі особистості в суспільно-політичному житті (Є. Вятр). Говорячи про компоненти «відповідальності і виконання конкретних дій», зважають на критерії дієвості/не впливовості (за В. Духневич) та самоефективності, як основи суб'єктності, переконаності особи щодо її здатності керувати подіями, впевненість в собі та власній компетентності [6].

Політичну, правову компетентність як окремих вид виокремлюють, передусім, західні фахівці, зазначаючи, що вона містить компетенції, пов'язані з реалізацією громадянина, й часто визначають її як соціальну співучасть. Вона насамперед властива представникам з професійним рівнем володіння політичною діяльністю, які мають безпосередній вплив на хід політичних подій і здатні ними керувати [9].

У функціональній моделі правосвідомості, яка формується за умов становлення політико-правової компетентності, Р. Ратиноюю і Г. Єфремовою виокремлено її функціональні структури (гносеологічну, емоційно-оцінну та поведінкову). Згідно з О. Осадько, психологічні механізми реалізації норм права містять три рівні структурних утворень: пізнавальний, оцінний, поведінковий. Результатом сприймання

системи правових норм є образ системи права, зміст якого залежить від досвіду особи, характеру її стосунків з системою правових норм [2].

Політико-правова компетентність має прояв у здатностях особистості вирішувати завдання в площині політико-правових відносин; вона містить соціально-психологічні характеристики, які сприяють формуванню відповідних умінь, навичок, знань, особистісних якостей. Компетентність як результат оволодіння політико-правовими компетенціями, містить як знання, так і практичні навички (досвід) щодо вирішення проблемних політико-правових ситуацій. Зокрема, В. Духневич виокремлює чотири рівні розвитку політико-правової компетентності.

Перший рівень – початкова форма політико-правової компетентності. Її складають несистематизовані знання, недостатнє або некоректне розуміння суб'єктом принципів і механізмів функціонування держави. Особа не має сформованих навичок вирішення політико-правових проблем. Активність виявляється в якості реакції на наявну ситуацію.

На другому рівні наявні систематизовані знання, обізнаність щодо можливостей легітимного вирішення політико-правових ситуацій. Проте в досвіді відсутні навички розв'язання завдань політико-правової сфери. Активність зумовлена сформованими настановами та орієнтована на швидке досягнення бажаного результату.

Третій рівень політико-правової компетентності характеризується раціональністю, коректним розумінням політико-правової ситуації і діяльності державних інститутів. Суб'єкт політичної участі здатен ідентифікувати ситуацію, її аналізувати, оперувати об'єктивними знаннями (знання законів, норм, актів тощо), усвідомлювати власну відповідальність. Активність зумовлюється прогностичною діяльністю, очікуваннями щодо розвитку ситуації та орієнтована на розв'язання завдань.

На четвертому рівні політико-правова компетентність є найбільш розвиненою. Суб'єкт формує ставлення до ситуації, моделює ймовірніший її розвиток на основі аксіологічних детермінант, здатен до антиципування.

Вищеописані рівні політико-правової компетентності відповідають формам політичної свідомості (Д. Ольшанський, Т. Траверсе та ін.). Йдеться про двополюсну модель, яка представлена рівнями буденної та теоретико-ідеологізованої політичної свідомості.

Щоб з'ясувати рівень розвитку політико-правової компетентності серед внутрішньо переміщених осіб та встановити ті соціально-психологічні особливості, що її обумовлюють, було підібрано методики, а саме: методика дослідження суб'єктивної компетентності (Г. Пікель) – для діагностики внутрішньої політичної ефективності; «Діяльність уряду очима громадян» (соціологічне дослідження Інституту соціальної

та політичної психології НАПН України) – для вивчення об'єктивного політичного знання; авторський опитувальник, який формулювався на основі Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» – для з'ясування правового аспекту компетентності; шкала соціальних цінностей (Ш. Шварц), шкала безнадійності (А. Бек) – для виявлення соціально-психологічних особливостей; шкала Дж. Роттера – для дослідження рівня суб'єктивного контролю (загальна інтернальність) та фактору активного пристосування.

Всього у дослідженні взяло участь 111 осіб з категорії внутрішньо переміщених осіб (ВПО), віком від 35 – 55 років.

У ході встановленої статистичної відмінності між групами було виокремлено три групи ВПО, що мають суттєві відмінності у досліджуваних характеристиках. У результаті кластерного аналізу було окреслено профілі кожної з них.

До першої групи увійшли особи, які мають досить високий рівень обізнаності, компетентності, мають низьку суб'єктивну оцінку своїх знань і низький рівень самоефективності. Їм властива висока оцінка соціальних цінностей. Серед соціально-психологічних характеристик переважає відсутність негативного відтінку очікувань відносно найближчого і віддаленого майбутнього; недостатній рівень інтернальності контролю. Низькі самоефективність і суб'єктивний контроль зумовлюють відчуття безсилля і неможливості вплинути на ситуацію. Невисокий рівень пристосування свідчить про позицію щодо необхідності брати участь у вирішенні значущих питань, прагнення відстоювати свої інтереси, в тому числі політико-правового поля. Але гальмівним чинником для цих осіб може стати недостатньо розвинене усвідомлення самоефективності, рівня відповідальності і впливовості. Таким чином, у даній групі на перший план виходить невпевненість і хиткість переконань щодо важливості і правильності власного вибору. У таких людей є особистісні і життєві ресурси для здійснення політичної участі, проте стримувальним чинником може слугувати суб'єктивне недооцінювання власних можливостей. Виходячи з описаних характеристик, даній групі була дана назва «невпевнені».

Представникам другої групи властивий ще більш низький рівень суб'єктивної оцінки, достатній політичний і дуже низький рівень правового знання; виражений найвищий рівень песимізму, безнадійності і високого рівня пристосування. Домінуючою є негативно забарвлена емоційна складова, що виражається у ставленні до світу, до себе, необхідності і можливості брати участь в покращенні умов власного життя. Такі люди, скоріше за все, не звертатимуть увагу на те, наскільки збережено і враховано їхні інтереси, оскільки не бачать позитивного

вирішення проблем в будь-якому разі. Гармонійно в даний профіль впливається низький рівень інтернальності і високий рівень пристосуванства. Така особа ладна терпіти незручності, пристосовуватись до обставин, в яких не враховані її інтереси, проте в неї немає моральних сил на участь і відстоювання прав через надмірну психологічну виснаженість і зневіру. Таким чином пояснюється низький рівень правової компетентності, що пов'язаний безпосередньо зі сферою благополуччя цих осіб.

Спираючись на вищезазначене, зауважимо, що основними показовими результатами даної групи є високий рівень безнадійності і пригніченості, що спостерігається не лише в емоційній складовій, а й накладає відбиток на самоефективність, пристосуванство та інтернальність. Така категорія внутрішньо переміщених осіб особливо потребує уваги з боку психологів і соціальних працівників. Їй була надана назва «ті, що потребують».

В третій групі на перший план виступає найвищий за всі попередні значення рівень пристосуванства. У цих осіб нижчий за середній рівень знання, проте досить оптимістичне їх суб'єктивне оцінювання, що виражається у балах, які не підтверджуються об'єктивними показниками в оцінюванні компетентності. Відчуття політико-правової компетентності надає суб'єкту суттєві переваги. Суб'єктивна компетентність, впевненість у можливості і здатності до здійснення впливу, проте відсутність дій, які б захищали і підтримували психологічне благополуччя громадянина. Наприклад, уникнення відповідальності за результат вибору, мінімізація фрустрації через програш [5].

Особи з цієї групи не обтяжені песимістичними поглядами на життя та фрустрацією. А це означає, що ставлення до своїх політичних знань і до себе є такими, що не створюють дискомфорту і суперечностей. При цьому вирішальним і найвищим балом як самостійно, так і порівняно з іншими групами, є пристосуванство (що робить її ядром сутності даної групи) та низький рівень інтернальності. На відміну від другої групи, де недостатній рівень правового знання зумовлений безнадійністю, ця категорія осіб не пригнічена низькою самоефективністю і негативно забарвленим емоційним тлом. Тому ще однією причиною низької політико-правової компетентності є невключеність у суспільні процеси, відсутність прагнення до участі в їх трансформації, індивідуалізація сфери благополуччя, яка не перетинається з суспільними інтересами. Група умовно названа «байдужі», вони більш гедоністичні, прагнуть до приємних емоцій, тому не бажають, щоб певні обставини ставали на заваді їх отримання. Перебувають там, де комфортно і прагнуть до цього, навіть якщо це пригнічує можливість висловлювати і відстоювати власну думку.

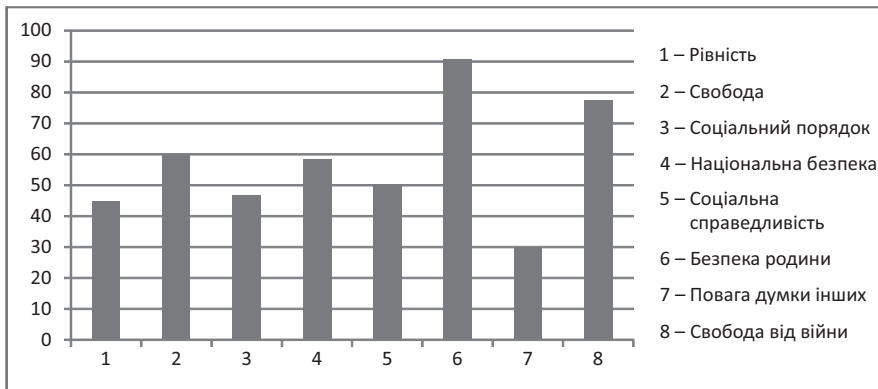

Рис. 1. Відсоткове співвідношення максимальних значень для цінностей, визначених респондентами, де 100 – 100 % досліджуваних

Слід зазначити, що в кожній з трьох виокремлених груп є провідна умова, яка є гальмівною у розвитку політико-правової компетентності серед переселенців.

Дослідження соціальних цінностей показало відсутність значущих відмінностей показників між трьома описаними групами, що свідчить про уніфіковану картину соціальних цінностей серед ВПО. Такий результат може також свідчити суто про специфіку поглядів вибірки переселенців, яка не змінюється залежно від досліджуваних особливостей, а зумовлюється іншими чинниками, вивчення яких виходить за рамки нашої роботи.

Загальна картина соціальних цінностей за Дж. Роттером серед ВПО виглядає наступним чином (див. Рис. 1).

Отже, у дослідженні виокремлено 3 групи: 1) «невпевнені» – обізнані, але невпевнені, з недостатньо високою оцінкою власних знань, за їх наявності, оптимістичні, з недостатнім рівнем інтернальності; 2) «ті, що потребують» – з високим рівнем безнадійності, пристосуванства, низьким рівнем правових знань, водночас з високими показниками знання в політичній сфері, низькою інтернальністю; 3) «байдужі» – з найвищим рівнем пристосуванства, оптимістичними поглядами на життя та високою оцінкою своїх знань, які не підтверджуються об'єктивними високими даними. Прагнуть уникати відповідальності та підтримують думку про самоефективність, небажання приділяти увагу питанням політико-правової сфери.

За результатами кореляційного аналізу не було виявлено статистично значущих зв'язків між компонентами політико-правової компетентності за видами знання. Можна припустити, що ці два компонента

не є взаємно зумовлюючими і за низького правового рівня людина може мати високий рівень політичного знання і навпаки. Це відбувається через різні типи мотивації досягнення такого виду знання. Так, правове знання є більш особисто зумовленим, вплетеним у структуру когнітивного поля особистості та має прояв у безпосередній участі в житті ВПО, водночас як політичне знання є частиною ерудиції і зацікавленості, проте не завжди може знайти практичне застосування.

З'ясування соціально-психологічних складових щодо впливовості на політико-правову компетентність свідчить, що остання має обернений зв'язок з безнадійністю (-,246, при $p = 0,012$), пристосуванством (-,661, при $p = 0$), і з високою ймовірністю залежить від того, наскільки людина здатна бути відповідальною та самостійно здійснювати бажані зміни у власному житті, тобто інтернальність (,713, при $p = 0$). Рефлексія локусів власної відповідальності є одним з виявів сформованої політико-правової компетентності, створює можливості для вирішення особою складних життєвих ситуацій.

Порівняння цих самих показників для політичної компетентності свідчить, що вона набагато менше зумовлюється ними: рівень безнадійності чи оптимізму, за отриманими даними, не має суттєвого зв'язку з політичним знанням; інтернальністю (,245, при $p = 0,012$), пристосуванством (-,277, при $p = 0,00$). Більш сталий і значущий зв'язок з представленими соціально-психологічними характеристиками простежується у випадку з правовою компетентністю, що є підтвердженням нашого припущення про особистісну зумовленість правового конструкту.

Незважаючи на зацікавленість західних учених питанням суб'єктивної оцінки свого знання і самоефективності серед громадян, результати нашого аналізу показали, що суб'єктивна компетентність респондентів та реально продемонстровані знання не мають між собою зв'язку. А отже, досліджувана категорія внутрішньо переміщених осіб не має, в більшості випадків, об'єктивного уявлення щодо своїх знань в політико-правовій сфері. Вони можуть бути як недооціненими, так і відрізнитися високою оцінкою з боку особи, коли насправді підстав для цього немає. Жоден з полюсів не здатен привести людину до активної, зрілої політичної позиції, як, наприклад, серед представників першої групи.

Суб'єктивна компетентність має зв'язок з цінністю рівності ($p = 0,025$), національної безпеки ($p = 0,017$) та обернений зв'язок з безнадійністю ($p = 0,016$). Це свідчить, що за емоційно здорового ставлення до життя, соціальні цінності відіграють роль у становленні і підтримці політичної самоефективності.

Також встановлено зв'язок впливу безнадійності з суб'єктивною компетентністю «Я розумію і можу оцінити більшість політичних проблем

в Україні» ($-0,259, p=0,00$). Йдеться про підвищення рівня політичної самоєфективності у випадку загального оптимістичного емоційного тла особи, що характерно для представників третьої групи. Безнадійність спрацьовує зі зворотнім ефектом також і в тому випадку, коли йдеться про інтернальність ($-0,27, p=0,00$). Виходячи з вищеописаних зв'язків, можна зазначити, що рівень безнадійності прямо пов'язаний з інтернальністю, яка, своєю чергою, виявилася потужною характеристикою, що значною мірою зумовлює структуру компетентності.

Результати нашого дослідження перегукуються з результатами декількох досліджень, в яких було встановлено позитивний вплив політичного знання в якості предикату принаймні участі в голосуванні або традиційної політичної участі (М. Крампен, Дж. Торней-Пурта, В. Шульц). Ми погоджуємося з положеннями Дж. Торней-Пурта стосовно того, що політико-правове знання є певною структурою, організація якої залежить від специфіки вітчизняного мислення [11], провідного типу вирішення проблем, що базується на основних постулатах пануючого знання на території держави. Проте зазначимо, що є важливим вплив соціально-психологічного статусу особи, що подекуди прямо, або опосередковано впливає на структуру політико-правової компетентності.

Завдяки кластерному аналізу вдалось встановити, що серед ВПО є представники, результати яких відповідають вищеописаним, ідеально сформованим умовам, що передують компетентній участі. Проте їхня кількість в загальній вибірці була незначною, тож в подальшому статистичному аналізі ця категорія не була врахована, але ми вважаємо за потрібне відмітити отриманий результат як цікаву тенденцію, що була знайдена серед переселенців.

Представники четвертої групи – це особи з високою суб'єктивною оцінкою власних знань, що відповідає дійсності; з високим рівнем обізнаності в політико-правовій сфері, зі здоровим ставленням до життя. Високий показник інтернальності свідчить, що особи відчувають і беруть на себе відповідальність, усвідомлюють важливість правильності прийняття своїх рішень, вони активні, діючі; з низьким рівнем пристосуванства. Цю групу «сформованих, зрілих» можна вважати еталонним результатом кінцевої роботи психологів та діячів з просвітницької роботи з внутрішньо переміщеними особами.

Г. Солдатова, Л. Шайгерова привернули увагу до необхідності запровадження програм психологічної допомоги переселенцям через низку проблем, що виникають серед представників цієї категорії. Міграція є ситуацією з високим рівнем стресогенності, навіть за сприятливої адаптації. Саме стрес та докорінна зміна обставин

висувають інші пріоритети, систему цінностей, рівень домагань тощо. О. Блинова, М. Слюсаревський у якості найбільш придатних характеристик для життя в чужій культурі висувають професійну компетентність, високу самооцінку, комунікативність, екстраверсію, перевагу загальнолюдських цінностей, відкритість до різних поглядів, схильність до співпраці [3].

Висновки. Політико-правова компетентність визначається сукупністю наявних в особи знань щодо своїх прав, обов'язків, вміння оперувати якими розкриває перед нею можливості реалізації своїх громадянських потреб і прагнень; вона є складовою політичної культури, умовою формування політико-правової свідомості, яка визначається володінням особистістю знанням про різні аспекти політичного, економічного і культурного життя суспільства, історичні, суспільні умови появи їх форм і діючих в них сил і інтересів.

Соціально-психологічні особливості політико-правової компетентності визначають зовнішні (типи політичних культур, державний режим) та внутрішні (соціально-психологічні) чинники.

Особливості впливу соціально-психологічних складових на політико-правову компетентність свідчать, що правовий аспект є більш особистісно зумовлений, тому більше за політичний залежить від досліджуваних якостей. Його високі показники супроводжуються також і високим рівнем інтернального контролю людини, водночас як безнадійність і пристосуванство мають зворотний ефект. Статистичні показники свідчать, що внутрішньо переміщені особи мають достатні уявлення і знання в політико-правовій сфері. З усім тим, поєднання цього знання з соціально-психологічними характеристиками переселенців зумовило особливості, які дали можливість виокремити групи досліджуваних: «невпевнені», «ті, що потребують», «байдужі».

Водночас, відкритим залишається питання про те, якими засобами потрібно розвивати та формувати компетентність у сфері громадянської й політико-правової освіти.

Список використаних джерел

1. Духневич В. М. До розуміння соціально-психологічної сутності політико-правової свідомості / В. М. Духневич // Актуальні проблеми юридичної психології: зб. матеріалів III Міжнар. наук-практ. конфер. – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2014. – С. 269–271.
2. Коваленко А. Б. Зв'язок типу віктимності особистості з особливостями її смисложиттєвих орієнтацій (на прикладі вимушених переселенців та військовослужбовців) / А. Б. Коваленко, О. В. Бондар // Український психологічний журнал. – 2017. – № 2 (4). – С. 58–72.

3. Осадько О. Ю. Комунікативні чинники розвитку політико-правової компетентності особистості / О. Ю. Осадько // Проблеми політичної психології. – 2015. – Вип. 2 (16). – С. 389–401.
4. Слюсаревський М. М. Психологія міграції / М. М. Слюсаревський, О. Є. Блиннова. – Кіровоград: «Імекс ЛТД», 2013. – 244 с.
5. Солдатова Г. У. Психология беженцев и вынужденных переселенцев: опыт исследований и практической работы / Г. У. Солдатова. – М.: Значение, 2001. – 279 с.
6. Траверсе Т. М. Особливості розуміння політичних задач різних типів / Т. М. Траверсе // Український психологічний журнал. – 2017. – № 1 (3). – С. 151–164.
7. Abravanel M. Political Competence, Political Trust, and the Action Orientations of University Students / M. Abravanel, J. Ronald // The Journal of Politics. – 1975. – 37 (1). – P. 57–82.
8. Bandura A. Self-efficacy: Toward a Unifying Theory of Behavioral Change / A. Bandura // Psychological Review. – 1977. – № 84 (2). – P. 191–215.
9. Carpini D. Measuring political knowledge: Putting first things first / D. Carpini, S. Keeter // American Journal of Political Science. – 1993. – Vol. 37, No. 4. – P. 1179–1206.
10. Pickel G. Jugend und Politikverdrossenheit. Zwei politische Kulturen im Deutschland nach der Vereinigung / G. Pickel. – Opladen, 2002. – 453 p.
11. Raven J. Competence in modern society its identification, development and release / J. Raven. – London, 1984. – 300 p.
12. Initial Findings from the IEA International Civic and Citizenship Education Study / W. Schulz, J. Ainley, J. Fraillon, B. Losito. – Amsterdam, 2010. – 115 p.
13. Torney-Purta J. Civic Education Across Countries: Twenty-four National Case Studies from the IEA Civic Education Project / J. Torney – Purta, J. Schwill, J. Amadeo. – Amsterdam, 1999. – 624 p.
14. Johan D. Political Knowledge as Predictor of Political Participation [Elektronnyj resurs] / D. Johan. – Montreal, Canada, 2010. – URL: [http:// www.ecprnet.eu/databases/conferences/papers/608.pdf](http://www.ecprnet.eu/databases/conferences/papers/608.pdf).

References transliterated

1. Duhnevych V. M. Do rozuminnja social'no-psyhologichnoi' sutnosti polityko-pravovoi' svidomosti / V. M. Duhnevych // Aktual'ni problemy jurydychnoi' psihologii': zb. materialiv III Mizhnar. nauk-prakt. konfer. – K.: Nac. akad. vnutr. sprav, 2014. – S. 269–271.
2. Kovalenko A. B. Zv'jazok typu viktyvnosti osobystosti z osoblyvostjamy i'i' smyslozhyttjevyh orijentacij (na prykladi vymushenyh pereselenciv ta vijs'kovosluzhbovciv) / A. B. Kovalenko, O. V. Bondar // Ukrai'ns'kyj psihologichnyj zhurnal. – 2017. – № 2 (4). – S. 58–72.
3. Osad'ko O. Ju. Komunikatyvni chynnyky rozvytku polityko-pravovoi' kompetentnosti osobystosti / O. Ju. Osad'ko // Problemy politychnoi' psihologii'. – 2015. – Vyp. 2 (16). – S. 389–401.
4. Sljusarevs'kyj M. M. Psihologija migracij' / M. M. Sljusarevs'kyj, O. Je. Blynova. – Kirovograd: «Imeks LTD», 2013. – 244 s.

5. Soldatova G. U. Psihologija bezhencev i vynuždennyh pereselencev: opyt issledovanij i prakticheskoj raboty / G. U. Soldatova. – M.: Znachenie, 2001. – 279 s.
6. Traverse T. M. Osoblyvosti rozuminnja politychnyh zadach riznyh typiv / T. M. Traverse // *Ukrai'ns'kyj psihologichnyj zhurnal*. – 2017. – № 1 (3). – S. 151–164.
7. Abravanel M. Political Competence, Political Trust, and the Action Orientations of University Students / M. Abravanel, J. Ronald // *The Journal of Politics*. – 1975. – 37 (1). – P. 57–82.
8. Bandura A. Self-efficacy: Toward a Unifying Theory of Behavioral Change / A. Bandura // *Psychological Review*. – 1977. – № 84 (2). – P. 191–215.
9. Carpini D. Measuring political knowledge: Putting first things first / D. Carpini, S. Keeter // *American Journal of Political Science*. – 1993. – Vol. 37, No. 4. – P. 1179–1206.
10. Pickel G. Jugend und Politikverdrossenheit. Zwei politische Kulturen im Deutschland nach der Vereinigung / G. Pickel. – Opladen, 2002. – 453 p.
11. Raven J. Competence in modern societyits identification, development and release / J. Raven. – London, 1984. – 300 p.
12. Initial Findings from the IEA International Civic and Citizenship Education Study / W. Schulz, J. Ainley, J. Fraillon, B. Losito. – Amsterdam, 2010. – 115 p.
13. Torney – Purta J. Civic Education Across Countries: Twenty-four National Case Studies from the IEA Civic Education Project / J. Torney – Purta, J. Schwill, J. Amadeo. – Amsterdam, 1999. – 624 p.
14. Johan D. Political Knowledge as Predictor of Political Participation [Elektronnyj resurs] / D. Johan. – Montreal, Canada, 2010. – URL: [http:// www.ecprnet.eu/databases/conferences/papers/608.pdf](http://www.ecprnet.eu/databases/conferences/papers/608.pdf).

Abstract

Kravchenko S. I.,

2 year student of MSc.,

Social Psychology Department,

Taras Shevchenko National University of Kyiv

E-mail: sophi6378@gmail.com

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF POLITICS-LEGAL COMPETENCE OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS

Politics-legal competence is considered as a citizen's resource, through which he or she can effectively defend his or her interests in accordance with the rights guaranteed by the State. Above all, this is knowledge in the field of law and right, which is the component of political culture, a precondition for the formation of politics-legal consciousness. Competence operates on four levels – from the initial form, which consists of unstructured knowledge

to the most structured and holistic, where the subject is capable to modeling and anticipation.

In the study of socio-psychological features of the politics- legal competence of internally displaced persons, three groups which differ on under study criteria were distinguished: 1) «uncertain», 2) «who need», 3) «indifferent». The first group – individuals with a high level of political and legal knowledge, but with insufficient level of self-efficacy, internality and with low subjective assessment of their capabilities and knowledge. The representatives of the second group are dominated by negatively stained emotional component, which is expressed in hopelessness, depression, pessimistic views on the future. Subjective self-esteem assessment is even lower than in the previous group. They are sufficiently knowledgeable of political issues, at the same time they are helpless in the legal field. The third group consists of subjectively prosperous internally displaced persons. They are more hedonistic, aspiring to pleasant emotions. They there where convenient and aspire to it, even if it suppresses their ability to express and defend their own opinion. Their well-being does not intersect with public interests, as evidenced by the equally low level of both legal and political knowledge.

There is leading condition which inhibits the development of politics-legal competence in each allocated group. The features of the influence of socio-psychological components on politics-legal competence indicate that the legal aspect is more personally conditioned, therefore more than political depends on investigated qualities.

Key words: *political and legal competence, subjective and objective political and legal competence, migration, self-efficacy, internality.*

Отримано – 1 червня 2018

Рецензовано – 6 червня 2018

Прийнято – 12 червня 2018

Received – June 1, 2018

Revision – June 6, 2018

Accepted – June 12, 2018

УДК: 159.922+159.943

Кузіна В. Д.,

науковий кореспондент,

Інститут психології

імені Г. С. Костюка НАПН України

E-mail: 0960118847@ukr.net

ЕФЕКТИВНІСТЬ РОЗВИТКУ КОНСТРУКТИВНОГО ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ОФІЦЕРА

У статті проаналізовано результати контрольного етапу експериментального дослідження розвитку конструктивного перфекціонізму та професійної ідентичності особистості офіцера на основі динаміки їх змістових психологічних характеристик. Розглянуто отримані показники за когнітивно-рефлексивним, суб'єктно-особистісним, операційно-регуляційним, результативно-діяльним критеріями емпіричного дослідження. Визначено, що в експериментальній групі офіцерів, з якими проводився тренінг, відбулися позитивні зміни в динаміці змістових характеристик конструктивного перфекціонізму як чинника розвитку досягнутої професійної ідентичності на контрольному етапі експерименту, що дає підстави стверджувати про його статистично підтверджену ефективність. Зокрема за когнітивно-рефлексивним критерієм у процесі реалізації професійно-психологічного тренінгу позитивних змін зазнали такі показники як: «загальний рівень перфекціонізму», «перфекціонізм, орієнтований на себе», «перфекціонізм, адресований іншим». За суб'єктно-особистісним критерієм після тренінгу відбулися позитивні зміни за показниками: «самоствлення до себе як до компетентного та авторитетного професіонала», «професійна самооцінка». За операційно-регуляційним критерієм після тренінгу відбулися значущі позитивні зміни за показниками стильових характеристик ідентичності: «інформаційним стилем ідентичності», «дифузним стилем ідентичності» та показниками «мотивації успіху (уникнення невдач)». Позитивна динаміка за результативно-діяльним критерієм проявляється за показниками «професійної компетентності» офіцерів. Водночас не зазнали статистично значущої динаміки після проведення психотренінгових процедур за розробленою програмою окремі показники за шкалами «соціально приписаного перфекціонізму», «нормативного стилю ідентичності», «професійні домагання». Зазначені

характеристики виявилися більш сталими й важче піддаються змінам під час тренінгової роботи, що може свідчити про збереження в осіб з високим перфекціонізмом відносно високого рівня прагнення досягати найкращих показників у військово-професійній діяльності.

Ключові слова: особистість, перфекціонізм, професійна ідентичність, офіцер, розвиток, тренінг.

Постановка проблеми і актуальність дослідження. Як показали результати проведеного теоретичного аналізу [6], перфекціоністські настанови особистості офіцера суттєво впливають на процес професійної ідентифікації. Зокрема, виразний неконструктивний перфекціонізм сприяє застряганню офіцера на рівні невиразної професійної ідентичності зі статусом мораторію, дифузний її прояв, що обумовлює необхідність впровадження психологічного супроводу процесу оптимізації як перфекціоністських настанов офіцера, так і розвитку професійної ідентичності. Програма тренінгу мала на меті розвиток конструктивного (нормального) перфекціонізму та досягнутої професійної ідентичності офіцерів Збройних Сил України за основними критеріями (когнітивно-рефлексивним, суб'єктно-особистісним, операційно-регуляційним, результативно-діяльним).

Основний зміст тренінгу складав 24 години (8 занять по 3–4 години кожне) й містив вступну частину, чотири блоки та заключну частину.

Вступна частина орієнтована на створення сприятливого психологічного клімату, засвоєння правил в роботі з групою, налагодження зворотного зв'язку, створення ситуації рефлексії.

Блок 1. Когнітивно-рефлексивний спрямований на розвиток конструктивного перфекціонізму особистості, адекватного «образу професії», професійного «Я-образу», уявлень про професійну спільноту.

Блок 2. Суб'єктно-особистісний передбачає розвиток ставлення до себе як компетентного та авторитетного професіонала, адекватного сприйняття ставлення інших до себе-професіонала, цілісності професійного «Я-образу», самоповаги, професійної самооцінки).

Блок 3. Операційно-регуляційний містить вправи на розвиток змістових характеристик конструктивного перфекціонізму (стандартів діяльності й домагань, сприйняття очікувань інших, порівняння себе з успішними колегами, оцінки результату), задоволення професійним потенціалом; професійної приналежності, стилю професійної ідентичності, професійних домагань, професійних цілей, мотивації досягнення успіху).

Блок 4. Результативно-діяльним спрямований на розвиток професійної компетентності, професійної ефективності, функціонально-

рольової поведінки, професійного авторитету, здатності оцінювати результати професійної діяльності.

Заключна частина орієнтована на закріплення набутого досвіду, умінь та навичок, усвідомлення особистісних змін, оцінювання результатів тренінгової роботи.

Під час психотренінгових процедур, які включали міні-лекції, групові дискусії, мозковий штурм, практичні вправи, рольові ігри, метод кейсів, захист проектів використовувалися провідні механізми тренінгового впливу на особистість офіцера з розвинутим високим деструктивним перфекціонізмом та відповідною професійною ідентичністю у контексті їх взаємозв'язку. Серед таких механізмів варто відмітити механізм навмисної зміни через усвідомлення та наповнення свідомості людини «новим змістом» (А. К. Маркова, В. О. Лефтеров, С. І. Макшанов, В. М. Федорчук). Механізм прогресивної транспсихічної маніпуляції (складний процес інтенсивного розвитку і навчання за допомогою тренінгу) за В. О. Лефтеровим запускає позитивну особистісну трансформацію, активізує творчий потенціал [7].

Для діагностики динаміки прояву перфекціонізму та професійної ідентичності досліджуваних офіцерів використовувалися наступні методики: особистісна діагностична шкала «Багатовимірна шкала перфекціонізму» П. Л. Х'юїта і Г. Л. Флетта (Multidimensional perfectionism scale, MPS), розроблена канадськими ученими П. Л. Х'юїтом і Г. Л. Флеттом [2], для дослідження рівня прояву перфекціонізму в офіцерів і визначення характеру співвідношення його складових у цілісному профілі; «Шкала перфекціоністської самопрезентації» в адаптації О. А. Золотарьової [4] для дослідження структури перфекціоністської самопрезентації офіцерів за моделлю П. Л. Х'юїтта; «Опитувальник перфекціонізму» Н. Г. Гаранян і А. Б. Холмогорової в адаптації Т. Ю. Завади [3] використано для дослідження структури перфекціонізму офіцерів; за допомогою опитувальника «Професійна затребуваність особистості» (Є. В. Харитонова, Б. А. Ясько) [10] визначався рівень виразності професійної затребуваності особистості та компонентів її індивідуального профілю у контексті характеристик професійної ідентичності; «Опитувальник стилів ідентичності» М. Берзонскі в адаптації О. П. Белинської, І. Д. Броніна [1] використано для дослідження професійної ідентичності офіцерів та їх стильових проявів; методика дослідження самооцінки Дембо-Рубінштейн у модифікації А. М. Прихожан [9] (в адаптації В. І. Осьодла [8]) застосовувалась з метою вивчення окремих складових професійного «Я-образу» офіцерів, їхніх уявлень про себе-професіонала у показниках професійної самооцінки та рівня професійних домагань; методика «Мотивація

успіху і страх невдачі» А. О. Реана [5] дозволила дослідити виразність тенденції орієнтації досліджуваних на досягнення успіху або уникнення невдачі; розв'язання професійно зумовлених задач спрямовувалося на визначення професійної компетентності та професійної ефективності офіцерів методом критичних інцидентів [8].

За отриманими результатами дослідження перфекціонізму та професійної ідентичності методом ранжування із загальної вибірки досліджуваних відібрано групу офіцерів (60 осіб) з розвиненими показниками деструктивного перфекціонізму та обумовленої такими перфекціоністськими настановами дифузної, передчасної професійної ідентичності або на стадії мораторію. Для забезпечення валідності експерименту й достовірності порівняння емпіричних даних із їх числа методом випадкових виборів сформовано експериментальну (ЕГ) та контрольну (КГ) групи по 30 осіб кожна, віком від 27 до 42 років. З ЕГ офіцерів проводився професійно-психологічний тренінг розвитку конструктивного перфекціонізму та досягнутої професійної ідентичності офіцерів.

Отримані результати емпіричного дослідження оброблялися за допомогою пакетів програм обробки статистичних даних: Microsoft Office Excel 2007, SPSS – 21.0.

Мета статті – проаналізувати відмінності показників змістових характеристик перфекціонізму та професійної ідентичності офіцерів експериментальної та контрольної груп після проведення професійно-психологічного тренінгу розвитку конструктивного перфекціонізму та професійної ідентичності особистості офіцера.

Аналіз результатів емпіричного дослідження. Після проведення професійно-психологічного тренінгу здійснювалося повторне тестування офіцерів експериментальної (ЕГ) та контрольної (КГ) груп з метою визначення ефективності розробленого тренінгу «Розвитку конструктивного перфекціонізму та професійної ідентичності особистості офіцера» шляхом порівняння емпіричних показників тестування до та після тренінгу. Повторне тестування було відтерміноване в часі на 3 місяці з моменту завершення тренінгової роботи з експериментальною групою офіцерів.

Аналіз та порівняння результатів на контрольному етапі експерименту дає підстави стверджувати про відповідну статистично підтверджену ефективність професійно-психологічного тренінгу (табл. 1).

Оцінювання якісних параметрів змістових характеристик перфекціонізму та професійної ідентичності офіцерів свідчить про значущі зміни за більшістю виявлених показників критеріїв їх розвитку. Так, отримані емпіричні результати дослідження дозволили встановити позитивну динаміку за показниками когнітивно-рефлексивного,

Таблиця 1

Порівняння результатів на контрольному етапі експерименту

Показники	ЕГ (хср±σ) (n=30)		КГ (хср±σ) (n=30)		p (ЕГ)	p (КГ)
	До тренінгу	Після тренінгу	До тренінгу	Після тренінгу		
Загальний рівень перфекціонізму	225,7±17,2	217,6±18,7	219,9±18,1	218,4±17,6	p<0,05	-
Перфекціонізм, орієнтований на себе	71,2±9,4	67,7±8,8	69,7±8,9	68,9±8,5	p<0,05	-
Перфекціонізм, адресований іншим	87,7±11,4	84,6±9,7	86,1±11,7	85,7±9,5	p<0,05	-
Соціально приписаний перфекціонізм	66,8±8,6	65,3±8,3	64,1±8,2	63,8±7,9	-	-
Самоставлення	24,3±5,1	26,5±5,2	24,2±4,3	24,5±4,6	p<0,05	-
Інформаційний стиль ідентичності	18,2±4,6	19,5±5,2	17,8±4,4	17,9±4,5	p<0,05	-
Нормативний стиль ідентичності	17,8±6,2	17,2±5,8	17,2±6,5	17,1±6,6	-	-
Дифузний стиль ідентичності	23,5±7,3	19,4±6,8	22,9±6,9	22,7±7,3	p<0,01	-
Професійна самооцінка	82,4±8,7	78,3±8,5	82,1±7,3	81,8±6,9	p<0,05	-
Професійні домагання	88,3±9,5	87,9±8,8	87,8±8,4	87,6±8,1	-	-
Мотивація успіху (унікнення)	12,5±3,6	15,2±4,1	13,2±3,5	14,2±3,7	p<0,05	-
Професійна компетентність	3,3±1,1	3,9±0,9	3,2±1,05	3,3±1,1	p<0,05	-

Примітка: p – різниця значущості відмінностей за t-критерієм Стьюдента.

суб'єктно-особистісного, операційно-регуляційного та результативно-діяльнісного критеріїв.

Оцінювання отриманих емпіричних даних показує, що за *когнітивно-рефлексивним критерієм* у процесі реалізації професійно-психологічного тренінгу позитивних змін зазнали такі показники як: «загальний рівень перфекціонізму», «перфекціонізм, орієнтований на себе», «перфекціонізм, адресований іншим». Емпіричне дослідження вказує на значущі відмінності ($p < 0,05$) цих характеристик у контрольній та експериментальній групах досліджуваних офіцерів. Виявлена позитивна динаміка значущого зниження загального рівня перфекціонізму у офіцерів ЕГ (до $217,6 \pm 18,7$, $p < 0,05$) свідчить про зниження виразності їх особистісних стандартів у контексті вимогливості до себе, переорієнтацію на досягнення колег по службі як орієнтир у особистісно-професійному розвитку на тлі зниження уваги до власних помилок та можливих невдач у військово-професійній діяльності. В КГ офіцерів значущих відмінностей не визначено.

У структурі перфекціоністських настанов також спостерігається зниження показника «перфекціонізму, орієнтованого на себе» в ЕГ (до $67,7 \pm 8,8$, $p < 0,05$), що свідчить про деяке зниження власних надвисоких вимог до рівня ефективності при виконанні завдань, що визначатиме підвищення результативності військово-професійної діяльності у перспективі, адже відбувається поступова переорієнтація на більш адекватні задачі та досяжні цілі. Значущими виявилися зміни і за шкалою «перфекціонізму, адресованого іншим», зниження показника в ЕГ (до $84,6 \pm 9,7$, $p < 0,05$) означає, що у офіцерів після психотренінгових процедур зменшився ступінь вимог, що вони висувають до оточення, зокрема своїх колег, підлеглих, тобто збільшилась їхня соціальна гнучкість. Втім за шкалою «соціально приписаного перфекціонізму» таких значущих відмінностей в ЕГ офіцерів не спостерігається, що може свідчити про збереження в осіб з високим перфекціонізмом тенденції розцінювати вимоги, що висуваються до них навколишніми й колегами, як завищені й нереалістичні. Така внутрішня настанова офіцерів ЕГ показує, з одного боку, різну диференційованість співвідношення складових компонентів перфекціонізму, а з іншого – більшу стійкість даної риси, що може пояснюватися кореляцією з високим рівнем домагань й орієнтованістю на уникнення невдачі офіцерів-перфекціоністів. В КГ офіцерів не визначено значущих відмінностей між показниками за критерієм на контрольному етапі експерименту.

Позитивні зміни отриманих емпіричних даних за *суб'єктно-особистісним критерієм* після тренінгу відбулися за показниками: «самоставлення до себе як до компетентного та авторитетного професіонала»,

«професійна самооцінка». Так, рівень «самоставлення до себе як до компетентного та авторитетного професіонала» зріс після тренінгового впливу на значущому рівні (до $26,5 \pm 5,2$, $p < 0,05$). Зокрема, це показує, що офіцери ЕГ почали переоцінювати власні професійні досягнення у військово-професійній діяльності й враховувати рівень розвитку професійних здібностей, визначати вектор їх подальшого розвитку, вони стали більш задоволені собою на етапі актуальних професійних досягнень. Позитивна динаміка «професійної самооцінки» офіцерів ЕГ зі значущим пониженням її зависокого показника (до $78,3 \pm 8,5$, $p < 0,05$) визначає, що оцінювання себе за параметрами «Я в оцінці командирів» та «Я в оцінці колег» порівняно з констатувальним етапом експерименту стає більш узгодженим з наявними професійно-службовими досягненнями, відповідною позитивною їх оцінкою як референтною групою колег, так і командирів та старших начальників.

Динаміка цих показників у сукупності свідчить про підвищення внутрішньої узгодженості професійного «Я-образу», зростання його цілісності на тлі емоційно-позитивного прийняття наявного ставлення до себе-професіонала з боку оточення, усвідомлення власного професійного потенціалу офіцерами, що в майбутньому дозволить визначити перспективу особистісно-професійного саморозвитку на основі набутого досвіду й результатів професійної діяльності, які є значущими як для себе, так і для інших (колег, командирів та начальників).

В КГ офіцерів не визначено значущих відмінностей між показниками за критерієм на контрольному етапі експерименту.

За *операційно-регуляційним критерієм* після тренінгу відбулися значущі позитивні зміни за показниками стильових характеристик ідентичності: «інформаційним стилем ідентичності», «дифузним стилем ідентичності» та показниками «мотивації успіху (уникнення невдач)». Так, зміна показників за «інформаційним стилем ідентичності» офіцерів ЕГ (до $19,5 \pm 5,2$, $p < 0,05$) визначає зростання їхнього прагнення отримувати в ситуації вибору більше інформації задля прийняття адекватного цій ситуації рішення, врахування тієї чи іншої позиції та переоцінювання напрямів власного особистісно-професійного розвитку. За шкалою «дифузного стилю ідентичності» також спостерігається позитивна динаміка значень в ЕГ офіцерів ($19,4 \pm 6,8$, $p < 0,01$), зокрема, суттєве зниження навантаження цього стилю в особистісному профілі офіцерів ЕГ та наближення його до показників «інформаційного стилю ідентичності» свідчить про те, що вони починають більше замислюватися про наслідки прийнятих ними рішень у різного роду професійних ситуаціях й більш виважено до них підходити, не відкладати важливі рішення на невизначений час, що відповідно впливає

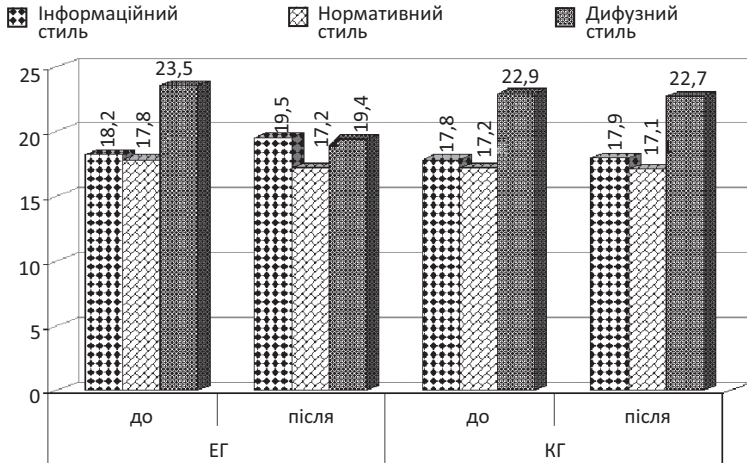

Рис. 1. Динаміка співвідношення стилевих характеристик професійної ідентичності офіцерів

на ефективність професійної діяльності. Разом з цим не відбулося значущих змін у динаміці показників «нормативного стилю ідентичності» офіцерів ЕГ, що показує сталість їхнього ставлення до соціальних (групових) норм військово-професійного середовища, готовність до соціально бажаної поведінки в колі колег.

Динаміку співвідношення стилевих особливостей професійної ідентичності у досліджуваних офіцерів ЕГ та КГ після проведення професійно-психологічного тренінгу показано на рис. 1.

Отримані результати вказують на значущі зміни ($p < 0,05$) у зростанні навантаження інформаційного стилю порівняно з дифузним стилем професійної ідентичності офіцерів ЕГ. У офіцерів КГ спостерігаються незначні зміни показників, що свідчать про природний розвиток зазначених характеристик при збереженні виявлених тенденцій.

Аналогічно зберігається тенденція сталості показника «професійні домагання» у ЕГ офіцерів, зокрема не виявлено значущої динаміки, що показує на тлі збереження відносно високого їх рівня прагнення досягати вищих показників у військово-професійній діяльності, що після тренінгового впливу у поєднанні з адекватною самооцінкою у майбутньому може спонукати до реального особистісно-професійного розвитку за конкретними напрямками професійних знань, умінь, набуття необхідного досвіду тощо. Вказана тенденція також зумовлена і значущими змінами за шкалою «мотивація успіху (уникнення невдач)» в офіцерів ЕГ ($15,2 \pm 4,1$, $p < 0,05$), що значно наближають мотиваційний

профіль до мотивації досягнення успіху й готовність ставити перед собою більш реалістичні й досяжні професійні цілі, визначати стратегію й тактику їх досягнення, зважувати наявні особистісні й професійні ресурси, робити реальні кроки в їх забезпеченні. Разом з цим, у КГ офіцерів не визначено значущих відмінностей між показниками за критерієм на контрольному етапі експерименту.

Позитивна динаміка за *результативно-діяльнісним критерієм* в ЕГ офіцерів виявляється за показниками «професійної компетентності» ($3,9 \pm 0,9$, $p < 0,05$) та свідчить про те, що під час психотренінгових процедур відбулося переосмислення офіцерами змісту функціонально-рольової поведінки у певних ситуаціях під час виконання завдань за призначенням, що відповідно позначається на зміні підходів до вибору способів та засобів вирішення задач та прийняття управлінських рішень, зважування альтернатив з опорою на наявні та перспективні ресурси, врахування прогнозованих наслідків таких рішень у контексті ширшого бачення взаємопов'язаних подій в їх динаміці.

Висновки. Отже, формувальний етап експерименту передбачав включення офіцерів до активних форм навчання шляхом участі в тренінговій програмі, спрямованій на формування конструктивного перфекціонізму та професійної ідентичності. У ході реалізації психотренінгових процедур отримані результати контрольного етапу експерименту засвідчили, що теоретичні положення та організаційно-методичні засоби, покладені в основу професійно-психологічного тренінгу, є релевантними для розвитку змістових характеристик конструктивного перфекціонізму офіцерів та досягнення ними вищого рівня професійної ідентичності на основі емпіричних показників за когнітивно-рефлексивним (позитивних змін зазнали «загальний рівень перфекціонізму», «перфекціонізм, орієнтований на себе», «перфекціонізм, адресований іншим»), суб'єктно-особистісним (позитивних змін зазнали «самоствлення до себе як до компетентного та авторитетного професіонала», «професійна самооцінка»), операційно-регуляційним (позитивні зміни за «інформаційним стилем ідентичності», «дифузним стилем ідентичності» та показниками «мотивації успіху (уникнення невдач)») та результативно-діяльнісним (позитивні зміни за показниками «професійної компетентності» офіцерів) критеріями, й загалом дозволяють забезпечити позитивну динаміку розвитку змістових характеристик конструктивного перфекціонізму як чинника розвитку досягнутої професійної ідентичності офіцерів Збройних Сил України.

Перспективними напрямками подальших досліджень можуть бути: вивчення психологічних особливостей взаємозв'язку компонентів перфекціонізму та професійної ідентичності офіцерів на різних етапах

їхнього професійного становлення; дослідження взаємозв'язку стилевих особливостей прояву професійної ідентичності з об'єктивними результатами у військово-професійній діяльності офіцерів Збройних Сил України.

Список використаних джерел

1. Белинская Е. П. Адаптация русскоязычной версии опросника стилей идентичности М. Берзонски / Е. П. Белинская, И. Д. Бронин // Психологические исследования. – 2014. – Т. 7. – № 34. – С. 12.
2. Грачева И. И. Адаптация методики «Многомерная шкала перфекционизма» П. Хьюитта и Г. Флетта / И. И. Грачева // Психологический журнал. – 2006. – Т. 27. – № 6. – С. 73–81.
3. Завада Т. Ю. Опитувальник перфекціонізму Н. Гаранян, А. Холмогорової (модифікований варіант Т. Завади) / Т. Ю. Завада // Науковий вісник Херсонського державного університету. Психологічні науки. – 2016. – Вип. 6. – Т. 1. – С. 51–56.
4. Золотарева А. А. Адаптация методики «Шкала перфекционистской самооценки» П. Хьюитта / А. А. Золотарева // Психологический журнал. – 2011. – Т. 32. – № 6. – С. 59–66.
5. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2002. – 512 с.
6. Кузіна В. Д. Теоретичні аспекти впливу перфекціоністських настанов на розвиток професійної ідентичності особистості офіцера / В. І. Осюдло, В. Д. Кузіна // Український психологічний журнал. – 2017. – № 4 (6). – С. 78–88.
7. Лефтеров В. О. Теорія прогресивної транспсихічної маніпуляції у тренінгу / В. О. Лефтеров // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2010. – Вип. 7. – С. 275–285.
8. Осюдло В. І. Психологія професійного становлення офіцера: монографія / В. І. Осюдло. – К.: ПП «Золоті ворота», 2012. – 463 с.
9. Прихожан А. М. Применение методов прямого оценивания в работе школьного психолога / А. М. Прихожан // Научно-методические основы использования в школьной психологической службе конкретных психологических методик. – М., 1988. – С. 110–118.
10. Харитоновна Е. В. Опросник «Профессиональная востребованность личности» (ПВЛ) / Е. В. Харитоновна, Б. А. Ясько // Практична психологія та соціальна робота. – 2010. – № 7. – С. 45–57.

References transliterated

1. Belinskaya E. P. Adaptatsiya russkoyazychnoy versii oprosnika stiley identichnosti M. Berzonski / E. P. Belinskaya, I. D. Bronin // Psihologicheskie issledovaniya. – 2014. – T. 7. – № 34. – S. 12.
2. Gracheva I. I. Adaptatsiya metodiki «Mnogomernaya shkala perfektsionizma» P. Hyuitta i G. Fletta / I. I. Gracheva // Psihologicheskij zhurnal. – 2006. – T. 27. – № 6. – S. 73–81.
3. Zavada T. Yu. Opituvalnik perfektsionizmu N. Garanyan, A. Holmogorovoyi (modiflkovaniy variant T. Zavadi) / T. Yu. Zavada // Naukoviy visnik Hersonskogo derzhavnogo unIversitetu. Psihologichni nauki. – 2016. – Vip. 6. – T. 1. – S. 51–56.

4. Zolotareva A. A. Adaptatsiya metodiki «Shkala perfektsionistskoy samoprezentatsii» P. Hyuitta / A. A. Zolotareva // Psihologicheskiy zhurnal. – 2011. – T. 32. – № 6. – S. 59–66.
5. Ilin E. P. Motivatsiya i motiviyi / E. P. Ilin. – SPb.: Piter, 2002. – 512 s.
6. Kuzina V. D. Teoretichni aspekti vplivu perfektsionistskikh nastanov na rozvitok profesiynoyi identichnosti osobistosti ofitsera / V. I. Osodlo, V. D. Kuzina // Ukrayinskiy psihologichniy zhurnal. – 2017. – № 4 (6). – S. 78–88.
7. Lefterov V. O. Teoriya progresivnoyi transpsihichnoyi manipulyatsiyi u treningu / V. O. Lefterov // Problemi ekstremalnoyi ta krizovoyi psihologiyi. – 2010. – Vip. 7. – S. 275–285.
8. Osodlo V. I. Psihologiya profesiynogo stanovlennya ofitsera: monografiya / V. I. Osodlo. – K.: PP «Zoloti vorota», 2012. – 463 s.
9. Prihozhan A. M. Primenenie metodov pryamogo otsenivaniya v rabote shkoloogo psihologa / A. M. Prihozhan // Nauchno-metodicheskie osnovy ispolzovaniya v shkoloynoy psihologicheskoy sluzhbe konkretnyih psihologicheskikh metodik. – M., 1988. – S. 110–118.
10. Haritonova E. V. Oprosnik «Professionalnaya vostrebovannost lichnosti» (PVL) / E. V. Haritonova, B. A. Yasko // Praktichna psihologiya ta sotsialna robota. – 2010. – № 7. – S. 45–57.

Abstract

Kuzina V. D.,
Scientific correspondent,
G. S. Kostyuk Institute of Psychology
of NAES of Ukraine
E-mail: 0960118847@ ukr.net

EFFICIENCY OF DEVELOPMENT OF CONSTRUCTIVE PERFECTIONISM AND PROFESSIONAL IDENTITY OF THE OFFICER'S PERSONALITY

The article analyzes the results of the control phase of an experimental study of the development of constructive perfectionism and the professional identity of the officer's personality on the basis of the dynamics of their meaningful psychological characteristics. The obtained indicators on cognitive-reflective, subject-personal, operational-regulatory, performance-activity criteria of empirical research are considered. It was determined, that in the experimental group of officers, who the training was carried out with, there were positive changes in the dynamics of substantial constructive characteristics of perfectionism as a factor for development of achieved professional identity in the control stage of the experiment. This gives

reason to believe on its relevant statistically confirmed efficiency. In particular, by cognitive-reflective criterion while implementing the vocational training there were positive psychological changes of such parameters as: «general perfectionism level», «self-oriented perfectionism», «perfectionism addressed to another». On the subject-personal criteria after the training, there were positive changes in such indicators: «self-attitude as a competent and authoritative professional», «professional self-esteem». By operationally regulatory criterion after the training significant positive changes occurred in terms of such identity stylistic characteristics: «information style identity», «diffuse style identity» and indicators «motivation success (avoidance of failure)». Positive dynamics in the performance-activity criterion is manifested in the indicators of the «professional competence» of officers. At the same time, there were no statistically significant dynamics after conducting psychotraining procedures for the developed program, individual indicators on the scale of «socially attributed perfectionism», «normative identity», «professional aspirations». These characteristics were more stable and more difficult to undergo changes during training work, which may indicate the preservation of persons with high perfectionism in relation to a high level of aspiration to achieve the best indicators in military-professional activity.

Key words: *perfectionism, professional identity, personality, officer, development, training.*

Отримано – 7 червня 2018
Received – June 7, 2018

Рецензовано – 12 червня 2018
Revision – June 12, 2018

Прийнято – 15 червня 2018
Accepted – June 15, 2018

УДК 159.92

Chaika G. V.,
PhD (Candidate in Psychology Science),
Senior researcher,
Laboratory of Personal Psychology,
G. S. Kostiuk Institute of Psychology
of NAES of Ukraine
E-mail: chaika_g@hotmail.com

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS INFLUENCING PERSONAL AUTONOMY AS A KEY FACTOR OF SELF-DETERMINATION

У статті розглядаються психологічні особливості, які можуть впливати на розвиток особистісної автономії. Особистісна автономія розглядається в рамках теорії самовизначення. Теорія самовизначення виокремлює три вроджені потреби, які, якщо вони задовольняються, дозволяють оптимальне функціонування та зростання особистості: компетентність, пов'язаність, автономія. Згідно з цим підходом, автономія означає прагнення бути причинним суб'єктом свого власного життя і діяти у гармонії з власним Я.

Результати досліджень показують, що особистісна автономія корелює з самовираженням, самореалізацією, самоставленням, психологічною життєстійкістю та самореалізацією особистості. Відсутність віри у власну спроможність досягти бажаних результатів, низька толерантність до стресу, тенденція до відмови від власного Я, залежність від зовнішніх впливів, опора на минуле, замість віри в поточні власні сили можуть перешкоджати розвитку особистісної автономії. Але найважливішою характеристикою, що підтримує особистісну автономію, є наявність мети в житті. Якщо людина має життєві цілі на майбутнє, що надають сенс її життю, орієнтацію та часову перспективу, якщо вона вірить у свою власну здатність вільно контролювати власне життя, ухвалювати рішення та втілювати їх у діях, якщо вона вірить, що у неї є достатня свобода вибору для побудови власного життя згідно із власними цілями, завданнями та ідеями, то всі ці якості допоможуть людині відкинути послух або лінощі і розпочати власну подорож до бажаної мети навіть через життєві перешкоди та стреси. І таким чином це шлях до реальної особистісної автономії.

Ключові слова: особистісна автономія, теорія самовизначення, психологічні характеристики.

Research relevance. Personal autonomy means an individual's capacity for self-determination or self-governance. Personal autonomy is the capacity to decide for oneself and pursue a course of action in one's life. Conceptions of autonomy in psychology are often connected to conceptions of the nature of Self and its constitutions. The connection between autonomy and a personal ideal at developing one's own Self is examined within the humanistic psychologies of Abraham Maslow and Carl Rogers, who saw the goal of human development as «self-actualization» and «becoming a person,» respectively. Understanding autonomy is not simply in explaining how we make decisions, but also the idea of autonomy also suggests something about how we identify ourselves, what we identify with [11].

The self-determination theory is centred on the belief that human nature shows persistent positive features, that people repeatedly show efforts, agency and commitment in their lives that the theory calls «inherent growth tendencies». Deci and Ryan claim that there are three essential elements of the theory[10]: 1) humans are inherently proactive with their potential and mastering their inner forces (such as drives and emotions) 2) humans have an inherent tendency toward growth, development and integrated functioning 3) optimal development and actions are inherent in humans but they don't happen automatically.

People also have innate psychological needs that are the basis for self-motivation and personality integration. The self-determination theory identifies three innate needs that, if satisfied, allow optimal function and growth: competence, relatedness, autonomy. According to this approach, autonomy means a desire to be causal agents of one's own life and act in harmony with one's integrated self; however, Deci and Vansteenkiste [10] note this does not mean to be independent of others.

The desire and the need to be independent, to act at own discretion, based on own internal motivation, is arisen and developed not in an empty place. There must be factors of personal development stimulating the need for autonomy. **The purpose of this article** is to determine the psychological factors contributing to development and formation of personal autonomy. *The research subject* is personal autonomy from the standpoint of the self-determination theory. *The research object* is psychological factors influencing personal autonomy.

Status of problem's research. According to M. M. Pavlyuk [5] autonomy is an integrative personal characteristics associated with such structures as self-concept, identity, motivations, the ability to choose, etc. An autonomous individual is characterized by the ability to manage their own behaviour consciously, according to own views and beliefs, to overcome obstacles,

implementing a chosen program of life. Autonomy involves activity, personal initiative in relation to oneself and others.

Personal autonomy is manifested in such personal characteristics as independent goal-setting; awareness of own behaviour; developed reflection; flexibility and creativity of thinking. According to O. A. Sergeeva [7] high personal autonomy is characterized by genuine interest in performed activities, initiative, flexibility of thinking and creativity, orientation on satisfaction from a performed activity; low personal autonomy is characterized by the desire to avoid failures and feelings of guilt, and to receive an external praise and social approval.

G. V. Burmenskaya [2] notes that autonomy is based on such personal characteristics as competencies and skills, initiative and purpose-setting, arbitrary self-regulation, development and awareness of one's individuality, independence in interpersonal relations, emancipation as opposed to unity and emotional links, the ability to choose and to implement own interests freely.

Every individual has a certain understanding of him/herself, his/her own self-concept, self-image in different life situations in different time periods. In the course of life, an individual accumulates knowledge about him/herself, this knowledge constitutes a meaningful part of his/her ideas about him/herself. However, such self-knowledge does not leave the individual indifferent: revealed ideas become emotional, they are assessed, self-attitude becomes more or less stable. Self-attitude can be understood as an expression of Self for an individual, as some persistent sense as for own Self. The structure and specificity of an individual's attitude towards own Self virtually affects all aspects of human behaviour, playing an essential role in interpersonal relationships, in setting and achieving a goal, in ways of forming and solving crisis situations. That is why self-attitude is also linked with personal autonomy.

The level of personal autonomy, as well as the need for autonomy, increases along with personal development, with the growth of faith in oneself, own powers and intellectual abilities, and faith in own ability to overcome difficulties and stresses faced during life [4].

In addition, the notion of self-determination is rather closely related to self-actualization. The concept of self-actualization is synthetic, it includes comprehensive and continuous development of personal creative and spiritual potential, the maximal fulfilment of all personal capabilities, adequate perception of others, the world and own place in it, deep emotions and spiritual life, a high level of mental health and morality. Maslow explicitly defines self-actualization as the desire for self-fulfilment, namely the tendency for

an individual to become actualized in what he/she is potentially. This tendency might be phrased as the desire to become more and more what one is, to become everything that one is capable of becoming [12]. A self-actualized individual tends to be more independent in his/her orientations, both from internal impulses and from demands of others. Such a person searches for self-support and independence from others.

Based on the foregoing, we believe that it will be interesting and relevant to compare personal autonomy with such personal characteristics as: self-attitude, self-efficacy and psychological hardiness, self-actualization.

Research methods and the researched sample. To determine personal autonomy, we used Sheldon's Self-Determination Scale in Osin's modification [13] with corrections and additions on the base of approbation with Russian-speaking samples. The Self-Determination Scale measures an individual's subjective experience to how he/she determines the course of his/her own life and how much his/her life corresponds to his/her will. The scale includes two indicators scales: personal autonomy and self-expression. On the basis of our tasks, the autonomy indicator was interesting to us. The autonomy indicator measures an individuals' confidence in opportunities to have and make choices in his/her life, defining the course of own life. People with high points experience life as controlled by them, feel that they themselves are able to choose the direction of their own lives and make decisions determining its course; in this way, they take responsibility for the course of their own lives. People with low scores, by contrast, feel that their life is determined not so much by their own desires and efforts, but by external factors; they are experiencing a lack of choice. This experience may reflect the true situation (when circumstances force an individual to act as he/she does not want), but may be a hidden form of removal of responsibility for their own lives.

To determine the psychological factors affecting autonomy, we used the following tests: the Test of Meaningful Life Orientation of O. L. Leontiev, which is the adapted version of Purpose-in-Life Test of James Krambo and Leonard Maholik [9]; Test-Questionnaire of Self-Attitude of V. V. Stolyn, S. R. Panteleyev [8]; Self-Efficacy Scale proposed by R. Schwarzer and M. Jerusalem and adapted by V. G. Romek [6], S. Maddy's Hardiness Scale in adaptation of D. A. Leontiev, Ye. I. Raskasova [3], the Self-Actualization Test (CAT), which represents the adaptation of Shostrom's Personal Orientation Inventory [1].

In total, 150 respondents – students of Kyiv universities participated in the research.

Table 1
Correlations between personal autonomy and Leontiev's Test of Meaningful Life Orientation.

Personal autonomy	General purpose in life	Life goals	Life process	Life results	Locus of control-Self	Locus of control-life
	Pearson correlation	,611**	,685**	,542**	,588**	,647**
α (2-sides)	,000	,000	,000	,000	,000	,000

Note: ** - there is a correlation at the reliable level of significance $\alpha \leq 0,01$; * - there is a correlation at the reliable level of significance $\alpha \leq 0,05$

Table 2

Correlations between personal autonomy and self-expression in Sheldon's Self-Determination Scale adapted by E. Osin, self-efficacy indicator proposed by R. Schwarzer and M. Jerusalem and adapted by V. G. Romek

Personal autonomy	Self-expression	Self-Efficacy
	Pearson correlation	,356*
α (2-sides)	,011	,002

Note: see note to Table 1

Table 3

Correlations between personal autonomy and the indicators of the Test-Questionnaire of Self-Attitude of V. V. Stolyn, S. R. Panteleyev

Personal autonomy	General self-attitude	Self-respect	Auto-sympathy	Expected attitude of others	Self-interests	Self-assurance	Attitude of others	Self-acceptance	Self-management	Self-blaming	Interest in oneself
	Pearson correlation	,508**	,338*	,314*	,198	,125	,530**	,076	,527**	,007	-,125
α (2-sides)	,000	,016	,027	,168	,386	,000	,602	,000	,960	,389	,403

Note: see note to Table 1

Research results. At the first stage of statistical data processing, correlations between personal autonomy and other personal characteristics were identified. The obtained results are shown in the Tables 1–5.

So, all indicators of the meaningful life orientations, the general purpose, as well as partial indicators, correlate quite strongly with personal autonomy at statistically significant levels. The values of these correlations are the highest among all correlations, calculated within our research. Personal autonomy strongly depends on existence of meaningful life purposes.

There are statistically significant correlations between personal autonomy and the self-expression and self-efficacy indicators, but their values are not high, rather average.

At for the self-attitude test, personal autonomy correlates statistically significantly with the following indicators of self-attitude: general self-attitude, self-respect, auto-sympathy, self-assurance and self-acceptance. Not all indicators have influence on personal autonomy, but general positive attitude to Self influence on personal autonomy rather high.

There are statistically significant correlations between personal autonomy and the indicators of Maddy's Hardiness Survey, the values of these correlations are average.

At for the self-actualization test, the picture is as follows: personal autonomy correlates significantly with the following SAT indicators: time competence, inner-directed, self-actualizing value, self-regard, capacity for intimate contact, cognitive needs, creativity. The strongest correlation is observed for self-actualising value.

So these results show that personal autonomy correlates with all integrative indicators of the proposed tests and with the most indicators that, by their nature, are the components of the integrative indicators.

At the second stage of statistical data processing, we determined two groups of the respondents. The first group included the respondents who showed high personal autonomy, and the second one – the respondents who showed low personal autonomy. We determined the average values of the examined generalised psychological characteristics (general purpose-in-life, self-expression, self-efficiency, general self-attitude, general psychological hardiness) shown by these groups and compared them with corresponding characteristics calculated for the total sample. The Fig. 1–6 shows the obtained results.

General purpose-in-life reflects how important a goal that an individual has in his/her life is, to what extent he/she considers his/her life full and interesting, and to what extent he/she is satisfied with already achieved results. The average value of this indicator for the group with high autonomy

Table 4

Correlations between personal autonomy and the indicators of Maddy's Hardiness Survey in adaptation of D. A. Leontiev, Ye. I. Raskasova

		Control	Commitment	Challenge	General hardiness
Personal autonomy	Pearson correlation	,402**	,394**	,463**	,446**
	α (2-sides)	,004	,005	,001	,001

Note: see note to Table 1

Table5

Correlations between personal autonomy and the indicators of the Self-Actualization Test

		Time Competence	Inner-Directed	Self-Actualizing Value	Existentiality	Feeling Reactivity	Spontaneity	Self-Regard	Self- Acceptance	Nature of Man- Constructive	Synergy	Acceptance of Aggression	Capacity for Intimate Contact	Cognitive needs	Creativity
Personal autonomy	Pearson correlation	,315*	,305*	,460**	,211	,064	,206	,370**	,160	,097	,032	,252	,285*	,377**	,331*
	α (2-sides)	,026	,031	,001	,142	,658	,151	,008	,266	,504	,824	,077	,045	,007	,019

Note: see note to Table 1

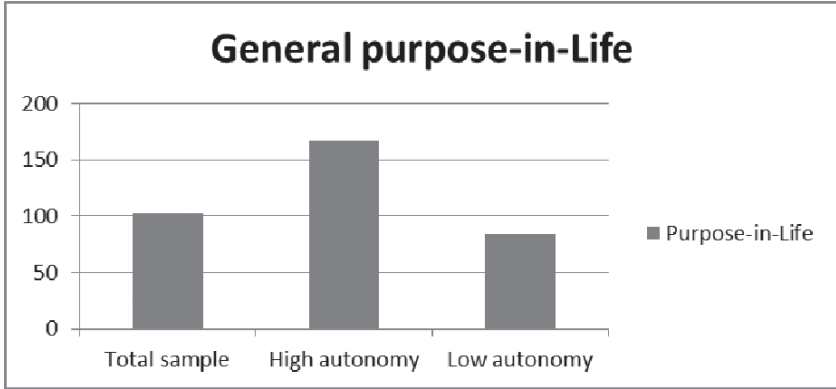

Fig. 1. Average values of «general purpose-in-life» indicator for the total sample and the selected groups

is much higher than that of the total sample and that of the group with low autonomy.

Self-expression shows how much an individual is experiencing own life as corresponding to his/her own desires, needs and values. Being self-expressed means that people around will see an individual's spirit and true character; they will see the totality of who the person is. And sharing of one's «self» fully is the ultimate in generosity and is vital for peace, happiness and self-fulfilment.

Self-efficacy reflects an individual's faith in the fact that he/she is able to behave in such a way that it will lead to the desired results (success). Self-efficacy determines whether an individual will be able to exhibit coping behaviour and how long effort will be sustained in the face of obstacles. Individuals who have high self-efficacy will exert sufficient effort that, if well executed, leads to successful outcomes, whereas those with low self-efficacy are likely to cease effort early and fail. The average value of this indicator for the group with low autonomy is much lower than that of the total sample and that of the group with high autonomy.

This indicator measures an individual's integral sense of «for» or «against» Self. Self-attitude reflects an individual's overall subjective emotional evaluation of his or her own worth. People with a healthy level of self-attitude firmly believe in certain values and principles, and are ready to defend, are able to act according to what they think to be the best choice, consider themselves equal in dignity to others.

This indicator describes a system of beliefs about oneself, about the world, about relationships with the world and is a disposition of components: involvement, control, acceptance of risk. High psychological hardiness

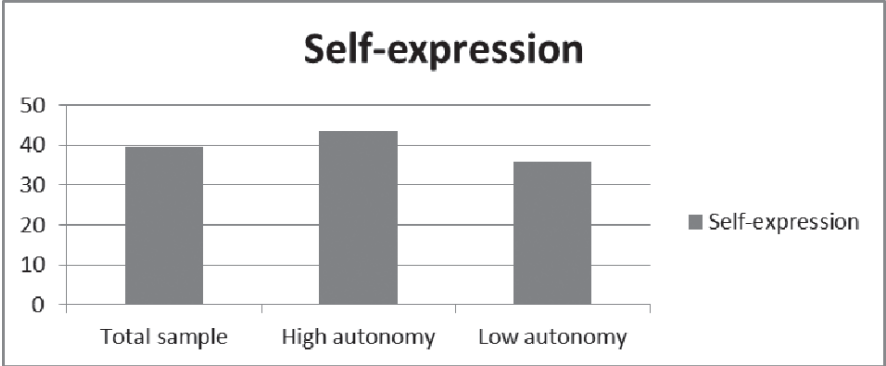

Fig. 2. Average values of «self-expression» indicator for the total sample and the selected groups

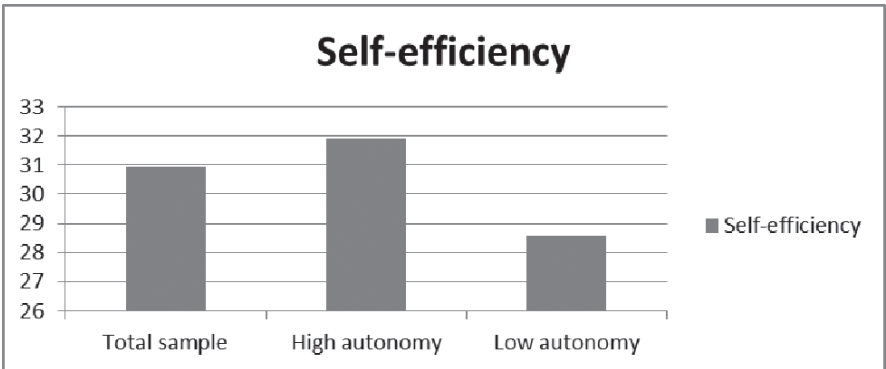

Fig. 3. Average values of «self-efficiency» indicator for the total sample and the selected groups

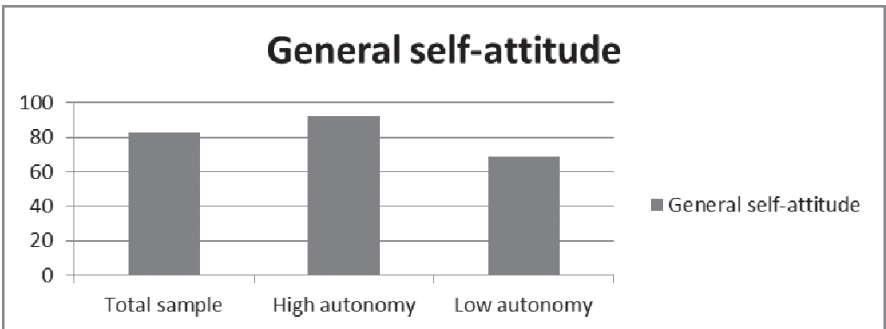

Fig. 4. Average values of «general self-attitude» indicator for the total sample and the selected groups

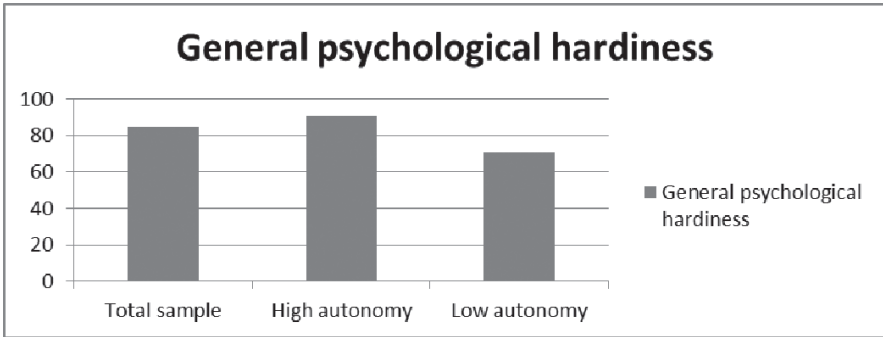

Fig. 5. Average values of «general psychological hardiness» indicator for the total sample and the selected groups

impede emergence of internal stress in stressful situations through hardy coping with stress and perceiving them as less significant.

This indicator shows the degree to which an individual identifies with the present. Time Incompetence/Time Competence – measures whether time orientation is primarily in the present or the past and/or future. The average value of this indicator for the group with low autonomy is much lower than that of the total sample and that of the group with high autonomy.

Inner-Directed indicator shows the degree to which an individual is independent and self-supportive. Other-Directed individuals tend to be dependent, whereas individuals showing high results with Inner-Directed indicator tend to be self-willed. The average value of this indicator for the group with low autonomy is much lower than that of the total sample and that of the group with high autonomy.

Average values of all examined indicators for the group with high autonomy are higher than that of the total sample. The group with low autonomy showed the lowest results. But this result is quite obvious.

It is more interesting to examine differences between averaged indicators shown by the total sample and the corresponding indicators of two selected groups. For the indicators: self-efficacy, general self-attitude, general psychological hardiness, time ratio and inner-directed, such differences between the total sample and the group with low autonomy is larger than that between the total sample and the group with high autonomy. It means that poor development of these psychological characteristic impede development of personal autonomy. In contrast, for general purpose-in life, the difference of average values between the total sample and the group with high autonomy is larger than that between the total sample and the group with

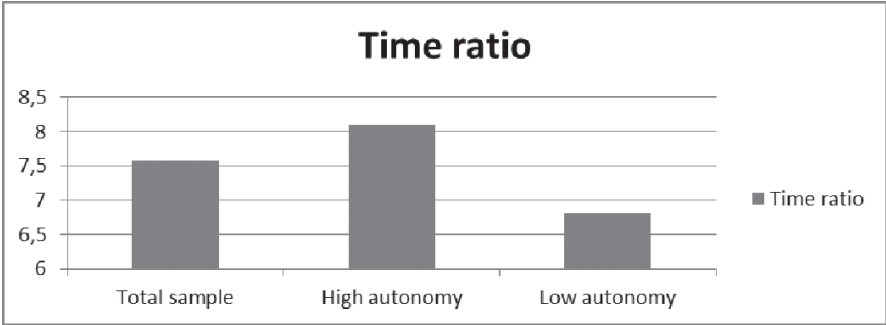

Fig. 6. Average values of «time ratio» indicator for the total sample and the selected groups

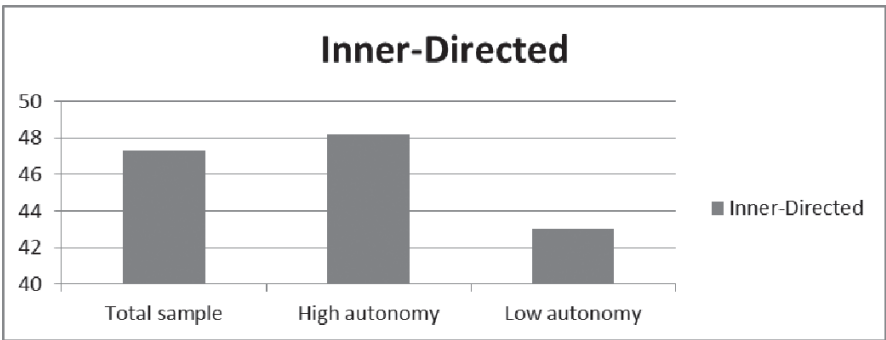

Fig. 7. Average values of «inner directed» indicator for the total sample and the selected groups

low autonomy. In this case we can tell that existence of life goals supports personal autonomy.

Conclusions. The analyzed results show that personal autonomy depends on self-efficiency, self-attitude, psychological hardiness, self-identification with the present and self-will. It means that lack of believe in own ability to achieve desired results, low tolerance to stress, tendencies to reject Self, to be dependent on external influences, to look into the past instead of believe in the present forces can hinder development of personal autonomy. But the most important personal characteristics supporting personal autonomy is existence of a purpose in life. If an individual has life purposes for the future, giving meaning to his/her life, orientation and time perspective, if he/she is convinced in own ability to control own life freely, to make decisions and to put them into action, it he/she believes that he/she has sufficient freedom of choice to build own life in accordance with own goals, tasks and ideas, all these qualities make the individual put

off obedience or laziness and start own journey towards the desired goal regardless of life obstacles and stresses. And such a way is a way to real personal autonomy.

References

1. Алешина Ю. Е. Самоактуализационный тест [Электронный ресурс] / Ю. Е. Алешина, Л. Я. Гозман, М. В. Загика и др. // Психология. – Пермь. – Режим доступа: <http://www.psychologyperm.ru/T40.htm>.
2. Бурменская Г. В. Становление автономии ребенка как проблема исследования и консультирования / Г. В. Бурменская // Психологические проблемы современной российской семьи: материалы Второй Всероссийской научной конференции: в 3 ч. – М.: Изд-во МГУ, 2005. – Ч. 1. – С. 192–203.
3. Леонтьев Д. А. Тест жизнестойкости / Д. А. Леонтьев, Е. И. Рассказова. – М.: Мысл, 2006. – 63 с.
4. Нартова-Бочавер С. К. Психологическое пространство личности / С. К. Нартова-Бочавер. – М.: Прометей, 2005. – 312 с.
5. Павлюк М. М. Самостійність майбутніх фахівців: витоки становлення та перспективи цілеспрямованого розвитку / М. М. Павлюк // Актуальні проблеми психології. – 2015. – Т. 9. – Вип. 6. – С. 37–44.
6. Ромек В. Русская версия шкалы общей самооффективности Р. Шварцера и М. Ерусалема / Р. Шварцер, М. Ерусалем, В. Ромек // Иностранная психология, 1996. – № 7. – С. 46–56.
7. Сергеева О. А. Психолого-педагогические условия развития личности в процессе подготовки студентов-психологов: автореф. дис. ... канд. психол. наук.: 19.00.12 / О. А. Сергеева. – Астрахань, 2007. – 26 с.
8. Столин В. В. Опросник самоотношения / В. В. Столин, С. Р. Пантилев // Практикум по психодиагностике: Психодиагностические материалы. – М., 1988. – С. 123–130.
9. Тест «Смысложизненные ориентации» (методика СЖО). – 2018. – URL: <http://psycabi.net/testy/256-test-smyslozhiznennye-orientatsii-metodika-szho-da-leontev>.
10. Deci E. L. Self-determination theory and basic need satisfaction: Understanding human development in positive psychology / E. L. Deci, M. Vansteenkiste // Ricerche di Psicologia. – 2004. – No 27. – P. 17–34.
11. Dryden J. Autonomy / J. Dryden // Internet encyclopaedia of philosophy. – URL: <https://www.iep.utm.edu/autonomy/#SH1d>.
12. Maslow A. A. Theory of Human Motivation / A. A. Maslow // Psychological Review. – 2000. – No 50. – P. 370–396. – URL: <http://psychclassics.yorku.ca/Maslow/motivation.htm>.
13. Osin E. Self-determination and well-being / E. Osin, I. Boniwell // Poster presented at the Self-Determination Conference. – Ghent, Belgium, 2010. – P. 170–196.

References transliterated

1. Aleshina Ju. E. Samoaktualizacionnyj test [Jelektronnyj resurs] / Ju. E. Aleshina, L. Ja. Gozman, M. V. Zagika i dr. // Psihologija. – Perm'. – Rezhim dostupa: <http://www.psychologyperm.ru/T40.htm>.
2. Burmenskaja G. V. Stanovlenie avtonomii rebenka kak problema issledovanija i konsult'irovanija / G. V. Burmenskaja // Psihologicheskie problemy sovremennoj rossijskoj sem'i: materialy Vtoroj Vserossijskoj nauchnoj konferencii: v 3 ch. – M.: Izd-vo MGU, 2005. – Ch. 1. – S. 192–203.
3. Leont'ev D. A. Test zhiznestojkosti / D. A. Leont'ev, E. I. Rasskazova. – M.: Smysl, 2006. – 63 s.
4. Nartova-Bochaver S. K. Psihologicheskoe prostranstvo lichnosti / S. K. Nartova-Bochaver. – M.: Prometej, 2005. – 312 s.
5. Pavljuk M. M. Samostijnist' majbutnih fahivciv: vytoky stanovlennja ta perspektyvy cilesprjomanogo rozvytku / M. M. Pavljuk // Aktual'ni problemy psihologii'. – 2015. – T. 9. – Vyp. 6. – S. 37–44.
6. Romek V. Russkaja versija shkaly obshhej samojeffektivnosti R. Shvarcera i M. Erusalema / R. Shvarcer, M. Erusalem, V. Romek // Inostrannaja psihologija, 1996. – № 7. – S. 46–56.
7. Sergeeva O. A. Psihologo-pedagogicheskie uslovija razvitija lichnosti v processe podgotovki studentov-psihologov: avtoref. dis. ... kand. psihol. nauk.: 19.00.12 / O. A. Sergeeva. – Astrahan', 2007. – 26 s.
8. Stolin V. V. Oprosnik samootnoshenija / V. V. Stolin, S. R. Pantileev // Praktikum po psihodiagnostike: Psihodiagnosticheskie materialy. – M., 1988. – S. 123–130.
9. Test «Smyslozhiznennye orientacii» (metodika SZhO). – 2018. – URL: <http://psycabi.net/testy/256-test-smyslozhiznennye-orientatsii-metodika-szho-d-a-leontev>.
10. Deci E. L. Self-determination theory and basic need satisfaction: Understanding human development in positive psychology / E. L. Deci, M. Vansteenkiste // Ricerche di Psicologia. – 2004. – No 27. – P. 17–34.
11. Dryden J. Autonomy / J. Dryden // Internet encyclopaedia of philosophy. – URL: <https://www.iep.utm.edu/autonomy/#SH1d>.
12. Maslow A. A. Theory of Human Motivation / A. A. Maslow // Psychological Review. – 2000. – No 50. – P. 370–396. – URL: <http://psychclassics.yorku.ca/Maslow/motivation.htm>.
13. Osin E. Self-determination and well-being / E. Osin, I. Boniwell // Poster presented at the Self-Determination Conference. – Ghent, Belgium, 2010. – P. 170–196.

Abstract

Chaika G. V.,
PhD (Candidate in Psychology Science),
Senior researcher,
Laboratory of Personal Psychology,
G. S. Kostyuk Institute of Psychology
of NAES of Ukraine
E-mail: chaika_g@hotmail.com

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS INFLUENCING PERSONAL AUTONOMY AS A KEY FACTOR OF SELF-DETERMINATION

The article discusses psychological characteristics that can influence development of personal autonomy. Personal autonomy is considered within the self-determination theory. The self-determination theory identifies three innate needs that, if satisfied, allow optimal function and growth: competence, relatedness, autonomy. According to this approach, autonomy means a desire to be causal agents of one's own life and act in harmony with one's integrated self.

In total, 150 respondents – students of Kyiv universities participated in the research.

The research results show that personal autonomy correlate with self-expression, self-efficacy, self-attitude, psychological hardiness and self-actualization of an individual. Lack of believe in own ability to achieve desired results, low tolerance to stress, tendencies to reject of Self, to be dependent on external influences, to look into the past instead of believe in the present forces can hinder development of personal autonomy. But the most important personal characteristics supporting personal autonomy is existence of purpose in life. If an individual has life purposes for the future, giving meaning to life, orientation and time perspective, if he/she is convinced in own ability to control own life freely, to make decisions and to put them into action, it he/she believes that he/she has sufficient freedom of choice to build own life in accordance with own goals, tasks and ideas, all these qualities make the individual put off obedience or laziness and start own journey toward the desired goal regardless of life obstacles and stresses. And this is a way to real personal autonomy.

Key words: *personal autonomy, self-determination theory, psychological characteristics.*

Отримано – 13 червня 2018

Рецензовано – 18 червня 2018

Прийнято – 19 червня 2018

Received – June 13, 2018

Revision – June 18, 2018

Accepted – June 19, 2018

УДК 159.9.07

Shamykh O. M.,
PhD (Candidate of Pedagogical Sciences),
Associate professor,
Department of Rehabilitation,
Open International University of
Human Development «Ukraine»
E-mail: sashamykh@gmail.com

PSYCHOLOGICAL CONDITIONS OF SELF- REALIZATION IN SPORTS OF PARALIMPIC ATHLETS

Забезпечення повноцінного інтегрування у різні суспільні інституції людей, в яких це інтегрування суттєво ускладнено внаслідок інвалідності, можна вважати однією з найбільш пріоритетних проблем сучасного суспільства. У вирішенні цієї проблеми беруть активну участь фахівці таких наукових та науково-практичних галузей як психологія, соціальна робота, фізична культура та спорт тощо. Однак, відчувається й нестача досліджень, покликаних створити необхідне наукове забезпечення не тільки повноцінного тренувально-змагального процесу паралімпійця, але й, що надзвичайно важливо, забезпечення засобами паралімпійського спорту повноцінного інтегрування паралімпійця до суспільства.

Статтю присвячено аналізу результатів досліджень, спрямованих на визначення психологічних передумов спортивної самореалізації паралімпійців. У дослідженнях, що проводилися впродовж 2015–2017 рр., взяло участь 106 членів паралімпійської та дефлімпійської збірних команд України з різних видів спорту (віком 16–53 роки; 84 чоловіки та 22 жінки). У них використано розроблений нами опитувальник (за яким визначалися чинники спортивної самореалізації паралімпійців) та шість психодіагностичних методик.

Встановлено, що найбільш істотними психологічними передумовами спортивної самореалізації паралімпійців є рівні їхньої самоефективності та життєстійкості, міра осмисленості життя та життєвих цілей, відкритість новому досвіду, переживання власного життя як такого, що відповідає бажанням, потребам і цінностям, цілеспрямованістю, усвідомленням власних прагнень та напрямку руху до реалізації своїх цілей.

Отримані результати можуть бути використані з метою підвищення ефективності тренувально-змагального процесу паралімпійців, а також для сприяння їхній особистісній самореалізації.

Ключові слова: *паралімпійці, психологічні особливості, сприяння самореалізації, чинники самореалізації.*

Introduction. Full integration into various social institutions of people whose integration is essentially complicated due to their disabilities can be considered as one of the highest priority problems of modern society. Specialists of such scientific and scientific-practical branches as psychology, social work, physical education and sports participate actively in this problem solving. Today, it has been convincingly proved that engaging of people with disabilities in adaptive physical education and sports gives such people opportunities for their full-fledged self-fulfilment and socialization, creates prerequisites for their effective physical and mental adaptation, neutralises negative changes in their psychological-emotional states. These facts have been substantiated by researches conducted by scientists from different countries [1, 2, 7].

However, there are not enough research projects aimed at creating of the necessary scientific support for not only of a full-fledged Paralympic training, but also, for full integration of Paralympic athletes into society with help of Paralympic sports, which is extremely important. Therefore, psychological and socio-psychological researches, in particular, aimed at revealing of psychological features, indicators and preconditions of self-fulfilment in sports of Paralympic athletes are definitely relevant.

Background. Paralympic sports have become a powerful stimulus mobilizing the body reserves and helping people with major disorders or injuries to understand the prospect of overcoming their disorders for their full integration into society. Such sports play an important socializing and informing role, draw public attention to the issues of disability, barrier-free environment, and support dignity, rights and well-being of disabled people. The humanistic value of the various sporting events with participation of disabled people is priceless because they allow such people to «return to society» [4, 6]. For Paralympic athletes, sports become a vital source of self-fulfilment and existence, an important means of post-traumatic recovery, adaptation, integration and social inclusion. Creation of kind, friendly and meaningful interpersonal relationships in sports helps them to overcome social, religious and racial biases. Through close interactions with healthy athletes, opportunities are created to find new friends, improve life satisfaction and compensate consequences of disabilities [7].

Due to the expressed organizational and psychological specificity, trainings and preparations to competitions put forward special requirements to the personality of Paralympic athletes. Since disabilities limit their ability

to perform physical exercises, achievement of high results requires from Paralympic athletes to keep up with regulations of both sporting and other activities, to manifest continuously volitional efforts, to abide constantly a whole range of restrictions and prohibitions [7, 8].

Comparisons of disabled peoples engaged and not engaged in sports have revealed that disabled peoples doing sports have higher the following psychological characteristics: altruism, willingness to help others, a desire for cooperation, a sense of responsibility, a friendly attitude to others, self-attitude, independence from others' opinions, self-actualization, sociability, constructive approaches, purposefulness, self-confidence, self-esteem, quality of life and psychosocial adaptation [2, 3].

Athletes with disabilities, in comparison with healthy athletes, are characterized by the following psychological traits: they are more willing to accept risk; more constructively perceive their failures and mistakes; more open for supervision; also have a dominant orientation to the present; significantly higher estimate quality of their lives and satisfaction; are characterized by a higher vivacity and lower anxiousness and depression; show a higher need for cohesiveness [2].

The article purpose is: to determine empirically the psychological preconditions for self-fulfilment in sports of Paralympic athletes.

Research methods and results. The research was carried out during 2015–2017, 106 members of the Paralympic and Deaflympic national teams of Ukraine in different sports (16–53 years old, 84 men and 22 women) participated in the research. The questionnaire developed by us for determining the factors of self-fulfilment in sports of Paralympic athletes were used together with six psychological diagnostic techniques: Self-Efficacy Scale of R. Schwarzier and M. Jerusalem, Ryff's Scales of Psychological Well-being (adaptation of T. D. Shevelenkova and T. P. Fesenko), Self-Determination Scale (E. M. Osin), S. Muddy test of psychological hardiness (translation and adaptation of D. O. Leontiev, O. I. Rasskazova), the Questionnaire of Self-Organization of Activities developed by O. Y. Mandrykova, Purpose-in-Life Test (PIL) of J. Krambo, L. Maholik (adaptation of D. A. Leontiev).

Psychological preconditions for self-fulfilment in sports of Paralympic athletes were defined by analysis of correlations between such indicators of self-fulfilment in sports of Paralympic athletes as relations with members of their sport teams, coaches and auxiliary personnel, interest in sports engagement and psycho-diagnostic indicators.

It has been found that sportive self-efficacy is a sufficiently informative diagnostic indicator (Table 1).

There is a positive correlation between sportive self-efficacy and such indicators of self-fulfilment of Paralympic athletes as relations with members

Table 1

Correlations between the indicators of self-fulfilment in sports and sportive self-efficacy of Paralympic athletes

Indicators of self-fulfilment in sports	Sportive self-efficacy
Relations with members of own sport team	,27**
Relations with coaches	,32***
Relations with auxiliary staff	,31***
Interests in sports engagement	,25**

Notes: *** – correlation is reliable at $p \leq 0,001$; ** – correlation is reliable at $p \leq 0,01$

of their sport team, coaches and support staff, as well as interest in sports engagement (correlations are at the level $r = 0,25 - 0,32$; $p \leq 0,01 - 0,001$).

It has turned out that only two indicators of self-fulfilment in sports – relations with auxiliary staff and interest in sports engagement – of Paralympic athletes have moderate, but reliable correlations ($r = 0,21-0,3$; $p \leq 0,05-0,01$) with a number of psychological well-being scales (Table 2)

As for self-determination level, reliable correlations with the indicators of self-fulfilment in sports exist only for one scale – self-expression (Table 3).

Table 2

Correlations between the indicators of self-fulfilment in sports and psychological well-being

Scales of psychological well-being	Indicators of self-fulfilment in sports	
	Relations with auxiliary staff	Interests in sports engagement
Positive relations with others	,22*	,14
Personal growth	,21*	,18
Purpose in life	,30**	,23*
Balance of affect	-,22*	,01
Meaningfulness of life	,26**	,29**
Environmental mastery	,21*	,29**
Psychological well-being in general	,23*	,10

Notes: *** – correlation is reliable at $p \leq 0,001$; ** – correlation is reliable at $p \leq 0,01$; * – correlation is reliable at $p \leq 0,05$

Table 3

Correlations between the indicators of self-fulfilment in sports and self-determination of Paralympic athletes

Indicators of self-fulfilment in sports	Self-expression
Relations with members of own sport team	,08
Relations with coaches	,19*
Relations with auxiliary staff	,25**
Interests in sports engagement	,24*

Notes: ** – correlation is reliable at $p \leq 0,01$; * – correlation is reliable at $p \leq 0,05$

Table 4

Correlations between the indicators of self-fulfilment in sports and psychological hardiness of Paralympic athletes

Indicators of self-fulfilment in sports	Psychological hardiness		
	Commitment	Control	Hardiness in general
Relations with members of own sport team	,09	,02	,06
Relations with coaches	,20*	,19*	,18
Relations with auxiliary staff	,19*	,10	,17
Interests in sports engagement	,25**	,21*	,23*

Notes: ** – correlation is reliable at $p \leq 0,01$; * – $p \leq 0,05$

Table 5

Correlations between the indicators of self-fulfilment in sports and self-organization of activities

Indicators of self-fulfilment in sports	Scale	
	Purposefulness	Self-organization
Relations with members of own sport team	,24*	,20*
Relations with coaches	,29**	,04
Relations with auxiliary staff	,29**	,03
Interests in sports engagement	,27**	-,063

Notes: ** – correlation is reliable at $p \leq 0,01$; * – correlation is reliable at $p \leq 0,05$

According to the content of this scale, experience of one's own life as meeting own desires, needs and values correlates moderately with the quality of relations with coaches and auxiliary staff and interest in sports engagement.

Indicators of psychological hardiness also moderately correlate with the indicators of self-fulfilment in sports (Table 4).

As in the previous case, reliable correlations exist with the same three of the four indicators (the quality of relations with coaches and auxiliary staff and the interest in sports engagement).

Only two out of seven indicators of self-organization of activities shown by Paralympic athletes correlate reliably with the indicators of self-fulfilment in sports (Table 5).

According to the meaning of the «purposefulness» scale (since, in this case, it influence significantly on self-organization), the examined indicators of self-fulfilment in sports of Paralympic athletes are moderately dependent on their purposefulness, awareness of their aspirations and ways of achievement of their goals.

Meanwhile, the examined self-fulfilment indicators correlate moderately with three of the five indicators of the meaningful life orientations of Paralympic athletes (Table 6).

Additionally, we can see that only one indicator, «Purpose in life», has a positive, reliable correlation with interest in sports engagement. And all of these three indicators of meaningful life orientations («Purpose in life», «Life results» and «Locus of control – life») are moderately negatively correlates with the quality of Paralympic athletes' relations with members of their sports teams. That is, it can be assumed that the increase of the named

Table 6

Correlations between the indicators of self-fulfilment in sports and meaningful life orientations of Paralympic athletes

Indicators of self-fulfilment in sports	Scales		
	Purpose in life	Life results	Locus of control - life
Relations with members of own sport team	-,19*	-,23*	-,20*
Relations with coaches	,11	,02	-,03
Relations with auxiliary staff	,08	,11	,11
Interests in sports engagement	,21*	,12	,13

Notes: * – correlation is reliable at $p \leq 0,05$

indicators of meaningful life orientations leads to a certain tendency for Paralympian athletes to perceive members of their sports team as competitors, which can lead to appearance of competitive relations.

Conclusion. The results show that the most significant psychological preconditions for self-realization in sports of Paralympic athletes are: their self-efficacy and hardiness, life meaningfulness and existence of life goals, openness to new experiences, experience of their own lives as ones meeting their needs, desires and values, purposefulness, understanding of own aspirations and movement toward realization of own goals.

Prospects for further research are to develop a system of measures promoting personal self-fulfilment of Paralympic athletes.

References

1. Бойко Г. М. Психолого-педагогічний супровід спортивної діяльності плавців із порушеннями психо-фізичного розвитку в паралімпійському спорті: монографія / Г. М. Бойко. – Полтава: ТОВ АСМІ, 2012. – 360 с.
2. Марьясова Д. А. Психическая адаптация спортсменов-инвалидов с поражением опорно-двигательного аппарата: автореф. дисс. ... канд. мед. наук: 14.01.06; 14.03.11 / Д. А. Марьясова. – М., 2013. – 25 с.
3. Маслов Д. В. Женщины в паралимпийском движении, штрих к «психологическому портрету» / Д. В. Маслов, А. А. Рудовский // Материалы I Всероссийского конгресса «Медицина для спорта». – М., 2011. – С. 269–276.
4. Овчаренко С. В. Планування навчально-тренувального процесу футболістів-інвалідів з наслідками дитячого церебрального паралічу в річному циклі підготовки: автореф. дис. ... канд. наук з фіз. виховання і спорту: 24.00.01 / С. В. Овчаренко; Нац. ун-т фіз. виховання і спорту України. – К., 2005. – 21 с.
5. Шамич О. М. Загальні психологічні особливості паралімпійців / О. М. Шамич // Український психологічний журнал. – 2017. – № 4 (6). – С. 139–150.
6. Dač'ova K. Introduction to adapted physical activities / K. Da ova. – Prague: Charles University, 2007. – 82 p.
7. Ondrušova Z. Sport and doing sport s by the disabled posttraumatic return to life / Z. Ondrušova, R. Pitekova, M. Bardiovsky, Z. Galikova // Clinical Social Work. – 2013. – Vol. 4, № 2. – P. 65–70.
8. Semerjian T. Z. Disability in Sport and Exercise Psychology / T. Z. Semerjian // The cultural turn in sport psychology. Fitness Information Technology. – West Virginia: Fitness Information Technology, Inc., 2010. – P. 257–265.

References transliterated

1. Bojko G. M. Psychologo-pedagogichnyj suprovid sportyvnoi' dijal'nosti plavciv iz porushennjamy psyho-fizychnogo rozvytku v paralimpijs'komu sporti: monografija / G. M. Bojko. – Poltava: TOV ASMI, 2012. – 360 s
2. Mar'jasova D. A. Psihicheskaja adaptacija sportsmenov-invalidov s porazheniem oporno-dvigatel'nogo apparata: avtoref. diss. ... kand. med. nauk: 14.01.06; 14.03.11 / D. A. Mar'jasova. – M., 2013. – 25 s.

3. Maslov D. V. Zhenshiny v paralimpijskom dvizhenii, shtrih k «psihologicheskomu portretu» / D. V. Maslov, A. A. Rudovskij // Materialy I Vserossijskogo kongressa «Medicina dlja sporta». – M., 2011. – S. 269–276.

4. Ovcharenko S. V. Planuvannja navchal'no-trenaval'nogo procesu futbolistiv-invalidiv z naslidkamy dytjachogo cerebral'nogo paralichu v richnomu cykli pidgotovky: avtoref. dys. ... kand. nauk z fiz. vyhovannja i sportu: 24.00.01 / S. V. Ovcharenko; Nac. un-t fiz. vyhovannja i sportu Ukrai'ny. – K., 2005. – 21 s.

5. Shamyh O. M. Zagal'ni psihologichni osoblyvosti paralimpijciiv / O. M. Shamyh // Ukrai'ns'kyj psihologichnyj zhurnal. – 2017. – № 4 (6). – S. 139–150.

6. Dačova K. Introduction to adapted physical activities / K. Dačova. – Prague: Charles University, 2007. – 82 p.

7. Ondrušova Z. Sport and doing sport s by the disabled posttraumatic return to life / Z. Ondrušova, R. Pitekova, M. Bardiovsky, Z. Galikova // Clinical Social Work. – 2013. – Vol. 4, № 2. – P. 65–70.

8. Semerjian T. Z. Disability in Sport and Exercise Psychology / T. Z. Semerjian // The cultural turn in sport psychology. Fitness Information Technology. – West Virginia: Fitness Information Technology, Inc., 2010. – P. 257–265.

A b s t r a c t

Shamyh O. M.,
PhD (Candidate of Pedagogical Sciences),
Associate professor,
Department of Rehabilitation,
Open International University of
Human Development «Ukraine»
E-mail: sashamyh@gmail.com

PSYCHOLOGICAL CONDITIONS OF SELF- REALIZATION IN SPORTS OF PARALIMPIC ATHLETS

Full integration into various social institutions of people whose integration is essentially complicated due to their disabilities can be considered as one of the highest priority problems of modern society. Specialists of such scientific and scientific-practical branches as psychology, social work, physical education and sports participate actively in this problem solving. However, there are not enough research projects aimed at creating of the necessary scientific support for not only of a full-fledged Paralympic training, but also, for full integration of Paralympic athletes into society with help of Paralympic sports, which is extremely important.

The article analyses the results of the research project determining the psychological conditions of self-realization in sports of Paralympic athletes. 106 members of the Paralympic and Deaflympic teams of Ukraine

from different sports (ages 16–53, 84 men and 22 women) participated in the studies carried out during 2015–2017. The questionnaire developed by us (which determined the factors of self-realization in sports of Paralympic athletes) and six psycho-diagnostic techniques were used.

The results show that the most significant psychological preconditions for self-realization in sports of Paralympic athletes are: their self-efficacy and hardiness, life meaningfulness and existence of life goals, openness to new experiences, experience of their own lives as ones meeting their needs, desires and values, purposefulness, understanding of own aspirations and movement toward realization of own goals.

The obtained results can be used to increase effectiveness of Paralympic training and, as well as, to promote personal self-realization of Paralympic athletes.

Key words: *paralympic athletes, psychological peculiarities, promotion of self-realization, factors of self-realization.*

Отримано – 12 червня 2018

Рецензовано – 14 червня 2018

Прийнято – 18 червня 2018

Received – June 12, 2018

Revision – June 14, 2018

Accepted – June 18, 2018

УДК 159.9

Шелег Т. В.,

викладач англійської мови
кафедри іноземних мов,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького
E-mail: tsheleg@ukr.net

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ЖИТТЄТВОРЧОСТІ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті описано психологічні умови розвитку життєтворчості дітей молодшого шкільного віку. Життєтворчість визначається як процес реалізації прагнення людини до вдосконалення та розвитку, визначення власних здібностей, що стає можливим через розвиток саморефлексії та відкритість новому досвіду. В результаті теоретичного аналізу виявлено, що розвивати життєтворчий потенціал дитини можна шляхом тренінгової роботи, впливаючи на його основні чинники: творчість, рефлексію, пізнання, адаптацію (адаптаційні механізми, що включають психологічні захисти та копінг-поведінку), а також через батьків, які, оволодівши відповідним матеріалом, зможуть здійснювати правильний вплив на власних дітей та розвивати їхні творчі здібності.

Описано структуру корекційно-розвивальних програм «Життєтворчість» для батьків та дітей. Програма для батьків спрямована на усвідомлення власної ролі у становленні особистості дитини, розвитку її креативності та життєтворчості, пошук шляхів оптимізації та покращення цього процесу. Головним лейтмотивом програми для дітей є розвиток креативності, активності, здатності до ризику, відповідальності, дезактуалізація захисних механізмів психіки та профілактика їх закріплення, формування та розвиток копінг-механізмів, оволодіння рефлексією як необхідним механізмом регуляції власної життєдіяльності.

У результаті тренувань відбулися зміни у батьківському ставленні до дитини, підвищився рівень прийняття та симбіозу, у батьків значущо збільшився рівень рефлексивності та емпатії. Це, своєю чергою, також вплинуло на зростання загального рівня вербальної та образної креативності дітей молодшого шкільного віку, схильності до ризику, емоційної стійкості, дезактуалізації захисних механізмів та вибору активних, а не пасивних копінг-стратегій поведінки, зниження рівня тривожності дитини.

Ключові слова: життєтворчість, діти молодшого шкільного віку, тренінг, групова робота.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день проблема життєтворчості стає все більш актуальною та практично і теоретично значущою. Першою чергою, це пов'язано із змінами в суспільстві та трансформаціями в усіх сферах нашого життя, які вимагають від людини не лише пристосування до нових умов, а й розвитку та вдосконалення, самовдосконалення, оволодіння новими навичками та вміннями, розвитку творчого потенціалу, можливості креативно мислити та приймати ризикові і непередбачувані рішення. Однак, розвивати творчі можливості особистості чи піддавати їх корекції потрібно ще із раннього віку. Найбільш сензитивним у цьому плані є молодший шкільний вік. Оскільки він характеризується трансформацією незрілих адаптаційних механізмів у більш зрілі, формуванням свідомої копінг-поведінки. З початком навчання у школі починає розвиватися рефлексія (новоутворення молодшого шкільного віку); розвиваються когнітивні здібності, що закладають базу самопізнання (новоутворення підліткового віку) та сприяють розвитку емоційного компоненту рефлексії; потребує підтримки рівень дитячої креативності, що має тенденцію до згасання у цей період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблеми життєтворчості займалося багато науковців. Зокрема вагомий вклад у цей напрямок здійснили К. О. Абульханова-Славська, С. Л. Рубінштейн, Г. С. Костюк, А. В. Колеснікова, О. Крижанівська, О. Сухоруков, Л. Яновська, В. М. Ямницький та багато інших.

М. В. Левченко визначає життєтворчість як процес реалізації прагнення людини до розвитку, вдосконалення, виявлення всіх здібностей організму і особистісного «Я». Це стає можливим завдяки відкритості новому і розвиненій саморефлексії [3, с. 95].

О. Ю. Пурло розглядає життєтворчість як творчий процес, порівнює основні характеристики цих двох явищ та зазначає, що в обох йдеться про включеність ініціатора (творця, автора, суб'єкта) в нестереотипний процес, який не має зовні регламентованих тимчасових рамок, носить перетворюючий характер та потенційно приводить до отримання об'єктивно або суб'єктивно якісно нового продукту (матеріального або ідеального). Проте, на відміну від творчого процесу, що має результатом онтологічно розташований продукт (матеріальний або нематеріальний), який виноситься поза межі людини, результатом життєтворчості є онтологічно розташований в людині ідеальний (духовний),

ціннісний, смисловий) продукт, що виражається в життєвій позиції особистості та потенційно трансцендується поза межі власного «Я» [5].

Категорія «життєтворчість» передбачає поєднання проблеми життєтворчості та проблеми становлення особистості, а також визначення особливостей зрілої, адаптованої особистості, що є суб'єктом власного творчого розвитку.

Спираючись на наукові дослідження, можна стверджувати, що життєтворчість передбачає наявність великої кількості здібностей. Наприклад, С. Л. Рубінштейн відносить до них здатність до рефлексії; відповідальності; до вдосконалення життя людей, самого себе; здібності до етичного ставлення щодо «ближнього» і «дальнього» та ін. [6].

Н. О. Полетаєва дещо деталізувала та розширила життєтворчі здібності, наведені вище. Вона відносить до них: здібності до трансценденції, прогнозування, рефлексії, смислоутворення та саморегуляції [4].

В. М. Ямницький виокремив провідні внутрішні психологічні чинники життєтворчості особистості в дорослому віці, що включають адаптацію, рефлексію, творчість та пізнання [7, с. 149].

Спираючись на вагомий теоретичний та практичний внесок науковців у розробку даної проблеми, ми вважаємо за необхідне розвивати або ж корегувати життєтворчість дітей молодшого шкільного віку через вплив на її чинники, а саме: творчість, рефлексію, пізнання, адаптацію (адаптаційні механізми, що включають психологічні захисти та копінг-поведінку) тощо.

Мета статті полягає в описі програми розвитку життєтворчості дітей молодшого шкільного віку з урахуванням впливу найближчого соціального оточення (матері та батька) як одного із чинників її формування та аналізі результатів її апробації.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з доведеною доцільністю формування та розвитку передумов життєтворчості у молодшому шкільному віці було розроблено та апробовано корекційно-розвивальну програму «Життєтворчість» для учнів 3–4 класів. Основний зміст корекційно-розвивальної роботи полягав у створенні сприятливих умов для розуміння дитиною якостей, які їй необхідно у собі розвивати з метою успішного особистісного становлення, опираючись на власні індивідуальні резерви і потенційні можливості, а також розробці для кожної дитини індивідуальних способів і шляхів формування цих характеристик.

Корекційно-розвивальна програма складається з двох модулів:

- 20 занять для дітей, що проводилися щотижня упродовж півроку.
- 6 занять для батьків, що проводилися паралельно з заняттями дітей.

Апробація програми проводилася на базі Черкаської міської гімназії № 9 (у межах впровадження інноваційного освітнього проекту «РОЗКВІТ», спрямованого на творчу реалізацію дитини та формування діяльнісного підходу до життя через розвиток навчально-дослідницьких умінь в умовах спеціально змодельованого освітнього середовища).

Групи формувалися за принципом добровільної участі та необхідності такого виду роботи відповідно до результатів констатувального етапу дослідження. Зокрема, такого втручання потребували діти, в яких домінували такі захисні механізми, як проєкція, заміщення, регресія, витіснення та низькі показники використання компенсації, формування реакції та інтелектуалізації, низький та середній рівні вербальної та образної креативності, низька самооцінка тощо.

Вибірку склали 64 учні третього класу та їхні батьки. До експериментальної групи увійшов 31 учень та їхніх батьки (47 осіб), до контрольної – 33 учні та їхні батьки (47 осіб).

Тренінг життєтворчості для дітей передбачав проведення інтенсивних групових занять, спрямованих на розвиток чинників життєтворчості (креативності, життєстійкості, рефлексії, дезактуалізації глибинних конфліктів у поєднанні з посиленням мотивації особистісного розвитку).

Мета тренінгу – розвиток дивергентного мислення (креативності), здатності робити вибір, обирати діяльність та бути відповідальним за свої дії, проявляти активність у моменти невизначеності (здатність до ризику, генерації ідей), дезактуалізація захисних механізмів психіки та профілактика їх закріплення, формування та розвиток копінг-механізмів, оволодіння рефлексією як необхідним механізмом регуляції власної життєдіяльності, підкріплення позитивного образу Я.

Під час розробки власної корекційно-розвивальної програми «Життєтворчість» для батьків та дітей молодшого шкільного віку ми врахували напрацювання та досвід науковців, які займалися проблемою технології ведення тренінгу, його підготовки (розробка вправ, які б повною мірою вирішували всі завдання тренінгу, змістові особливості побудови програми тренінгу, формування груп – учасників тренінгу тощо) (І. В. Вачков, А. М. Єлізарова, Г. І. Марасанова, К. Л. Мілютіна, В. Г. Пузіков та ін.).

Концептуальною основою корекційно-розвивальної програми для дітей, що спрямована на розвиток креативності, стали праці науковців, які займалися вивченням розвитку творчих здібностей, креативності, розкриттям творчих можливостей дитини, починаючи із раннього віку (Є. В. Алфеева, О. О. Бодальов, В. В. Давидов, І. Г. Лендрет, В. О. Моляко, В. Полегенька, Л. Ф. Обухова, Г. С. Сухобська, А. С. Співаковська та ін.).

Програма тренінгу та кожне окреме корекційно-розвивальне заняття включало в себе три основні етапи: підготовчий, основний та завершальний.

На підготовчому етапі створювався сприятливий клімат під час спілкування, доброзичливі взаємовідносини між учасниками групи, розвиток їх вміння контактувати, встановлювати взаємозв'язки, використовувати вербальні і невербальні засоби спілкування, виражати свої та безосібно приймати думки, емоції та почуття інших, що сприяло зняттю ситуативної тривожності і скутості. Важливим на цьому етапі було створення сприятливої для роботи, довірчої атмосфери, зниження емоційної напруги та формування згуртованості всередині групи.

Основний етап передбачав розкриття головної проблеми заняття та її припращування шляхом інформування учасників тренінгу (інформаційна частина), а також активну групову та індивідуальну роботу. У ході тренінгу використовувалося моделювання стресових ситуацій, які потрібно вирішити. Реконструкція завдяки здатності до рефлексії дозволяє зрозуміти, які помилки людина робить при вирішенні конфлікту, як варто чинити в тому чи іншому випадку, які обставини трактуються як стресові. При відтворенні стресових обставин дитина може самостійно знайти шляхи вирішення, побачити їх наслідки, як найгірший, так і кращий варіант розвитку подій. Особлива увага зверталася на емоційні переживання, пов'язані з виникненням проблеми, аналізувалися свідомі та несвідомі механізми адаптації, оцінювалася їх ефективність. Емоційно-деструктивний досвід корегувався завдяки застосуванню інструментів арт-терапії, музичної та рухової терапії, психодрами. Вправи на розвиток креативності спрямовані на стимулювання розвитку життєстійкості, оскільки передбачають прийняття дитиною виклику, включення до процесу подолання труднощів та використання рефлексії як здатності прораховувати свої дії і почуття наперед.

Тренінг життєтворчості передбачав обов'язкове виконання учнями домашніх завдань з використання здобутих знань та закріплення сформованих механізмів у реальних життєвих ситуаціях, що дозволяє активно впливати на удосконалення здатності учнів до свідомої організації подій власного життя.

На завершальному етапі заняття підводяться підсумки з опрацьованих тем, узагальнено висвітлюється інформація у вигляді рефлексії, яку давали учасники тренінгової взаємодії (за бажанням). Вони оцінювали як вправи і заняття на предмет їх цікавості та комфорту їх виконання, так і власний емоційний стан у процесі опрацювання тем і виконання вправ та після їх закінчення.

Модуль для дітей молодшого шкільного віку було розраховано на 40 годин – 20 занять по 2 години. Він передбачав опрацювання одинадцяти тем: презентація власного Я (перше заняття – ввідне, ознайомче, передбачало формування навичок самопрезентації); розбуди в собі генія; оптиміст чи песиміст; проблемна ситуація: як реагувати?; почуття та емоції; як виражати почуття?; чому вони так поведуться?; неприємна ситуація: вихід є!; звільняємося від емоційного сміття; підсумкове заняття: людина – творець свого життя.

Для психіки молодшого школяра, згідно з результатами досліджень Р. М. Грановської, Ф. Крамер, властивим є формування приблизно однакового набору захисних механізмів – заперечення, проєкція, заміщення, регресія, витіснення. Усвідомлення дії захисних механізмів перешкоджає їх закріпленню у психіці як неефективних.

Поряд з усвідомленням психологічних захистів, що сприяє гармонійному розвитку цілісної особистості, проводилася робота з розвитку життєстійкості та креативності дітей молодшого шкільного віку.

В основу розробленої нами програми для батьків закладено положення про те, що суттєвий вплив на розвиток креативності дитини та її творчі можливості здійснює найближче соціальне оточення (мати та батько), а саме, особливості батьківського ставлення, рефлексивності та здатності зрозуміти і підтримати дитину у ситуаціях, що носять проблемний характер для неї (О. В. Алфеева, Є. О. Іванова, М. І. Лісіна, А. Б. Коваленко, Н. І. Рогаль, В. В. Столін, В. В. Юстіцкіс та ін.) [1; 2].

Застосування знань і навичок, здобутих у процесі навчання є важливим показником ефективності розвивального впливу. На батьків, як значущих для дитини фігур, покладено завдання з забезпечення умов для практичного втілення знань та рекомендацій у розвиток особистості. Зважаючи на це, формувальний експеримент передбачав роботу з батьками, спрямовану на отримання ними знань з проблем життєтворчості та усвідомлення важливості власної ролі у формуванні передумов цього процесу.

Мета тренінгу «Життєтворчість для батьків» – усвідомлення власної ролі у становленні особистості дитини, розвитку її креативності та життєтворчості, пошук шляхів оптимізації та покращення цього процесу.

Заняття тренінгу поєднували теоретичний матеріал та практичну роботу.

Лейтмотивом теоретичної частини тренінгу є ознайомлення батьків з поняттям життєтворчості та її передумовами, що починають формуватися під впливом найближчого соціального оточення (матері та батька) у ранньому віці.

Практична частина тренінгу присвячена аналізу життєтворчого процесу самих дорослих, визначенню впливу на нього значущих особистостей дитинства. Батьки беруть активну участь у розробці принципів виховання дитини з активною життєтворчою позицією.

У межах корекційно-розвивальної програми «Життєтворчість» проведено 6 тренінгових занять з батьками дітей, які брали участь у роботі за цією ж програмою та 9 індивідуальних консультацій, 6 з них – за ініціативи самих батьків. Програма розрахована на шість годин роботи та включає опрацювання шести тем. Серед яких: презентація власного Я; людина-творець: що таке життєтворчість; цикл із трьох підтем – передумови життєтворчості: рефлексивність, креативність, адаптованість та підсумкове заняття: я і моя дитина – робота над майбутнім.

У процесі групової та індивідуальної роботи застосовувалися різноманітні прийоми і методи. Зокрема, це були: групові дискусії, рольові ігри, міні-лекції, мозковий штурм, індивідуальні завдання тощо.

Досить ефективними виявилися рольові ігри «батько/мати-дитина». Учасники програвали різні соціальні ролі, їм доводилося змінювати стереотипну поведінку, установки. Таким чином, на основі розвитку емпатії та рефлексивності, відбувалося формування нових, більш ефективних форм поведінки. У батьків формувалася здатність розуміти почуття співрозмовника та аналізувати власні переживання.

У груповій роботі використовувалися дискусійні ігри, де необхідно було аргументувати власну точку зору, дати зрозуміле пояснення, з повагою ставлячись до співрозмовника. Такий вид роботи націлений на рефлексивний розвиток особистості, що є важливим чинником життєтворчості. Примітно, що у процесі роботи батькам бракувало навичок ведення конструктивного діалогу, обґрунтування заборони для дитини. Учасники здебільшого використовували директивний тон, ультиматуми або умовляння. Обговорення показало, що відчуття, які вони переживали під час виконання завдання, ідентичні тим, що виникають у реальних ситуаціях – роздратування, безсилля, злість. Як наслідок – нездатність до ефективного спілкування з дитиною, що може зумовлювати виникнення ексквізитної ситуації.

Ефективність впровадження програми перевірялися за двома критеріями: суб'єктивна та об'єктивна оцінка результативності. Об'єктивна оцінка полягала у встановленні значущих змін у поведінці учасників групової роботи, які були виявлені до та після участі в роботі тренінгу, а також шляхом порівняння показників експериментальної та контрольної груп.

Як допоміжний використовувався суб'єктивний критерій ефективності, що передбачав оцінку важливості, актуальності, можливості подальшого

використання отриманих навичок та знань дітьми та їхніми батьками – учасниками групової роботи у повсякденному житті.

На формувальному етапі дослідження здійснювалося вимірювання емпіричних показників до та після проведення тренінгової роботи з дітьми за такими психодіагностичними методиками: тест креативності П. Торренса; дослідження самооцінки «Сходинки» (В. Г. Щур); опитувальник Р. Б. Кеттела; методика оцінки дитячих захисних механізмів» О. Чумакової; опитувальник копінг-стратегій (І. Нікольська, Р. Грановська). Для порівняння показників двох зрізів використовування t-критерій Стюдента для незалежних вибірок.

Динаміка змін у батьків експериментальної групи діагностувалася за допомогою методик: «Діагностики рівня емпатії» І. Юсупова, діагностики рефлексивності (А. В. Карпова), діагностики батьківського ставлення А. Я. Варга, В. В. Століна.

У таблиці 1 наведено показники двох груп дітей за методикою креативності П. Торренса.

Одержані дані свідчать про те, що внаслідок впливу у дітей експериментальної групи значуще зросли показники загальної креативності

Таблиця 1

Середні значення показників за методикою креативності П. Торренса до та після впровадження програми у двох групах молодших школярів

Шкали	Експериментальна гр.		Контрольна гр.	
	До	Після	До	Після
Креативність	39,20	45,02**	47,15	47,68
Образна креативність	43,26	44,98	52,58	52,56
Образна швидкість	40	43,41*	46,90	47
Образна оригінальність	51,93	55**	52	52,58
Образна розробленість	46,30	48,31*	44,66	44,98
Абстрактність назви	50,10	51,52	49,47	50
Супротив замиканню	44,21	46,04**	48,27	48,91
Вербальна креативність	42,06	46,57**	52,52	54,39*
Вербальна швидкість	47,56	48,43	51,21	51,93
Вербальна гнучкість	45,04	47,68**	50,15	50,73
Вербальна оригінальність	49,10	52,16**	54,12	55,21

Примітка: * – значущість на рівні $p \leq 0,05$; ** – значущість на рівні $p \leq 0,01$

($p \leq 0,01$), образної швидкості ($p \leq 0,05$), образної оригінальності ($p \leq 0,01$), образної розробленості ($p \leq 0,05$), супротиву замиканню ($p \leq 0,01$), вербальної креативності ($p \leq 0,01$), вербальної гнучкості ($p \leq 0,01$) та вербальної оригінальності ($p \leq 0,01$). За трьома шкалами: образної креативності, абстрактності назви та вербальної швидкості значущих змін до та після тренінгу виявлено не було, однак, показники мають тенденцію до зростання. У контрольній групі за шкалами методики креативності П. Торренса не було виявлено значущих відмінностей між показниками до та після тренінгу. Винятком є лише показник вербальної креативності – він значуще зріс ($p \leq 0,05$).

За результатами методики дослідження самооцінки «Сходинки» (В. Г. Щур) встановлено, що після проведення формувального експерименту самооцінка дітей експериментальної групи також зазнала значущих змін. За результатами середнього значення показник став вищим (до вправлянь: 4,16 та після: 5,61 при $p = 0,18$). У контрольній групі до та після формувального експерименту змін не виявлено ($p = 0,925$).

За опитувальником Р. Б. Кеттела в експериментальній групі виявлено зміни за всіма вимірюваними показниками (табл. 2).

Таблиця 2

Середні значення показників за опитувальником Р. Б. Кеттела до та після тренінгу в експериментальній та контрольній групах

Фактори	Експериментальна гр.		Контрольна гр.	
	До	Після	До	Після
Фактор С (Емоційна стійкість)	4,52	5,19*	4,73	5
Фактор F (Схильність до ризику)	4,45	5,39**	4,27	5,03
Фактор O (Тривожність)	5,35	4,58*	5,39	5,33

Примітка: * – значущість на рівні $p \leq 0,05$; ** – значущість на рівні $p \leq 0,01$

Після закінчення тренінгу у молодших школярів, які входили до експериментальної групи, підвищився рівень емоційної стійкості ($p \leq 0,05$), що свідчить про формування у них вищого рівня впевненості у собі, стабільності, вищої готовності ефективно взаємодіяти з соціумом, виконувати його вимоги та правила без шкоди власному психічному здоров'ю, розуміння і прийняття власних недоліків, покращення контролю своїх емоційних станів тощо. Підвищився також показник фактору F – схильність до ризику ($p \leq 0,01$). Це свідчить про формування у досліджуваних вищого рівня оптимізму, активності, енергійності, відсутності страху

в ситуації, що є ризиковою для дитини, винахідливості, віри у власний успіх при виконанні діяльності та оригінальності. Спостерігаються значущі зміни і в показниках фактору О (тривожність). В експериментальній групі після проведення тренінгу рівень тривожності, що запускає механізми адаптації дітей молодшого шкільного віку, значуще знизився ($p \leq 0,05$), тобто вони легше переживають життєві невдачі, стали спокійнішими, життєрадіснішими, бадьорішими, менш схильні до страхів тощо. У контрольній групі дітей молодшого шкільного віку подібних змін до та після формувального експерименту не відбулося, хоча середні значення показників незначуще трансформувалися.

Крім цього, виявлено зміни і за показниками методики «Оцінка дитячих захисних механізмів» О. Чумакової (табл. 3).

Таблиця 3

Середні показники захисних механізмів до та після формувального експерименту в експериментальній та контрольній групах

Механізми захисту	Експериментальна гр.		Контрольна гр.	
	До	Після	До	Після
Заперечення	4,42	3,84**	4,79	4,52
Витіснення	4,03	3,74*	4,33	4,24
Регресія	2,23	1,58*	1,94	1,91
Компенсація	4,65	4,48	5,12	5,52
Проекція	3,68	3,03**	3,73	3,61
Заміщення	2,35	1,71**	2,36	1,94
Інтелектуалізація	3,45	5,19**	5,73	5,64
Формування реакції	4,97	5,87	5,18	5,32

Примітка: * – значущість на рівні $p \leq 0,05$; ** – значущість на рівні $p \leq 0,01$

Виявлено зниження показників механізмів захисту: заперечення, витіснення, регресія, проекція, заміщення (значущість змін на рівні $p \leq 0,01$ та $p \leq 0,05$). Середнє значення показника механізму інтелектуалізації після тренінгу підвищилося ($p \leq 0,01$), механізм формування реакції значущих змін у групі впливу не зазнав, як і механізм компенсації, однак зміни виявлено на рівні тенденції. У контрольній групі значущих змін у досліджуваних показниках до та після корекційно-розвивальної програми не виявлено. Такі результати свідчать про ефективність тренінгової програми.

Однак, на нашу думку, для більшого ефекту варто було б розширити часові межі тренінгу з акцентом саме на вдосконалення цих аспектів. Це є позитивним моментом з огляду на те, що одним із завдань програми була дезактуалізація захисних механізмів психіки і профілактика їх закріплення. Покращити отримані зміни та сприяти подальшим зрушенням у описаних захисних механізмах можна шляхом розширення групової роботи.

За результатами опитувальника копінг-стратегій дітей молодшого шкільного віку» (І. Нікольська, Р. Грановська) за допомогою частотного аналізу було виявлено, що молодші школярі до тренінгу вважали такі копінг-стратегії поведінки найбільш дієвими: «обіймаю, або притискаю когось» (перше місце – 32,3 % респондентів); «залишаюся сам по собі, один» та «граю у щось» (друге місце – по 12,9 %); «сплю»; «дивлюся телевізор, слухаю музику» (третє місце – 9,7 % досліджуваних); «плачу і сумую» (четверте місце – 6,5 % респондентів) та решта копінг-стратегій, такі як: «мрію, уявляю собі щось»; «гуляю навколо будинку»; «б'юся з кимось»; «говорю з кимось»; «сумую і кричу» знаходяться на останньому місці, а дієвими їх вважають по 3,2 % досліджуваних. Після впливу на першому місці за ефективністю на думку дітей є пошук підтримки серед оточення «говорю з кимось» (26,5 % досліджуваних). На другому місці знаходиться активне проведення вільного часу «гуляю, бігаю, катаюся на велосипеді» (20 % респондентів). На наступному місці – «обіймаю, притискую, плачу» (12 %) та «дивлюся телевізор, слухаю музику» (12 %). «Малюю, читаю або пишу щось» та «граю у щось» знаходяться на четвертому місці по ефективності у випадку стресової ситуації (по 8 % досліджуваних) та останнє місце розділяють стратегії «залишаюся наодинці»; «намагаюся забути» та «молюся» (по 4,5 % досліджуваних).

До формувального експерименту діти молодшого шкільного віку у критичній ситуації частіше за все обмірковували подію, що сталася (перше місце – 22,6 % респондентів); обирали залишитися наодинці – 19,4 % досліджуваних. На третьому місці знаходиться прояв фізичної агресії – «б'юся з кимось» (16,1 %). На наступному місці знаходиться копінг «плачу і сміюся» (12,9 % досліджуваних). Намагаються забути ситуацію, що сталася – 9,7 % досліджуваних та решта копінг-стратегій займають останнє місце, це: «б'ю, ламаю, кидаю речі»; «дражню когось»; «граю у щось»; «прошу вибачення або кажу правду»; «розмовляю з кимось» (по 3,2 % досліджуваних). Після впливу в експериментальній групі діти найчастіше стали використовувати стратегію обговорення проблемної ситуації та її аналізу (перше місце – 28 % досліджуваних). На другому місці за частотою знаходиться активний

вид відпочинку – «гуляю, бігаю, катаюся на велосипеді» (23 % досліджуваних); «дивлюся телевізор, слухаю музику» та «малюю, пишу, читаю» використовує після тренінгу по 17 % досліджуваних. «Гуляю навколо дому по вулиці» 8 % респондентів, 4 % дітей «обіймає, притискує, гладить когось» та 3 % – плачуть (відмінності значущі на рівні $p \leq 0,05$ та $p \leq 0,01$).

Таким чином, у групі впливу збільшилася кількість дітей, що застосовують стратегію «малюю, пишу, читаю», «катаюся на велосипеді». Однак, слід відмітити, одночасне застосування і несвідомих адаптаційних механізмів разом зі свідомими. Така поведінка свідчить про засвоєння моделі копію, що базується на свідомому підході до вирішення ексquisite ситуації, готовності до активних дій. Важливим аспектом такого застосування механізмів адаптації вважаємо підвищення здатності до рефлексії, що є характерним для цього віку.

У контрольній групі також відбулися зміни, однак вони є не значущими, що можна пояснити ситуативним впливом обставин зовнішнього та внутрішнього характеру ($p \geq 0,05$).

Після впровадження корекційно-розвивальної програми «Життєтворчість» для батьків здійснено порівняльний аналіз даних двох зрізів до та після групової роботи для встановлення змін, що відбулися в результаті вправлянь. Зокрема, визначався тип батьківського ставлення до дитини, рівень батьківської емпатії та рефлексивності до та після тренінгу. Аналогічні вимірювання проводилися і у контрольній групі.

За допомогою методики «Діагностика рівня емпатії» І. Юсупова аналізувався рівень емпатії, як здатність розуміти внутрішній світ та емоційний стан іншої людини, зокрема власної дитини. У контрольній групі середні значення показника емпатії до та після корекційно-розвивальної програми значуще не змінилися ($p = ,914$), водночас, як в експериментальній групі виявлено значущі відмінності між показниками двох зрізів ($p = ,028$). Розглянемо зміни показника емпатії в експериментальній групі (рис. 1).

Після корекційно-розвивальної роботи збільшився відсоток батьків, що мають високий рівень емпатії та знизився відсоток з низьким рівнем. Кількість батьків з середнім та дуже високим рівнями емпатії майже не змінилася. Позитивним показником дієвості програми є відсутність після формувального експерименту серед досліджуваних низького та дуже низького рівнів емпатії.

За методикою вимірювання рівня рефлексивності (А. В. Карпова) після порівняння двох зрізів виявлено значущі зміни у експериментальній групі за показником рефлексивності ($p = ,044$), у контрольній групі зміни відсутні ($p = ,858$). До проведення корекційно-розвивальної

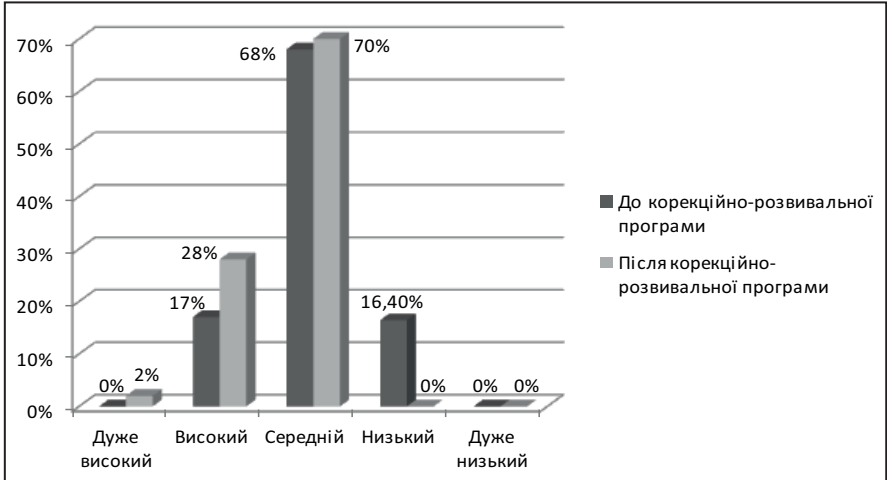

Рис. 1. Показники вираженості рівнів емпатії до та після проведення тренінгу у експериментальній групі

програми домінуючим серед досліджуваних був середній рівень рефлексивності (68 %), 19 % досліджуваних мали низький рівень та у 13 % батьків – високий рівень. Після вправлень із батьками найбільш вираженим залишився середній рівень (70 %). На другому місці знаходиться високий рівень, який було виявлено у 19 % досліджуваних та знизився відсоток батьків, що мають низький рівень рефлексивності (11 %).

Не менш важливим є виявлення батьківського ставлення до питань виховання дітей та особливостей спілкування з ними, для чого використовувався опитувальник А. Я. Варга, В. В. Століна. Опитувальник складається з п'яти шкал, які розкривають аспекти батьківського ставлення: «прийняття-відторгнення»; «кооперація»; «симбіоз»; «авторитарна гіперсоціалізація»; «маленький невдаха» (табл. 4).

У результаті порівняння показників батьківського ставлення було виявлено значущі зміни в батьків експериментальної групи після участі в тренінгу. Зокрема, зросли показники прийняття дитини та симбіозу з батьками. Це свідчить про те, що батьки стали більше уваги приділяти дитині, прагнуть більше часу проводити з нею, схвалюють її інтереси та плани, приймають її такою, якою вона є та прагнуть до симбіотичних стосунків і намагаються якомога краще опікуватися нею. Однак, незважаючи на те, що показник симбіозу значуще підвищився, все ж він знаходиться в межах норми та не свідчить про гіперопіку з боку батьків. Рівень кооперації між дитиною та батьками також зазнав певних змін, але вони знаходяться на рівні тенденції і є не значущими.

Таблиця 4

Середні значення показників батьківського ставлення до та після тренінгу в експериментальній та контрольній групах

Батьківське ставлення	Експериментальна гр.			Контрольна гр.		
	До	Після	Р	До	Після	Р
Прийняття – відторгнення	14,57	16,19	,031	14,87	15,70	,411
Кооперація	5,83	6,28	,124	5,51	5,28	,605
Симбіоз	4,66	5,40	,001	4,15	4,68	,035
Авторитарна гіперсоціалізація	3,94	3,98	,994	4,04	4,21	,588
Маленький невдаха	1,96	1,79	,288	2,30	2,17	,620

Показники авторитарної гіперсоціалізації та маленького невдахи значущих змін після роботи з батьками не зазнали. У контрольній групі після формульованого експерименту значущі зміни відсутні за показниками батьківського ставлення, винятком є лише шкала симбіозу – показник середнього значення зріс, що можна пояснити впливом певних ситуативних чинників.

Важливе місце в формульованому експерименті відводилося також суб'єктивному критерію ефективності корекційно-розвивальних програм. Діти молодшого шкільного віку та їхні батьки оцінювали проведenu роботу як цікаву і важливу, вказували на можливість використання набутих умінь і навичок у повсякденному житті.

Таким чином, отримані у процесі апробації дані свідчать про ефективність запропонованої програми тренінгу «Життєтворчість», оскільки на тлі зміни батьківського ставлення до дитини, підвищення рівня батьківської рефлексивності та емпатії у дітей знизилася тривожність, підвищилася емоційна стійкість та відповідальність, що сприяє налаштуванню дитини на готовність ризикувати, бути відкритою новому досвіду, що закладає сприятливу базу для успішної життєтворчості в дорослому віці.

Висновки. За об'єктивним та суб'єктивним критеріями ефективності встановлено позитивний вплив корекційно-розвивальної програми на розвиток та корегування чинників життєтворчості дітей молодшого шкільного віку. Запропонована програма сприяє розвитку в дітей творчого потенціалу, зниженню рівня тривожності, підвищенню емоційної стійкості, креативності, схильності до ризику, відкритості новому досвіду та закріпленню нешаблонного мислення.

У групі батьків зросли показники прийняття дитини та симбіозу з батьками, вони стали більше уваги приділяти дитині, прагнуть більше часу проводити з нею, схвалюють її інтереси та плани, приймають її

такою, якою вона є, та прагнуть до симбіотичних стосунків і намагаються якомога краще опікуватися нею.

За результатами апробації програми для батьків та дітей було підтверджено вплив найближчого соціального оточення (матері та батька) на становлення та розвиток життєтворчості дитини.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні індивідуальних особливостей життєтворчої активності дітей та дорослих.

Список використаних джерел

1. Іванова Є. О. Психологічні умови розвитку емоційного інтелекту підлітків / Є. О. Іванова // Український психологічний журнал. – 2017. – № 2 (4). – С. 23–36.
2. Коваленко А. Б. Психологічні умови гармонізації стосунків підлітків з батьками / А. Б. Коваленко, Н. І. Рогаль // Український психологічний журнал. – 2016. – № 2. – С. 52–61.
3. Левченко М. В. Арт-терапія, або Реабілітація творчістю / М. В. Левченко // Школа життєтворчості особистості. – 1995. – С. 95–100.
4. Полетаєва Н. О. До проблеми діагностики життєтворчих здібностей особистості раннього та середнього дорослого віку / Н. О. Полетаєва // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія. – 2011. – Вип. 38. – С. 151–159.
5. Пурло О. Ю. Життєтворчість як творчий процес / О. Ю. Пурло // Соціальна психологія. – 2008. – № 6 (32). – С. 78–85.
6. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2003. – 420 с.
7. Ямницький В. М. Психологічні чинники розвитку життєтворчої активності особистості в дорослому віці: дис. ... докт. психол. наук: 19.00.07 / В. М. Ямницький. – К., 2005. – 479 с.

References transliterated

1. Ivanova Je. O. Psychologichni umovy rozvytku emocijnogo intelektu pidlitkiv / Je. O. Ivanova // Ukrai'ns'kyj psihologichnyj zhurnal. – 2017. – № 2 (4). – S. 23–36.
2. Kovalenko A. B. Psychologichni umovy garmonizacii' stosunkiv pidlitkiv z bat'kamy / A. B. Kovalenko, N. I. Rogal' // Ukrai'ns'kyj psihologichnyj zhurnal. – 2016. – № 2. – S. 52–61.
3. Levchenko M. V. Art-terapija, abo Reabilitacija tvorchistju / M. V. Levchenko // Shkola zhyttjetvorchosti osobystosti. – 1995. – S. 95–100.
4. Poletajeva N. O. Do problemy diagnostyky zhyttjetvorchih zdbnostej osobystosti rann'ogo ta seredn'ogo doroslogo viku / N. O. Poletajeva // Visnyk Harkivs'kogo nacional'nogo pedagogichnogo univertsytetu imeni G. S. Skovorody. Psychologija. – 2011. – Vyp. 38. – S. 151–159.
5. Purlo O. Ju. Zhyttjetvorchist' jak tvorchyj proces / O. Ju. Purlo // Social'na psihologija. – 2008. – № 6 (32). – S. 78–85.
6. Rubinshtejn S. L. Bytie i soznanie. Chelovek i mir / S. L. Rubinshtejn. – SPb.: Piter, 2003. – 420 s.
7. Jamny'kyj V. M. Psychologichni chynnyky rozvytku zhyttjetvorchoi' aktyvnosti osobystosti v doroslomu vici: dys. ... dokt. psyhol. nauk: 19.00.07 / V. M. Jamny'kyj. – K., 2005. – 479 s.

Abstract

Sheleh T. V.,
English Language teacher,
Foreign Languages Department,
Bohdan Khmelnytskyi National University
of Cherkasy
E-mail: tsheleg@ukr.net

PSYCHOLOGICAL CONDITIONS FOR LIFE-CREATION OF PRIMARY SCHOOL AGE CHILDREN

In the article there is a description of psychological conditions for primary school age children's life-creation. Life-creation is defined as a process of realization of an individual's aspiration to improve and develop, define their own abilities. This becomes possible due to the development of self-reflection and open-mindedness about new experience.

Resulting from theoretical analysis it was found, that it's possible to develop a child's life-creation potential through usage of training work and influence on its basic factors, such as: creation, reflection, cognition, adaptation (adaptational mechanisms, which include mental protection and coping-behavior), and through parents, who, if they learn correct material, can make the right impact on their children and develop their creative abilities.

The structure of correctional-developing programs "Life-creation" for parents and children is described. The program for parents was aimed at the realization of their own role in their child's personality formation, the development of their creativity and life-creation, search for the ways of optimization and improvement of this process.

The main leitmotif of the program for children is the development of creativity, activity, ability to risk, responsibility, deactualization of protective mechanisms of the psyche and prevention of their fixing, the formation and development of coping mechanisms, mastery of reflection as a necessary mechanism for regulating their own lives.

As a result of the training, the parents' attitude towards the child has changed, levels of acceptance and symbiosis increased, the level of parents' reflectivity and empathy has increased significantly. This in turn, has made impact on the increase of the general level of verbal and image creativity of primary school age children, predisposition to risk, emotional stability, deactualization of protective mechanisms and the choice of active, not passive coping strategies of behavior, reducing the level of anxiety of the child.

Key words: *life-formation, primary school age children, training, group work.*

Отримано – 4 червня 2018

Рецензовано – 8 червня 2018

Прийнято – 12 червня 2018

Received – June 4, 2018

Revision – June 8, 2018

Accepted – June 12, 2018

УДК 159.92

Юрчинська Г. К.,

кандидат психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри загальної психології
факультету психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: acula@vega.com.ua

Круцюк О. В.,

аспірант кафедри загальної психології
факультету психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: krutsiuk@gmail.com

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЖИТТЄСТІЙКОСТІ ОСОБИСТОСТІ ВОЛОНТЕРА ТА ЙОГО МОТИВАЦІЇ

У статті представлено теоретичний аналіз поняття «життєстійкості» як інтегральної особистісної характеристики волонтера у зв'язку із мотивацією волонтерської діяльності. У статті описано напрями дослідження волонтерської діяльності. Ці напрями дають відповіді на питання: хто такі волонтери, що їх спонукає допомагати іншим та як волонтери здійснюють свою діяльність, тобто практичний аспект діяльності волонтерів, труднощі і пошук шляхів підвищення її ефективності. Перший напрям досліджень розкриває психологічні особистісні характеристики волонтерів. Життєстійкість виступає в якості інтегральної особистісної характеристики. Другий напрям досліджень присвячений мотивації волонтерської діяльності. Особистісні якості волонтера і його мотивація, що відображені у перших двох описаних вище напрямках досліджень, знаходять свій вияв у системі психологічних детермінант волонтерської діяльності. Розкривається зв'язок між блоком особистісних та потребно-мотиваційних психологічних детермінант волонтерської діяльності.

Охарактеризовано особливості прояву життєстійкості волонтерів у їхній діяльності, зокрема структурних компонентів життєстійкості – залученості, контролю і прийняття ризику, а також простежено зв'язок цієї характеристики із мотивацією волонтерської діяльності.

Представлено результати кореляційного аналізу між життєстійкістю і діагностичними параметрами, що відображають психологічні особливості мотивації волонтерської діяльності. Встановлено, що життєстійкість і її структурні компоненти «залученість», «прийняття ризику» значущо пов'язані із мотиваційною орієнтацією на працю, а компонент «контроль» і «прийняття ризику» мають зворотний значущий зв'язок із мотиваційною орієнтацією на гроші. Ключовими моментами кореляційних плеяд для волонтерів є мотиваційна орієнтація на працю, а для тих, хто не займається волонтерською діяльністю – орієнтація на владу.

Ключові слова: волонтерська діяльність, мотивація, життєстійкість, залученість, контроль, прийняття ризику, альтруїзм.

Постановка проблеми. Події останніх чотирьох років життя нашої держави, коли виникла загроза зміни євроінтеграційного курсу та її суверенітету, сколихнули громадянське суспільство й дали поштовх до створення і розвитку волонтерського руху. У відповідь на потребу у нагальній допомозі тисячі людей по всій країні мобілізувалися і вступили до лав волонтерів. За ці роки волонтери пройшли важкі випробовування – фізичні, моральні, психологічні, де потрібно було виявити відвагу, сміливість, стійкість і непереборну віру в те, що їхні зусилля не даремні. Проте, багатьом не вдалося витримати випробовування, що призвело до плинності волонтерських кадрів, незважаючи на сильну мотивацію, оскільки для волонтера, окрім бажання допомагати, важливо бути психологічно стійкими до труднощів, які неодмінно супроводжують їхню діяльність, і мати певні особистісні якості, ключовою з яких є життєстійкість, тобто здатність особистості перетворювати стресогенні впливи оточуючого середовища на власні можливості.

Таким чином, життєстійкість виступає одним із чинників волонтерської діяльності поряд із мотивацією і емоційно-вольовими якостями особистості. Важливо врахувати міру впливу цих чинників і роль, яку вони виконують. Адже, наприклад, маючи сильну мотивацію, але не маючи необхідних особистісних якостей, навряд чи волонтер зможе тривалий час належно виконувати покладені на нього обов'язки. Тому наш науковий інтерес полягає у розкритті взаємозв'язків між різними чинниками волонтерської діяльності, зокрема, життєстійкістю і мотивацією волонтерів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З кожним роком вдосконалюються офіційні документи і зростає кількість досліджень, присвячених проблемі волонтерської діяльності у контексті наук людини-нознавства – педагогіки, соціології, політології, соціальної роботи

і, зокрема, психології. На офіційному рівні прийняті законодавчі акти, які закріплюють правовий статус волонтерської діяльності й унормовують діяльність волонтерських організацій, визначають напрями волонтерської діяльності і порядок надання волонтерської допомоги, зокрема, Закон України «Про волонтерську діяльність» № 3236-VI від 19.04.2011 і Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання волонтерської допомоги за окремими напрямами волонтерської діяльності» № 556 від 05.08.2015 [14, 15]. Дослідження волонтерської діяльності в системі взаємовідносин держави та суспільства висвітлені в працях В. Л. Голубова (2016), В. О. Шамрая (2015), І. О. Панчук (2015). Волонтерство у соціологічному вимірі представлено у розробках М. В. Певної (2013). Волонтерську діяльність як умову професіоналізації досліджували О. Ф. Зачиняєва (2011), З. П. Бондаренко (2008), О. В. Богданова (2012). Педагогічні умови підготовки студентів до волонтерської діяльності обґрунтовано у праці Н. В. Маковей (2006). Волонтерство в соціальній роботі досліджували О. В. Чуйко (2016), Р. А. Калениченко (2008), А. Г. Горілий (2004), І. М. Козінець (2013). Питання організації роботи у волонтерських організаціях розкриваються у дослідженнях А. Й. Капської (2001). Психологічні дослідження волонтерства і волонтерської діяльності висвітлено у працях Є. П. Ільїна (2013), А. М. Львовчкіної (2013), Л. І. Матвієнко, К. С. Алексейченко (2016), С. М. Чурбанової (2017) та інших. На сьогоднішній день тривають дослідження ресурсного потенціалу волонтерства й виокремлюються такі чинники та ресурси розвитку волонтерства, як: партнерські стосунки (О. В. Чуйко, Л. Свєцька), соціальні мережі (Л. П. Люта, О. В. Чуйко), рефлексія (А. В. Кунцевська), психологічна готовність (Т. В. Кабиш-Рибалка).

У центрі уваги дослідників закономірно постало питання психологічних особистісних якостей волонтерів. Здійснювався аналіз якостей, які превалюють в особистісному профілі волонтера, з тим, щоб можна було використовувати результати досліджень при відборі потенційних волонтерів для їхньої наступної підготовки та навчання. До прикладу, Т. Л. Лях (2013) вважає, що при відборі майбутніх волонтерів необхідно враховувати: характеристики фізичного та психічного здоров'я; усвідомленість вибору: інтерес до роботи, мотивація у її отриманні та вдосконаленні; альтруїзм; усвідомлення складності майбутньої волонтерської діяльності; готовність до незручностей; адекватне розуміння змісту волонтерської діяльності; ціннісні орієнтації на гуманізм; психологічні якості особистості, риси характеру: емпатійність; наполегливість; цілеспрямованість; самодисципліна; відповідальність; сміливість;

самоконтроль; оптимізм; великодушність; обдарованість; толерантність; інтелектуальність; акуратність; співчутливість; незалежність; раціональність; ввічливість; ініціативність; старанність [9]. Перелік таких якостей можна продовжувати. Однак, серед зазначеного автором та іншими дослідниками переліку якостей волонтерів відсутня життєстійкість як інтегральна особистісна характеристика, хоча розробка проблеми життєстійкості особистості здійснюється рядом науковців, зокрема, у зв'язку із цінностями самоактуалізації (С. Л. Кравчук, 2014), прийняттям рішень у ситуації невизначеності (І. О. Конопак, Н. Ю. Кузьмін, 2015), через призму особистісного потенціалу як базової індивідуальної характеристики, а також у зв'язку життєстійкості із категорією смислу (Д. О. Леонтьєв, 2006). Питання системотвірних умов розвитку життєстійкості піднімається Н. М. Волобуєвим (2012). Життєстійкість як компонент інноваційного потенціалу людини обґрунтовується у праці С. О. Богомаза і Д. Ю. Баланєва (2009). Спробу розглянути життєстійкість у зв'язку із здійсненням волонтерської діяльності здійснено у працях У. П. Косової (2009) і Н. І. Кривоконь (2015).

Однак ще недостатньо розкритою залишається проблема психологічних детермінант волонтерської діяльності, а також виокремлення вузлових індивідуально-психологічних особливостей волонтерів.

Волонтерська діяльність – це готовність добровільно пожертвувати своїм заради блага чужої людини. Через це визначення проявляється психологічна суть діяльності волонтера, особливість його особистості та унікальність людської природи.

Як зазначає дослідниця О. Л. Корнеєва (2015), вивчення проблеми волонтерської діяльності умовно можна розділити на три основні напрями, предмет яких відповідає на три питання: «Хто?», «Чому?» і «Як?» [4].

Дослідження, що відповідають на питання «Хто?», мають на меті розкрити психологічний портрет волонтерів, їхні психологічні особистісні характеристики, соціально-демографічний профіль, особисті якості, що забезпечують ефективність їхньої діяльності.

Аналіз збірного портрету волонтерів свідчить, що волонтерами частіше стають заміжні жінки середнього віку із освітою вище середньої, з вільним графіком і доходом вище середнього рівня [4]. Однак, портрет українського волонтера дещо відрізняється у зв'язку із специфічними умовами виникнення волонтерського руху: український волонтер – це частіше чоловік 30–40 років, має родину і належить до середнього класу [12].

Питання вивчення особистих якостей волонтерів складає другу групу досліджень, що відповідають на питання, хто такий волонтер.

Зокрема, серед таких якостей виокремлюють емпатію, схильність до альтруїзму, емоційність, співчутливість, жагу до діяльності [2, 4]. Але наукової єдності у поглядах і визначеності щодо домінуючої особистісної якості волонтера наразі немає.

Ще однією підгрупою досліджень особистості волонтерів є розкриття їхніх особистісних якостей у контексті ефективності виконання волонтерської діяльності. Такими якостями можуть виступати психолого-педагогічна компетентність, відповідальність, риси, які викликають довіру, гуманістичні цінності, зацікавленість у своїй діяльності, толерантність, комунікабельність [4].

Другим напрямом дослідження волонтерської діяльності є дослідження, що дають відповідь на питання «Чому?»: чому волонтери здійснюють допомогу, що їх спонукає витратити власний час і ресурси заради інших, не очікуючи чогось взамін. Іншими словами, йдеться про мотивацію волонтерської діяльності. Цій проблемі присвячено ряд досліджень. Зокрема, А. Омото і М. Снайдер (2009) розробили теорію альтруїстичної і егоїстичної мотивації волонтерської діяльності. О. В. Панькова, О. Ю. Касперович, О. В. Іщенко (2016) розглядають мотивацію та демотивацію волонтерської діяльності як чинники соціальних ресурсів і пропонують ряд мотивів волонтерської діяльності. В праці І. Юрченко (2009), аналізуючи мотиваційний аспект волонтерської діяльності, обґрунтовується теза про те, що головним ресурсом такої діяльності є люди – волонтери. Е. М. Балашов (2013) до складових структури волонтерської діяльності відносить соціальні та індивідуальні мотиви. Л. І. Матвієнко та К. С. Алексейченко (2016) у своїй праці вказують, що волонтери мають низькі показники егоцентричної мотивації та прагнення до влади, більш схильні цінувати традиції та соціальні контакти і доходять до висновку, що «волонтерська діяльність – це феномен альтруїзму та основа соціальної взаємодії, самовдосконалення особистості, становлення її гуманістичних цінностей» [10, с. 59]. Існує багато психологічних теорій, які намагаються дати відповідь на питання, що спонукає волонтерів до діяльності, однак, незважаючи на велику кількість таких теорій, ще залишаються аспекти цього явища для різночитань. У нашій роботі, присвяченій даній темі, ми проаналізували погляди науковців і провели власне емпіричне дослідження та дійшли певних висновків: волонтерська діяльність полімотивована, зокрема, це допомога іншим, привнесення користі суспільству, отримання певної вигоди для себе; залежно від життєвого етапу мотиви характеризуються специфічною роллю та впливами на перебіг діяльності; альтруїстична мотивація і орієнтація на свободу – це «ядро» мотиваційної сфери волонтера;

домінуючою мотивацією у осіб, які не включені у волонтерську діяльність, є егоїстична [5].

Третій напрям досліджень волонтерської діяльності відповідає на питання «Як?» і висвітлює практичний аспект проблеми. Зокрема, це – пошук та впровадження найбільш доцільних психологічних підходів організації і реалізації волонтерського проекту; розбудова технології стандартизованого відбору волонтерів; розробка програм навчання, підготовки, адаптації до волонтерської діяльності; вивчення чинників плинності волонтерських кадрів; встановлення типових та виняткових складних ситуацій волонтерської діяльності та розробка технологій їх вирішення тощо.

Особистісні якості волонтера і мотивація його діяльності, що відображені у перших двох описаних вище напрямках досліджень, знаходять своє відображення у системі психологічних детермінант волонтерської діяльності. В нашій попередній праці проаналізовано психологічні детермінанти волонтерської діяльності та сформована теоретична модель таких детермінант [20]. Зокрема, до групи внутрішніх психологічних детермінант входять три блоки: особистісні, емоційно-вольові і потребово-мотиваційні.

В даній статті ми розкриваємо зв'язок між блоком особистісних та потребово-мотиваційних психологічних детермінант волонтерської діяльності. Блок особистісних детермінант представлено життестійкістю особистості волонтера, тоді як потребово-мотиваційний – особливостями його мотивації (мотиваційною плеядою).

Умови діяльності волонтерів часто є складними, як психологічно, так і фізично. Тому люди, які зробили свій вибір на користь безкорисливої діяльності, часто не можуть подолати труднощі і вимушені покинути лави волонтерів навіть попри своє бажання приносити користь людям. Таким чином, волонтерська діяльність висуває вимоги до особистості волонтера. Життестійкість є тією особистісною характеристикою, яка слугує своєрідним ресурсом особистості, який дозволяє успішно долати труднощі і який підтримує рушійну силу волонтера, його мотивацію. Життестійкість забезпечує стабільність і ефективність виконання волонтером своєї діяльності.

Поняття «життестійкості» («hardiness») запропонували американські психологи Сьюзен Кобейса і Сальваторе Мадді. Автори визначають його як «міру здатності особистості витримувати стресову ситуацію, зберігаючи внутрішню збалансованість, не знижуючи успішність діяльності» [16, с. 30]. Життестійкість, на думку авторів цього терміну, це «паттерн структури установок та навичок, що дозволяють перетворити зміни оточуючої дійсності у можливість людини» [21, с. 281].

Життестійкість особистості – це своєрідна система переконань про себе, про світ і про взаємовідносини з ним. Ю. Р. Хачатурян (2017) зазначає, що властивість життестійкості може сформуватися у процесі виховання особистості, якщо розвивати самостійність, вчитися володіти власними емоціями, розвивати здатність мобілізуватися у скрутних життєвих обставинах [17].

До проблеми дослідження життестійкості зверталися також Д. М. Кошаба (1994), Д. О. Леонтьєв (2002), Т. М. Титаренко, Т. О. Ларіна (2009), С. Л. Кравчук (2014), Н. І. Кривоконь (2015). Ми погоджуємося із думкою Т. М. Титаренко (2009), яка вважає, що життестійкість є морально-психологічною характеристикою особистості, що впливає на спосіб її взаємодії зі світом, і вона має важливу роль не тільки в складних і стресових умовах, а й у повсякденному житті, коли людина приймає рішення, робить вибір, ставить перед собою життєві цілі і завдання [16].

Конструкт життестійкості має трикомпонентну структуру, розроблену С. Мадді разом з С. Кобейса (2004), і включає в себе три відносно автономні компоненти (або настанови, що визначають взаємодію людини зі світом, за Т. О. Ларіною): залученість (commitment), контроль (control) і прийняття ризику (challenge) [16, 21].

Залученість (або включеність) означає тенденцію бути залученими до виконання діяльності незалежно від дії несприятливих умов, а також впевненість особистості, що те, що відбувається, дає шанс для неї знайти щось для себе значуще і цікаве. У волонтерській діяльності це проявляється, зокрема, через мотивацію. Волонтерам важливо не тільки допомагати тим, хто цього потребує, а своїми діями долучатися до змін на краще у суспільстві, «тримати руку на пульсі», відчувати, що від них залежить не тільки доля окремої людини, а громади, суспільства, країни в цілому.

Контроль як компонент життестійкості розуміється через переконаність особистості, що її діяльність, затрачені зусилля матимуть вплив на результат, а також віра у власні сили, у те, що людина зможе перебороти ті труднощі та обставини, в яких вона опинилась. Н. І. Кривоконь (2015) вказує, що чимало волонтерів починають свою діяльність, зокрема, щоб подолати відчуття безпорадності, маючи за віддалену ціль – зміни в країні, але реалізують її поступово. Науковець зазначає, що тривалий період волонтерської діяльності сприяє відчуттю контролю над ситуацією, в яку включені волонтери. З кожним разом волонтери все краще орієнтуються в запитих і потребах реципієнтів, враховують обставини, адекватніше співвідносять власні можливості із потребами отримувачів допомоги.

Третій компонент структури життєстійкості – прийняття ризику, або виклик. Він розуміється як переконання людини, що будь-який отриманий нею досвід, не важливо позитивний чи негативний, і знання, отримані в результаті, слугують розвиткові особистості. Таким чином, особистість активно освоює світ, приймає неминучі зміни, при цьому не маючи гарантій свого успіху, приймає виклики і ризики та розглядає їх як можливість отримати необхідні знання для розбудови свого життя у майбутньому. Волонтерська діяльність для людини – унікальний досвід, який вносить зміни у життя людини, занурює її в незвичні життєві обставини, сприяє розширенню кола спілкування, світогляду, можливостей для саморозвитку. Так, одним із мотивів участі у волонтерській діяльності є отримання нового досвіду. Часто волонтери діють в умовах підвищеної небезпеки, де йдуть на ризики втрати не тільки здоров'я, а навіть і життя.

Таким чином, ми охарактеризували життєстійкість особистості волонтерів, а також простежили зв'язок цієї якості із мотивацією волонтерської діяльності.

Мета статті – з'ясувати особливості зв'язку життєстійкості як інтегральної особистісної характеристики волонтера і його мотивацією.

Виклад основного матеріалу дослідження. У своєму дослідженні ми взяли за основу **припущення**, що волонтери порівняно із тими, хто не займається волонтерською діяльністю, мають вищий показник життєстійкості; життєстійкість і її структурні компоненти мають значущий зв'язок із альтруїстичною мотивацією.

Було проведено емпіричне дослідження з використанням вибірки, що була у наявності: 35 волонтерів, що входять до волонтерських організацій (напрями волонтерської діяльності наступні: надання соціальних послуг, зокрема, допомоги українській армії та пораненим, внутрішньо переміщеним особам, допомога соціально незахищеним групам населення, реабілітація громадян з обмеженими можливостями), а також 35 респондентів, які не займаються волонтерською діяльністю і не входять до волонтерських організацій. Територіальна характеристика вибірки: місце проживання – місто Київ, Київська, Рівненська, Дніпропетровська області. Демографічні параметри досліджуваних груп: стать – 48 жінок і 22 чоловіки; віковий діапазон – 18–55 років.

Мета дослідження зумовила наступний вибір методів (за класифікацією Б. Г. Ананьєва): організаційний етап – порівняльний аналіз досліджуваних груп залежно від чинника участі у волонтерській діяльності; етап збору емпіричних даних – використані наступні психодіагностичні методики: 1) тест життєстійкості С. Мадді (адаптація Є. М. Осіна, О. І. Рассказової); 2) «Діагностика соціально-психологічних установок

особистості в мотиваційно-потребовій сфері» О. Ф. Потьомкіної – для дослідження вираженості компонентів мотиваційної орієнтації волонтерів і тих, хто не залучений до волонтерської діяльності, а саме рівні прояву полярних шкал «процес – результат», «альтруїзм – егоїзм», «свобода – влада», «праця – гроші» [13]. Етап обробки емпіричних даних – кількісний і якісний аналіз. Статистична обробка даних проводилась за допомогою комп'ютеризованої статистичної програми SPSS v. 17. Кількісний аналіз здійснювався із застосуванням наступних статистичних критеріїв: описові статистики (середнє, мінімальні і максимальні значення, показник стандартного відхилення), t-критерій Стьюдента для незалежних вибірок для встановлення відмінностей між досліджуваними групами, а також коефіцієнт кореляції Спірмена для встановлення ключових взаємозв'язків між діагностичними показниками.

Застосування описових статистик дало змогу визначити інтегральний показник життєстійкості для волонтерів і неволонтерів, а також вираженість компонентів життєстійкості. Так, група волонтерів має середній показник (46 при нормі від 40 до 61) вираженості інтегральної характеристики життєстійкості. Варіативність показника у межах норми ($S=12$), що свідчить про нормальний розподіл даних. Всі три компоненти життєстійкості – залученість, контроль і прийняття ризику також мають середню вираженість (21, 15, 11 відповідно).

Група тих, хто не займається волонтерською діяльністю, продемонструвала наступні результати: інтегральний показник життєстійкості має низьке значення (39, тобто вища межа порогу низьких показників). Залученість і контроль також мають низьку вираженість (17 і 12 відповідно), показники прийняття ризику у межах нижньої межі норми (9). Стандартне відхилення у межах норми ($S=12$), що вказує на нормальний розподіл даних.

Результати t-критерію Стьюдента вказують на те, що групи волонтерів і неволонтерів мають статистично значущі відмінності інтегрального показника життєстійкості, залученості і контролю. Таким чином, можна стверджувати, що волонтери, на відміну від тих, хто не включений у волонтерську діяльність, мають більший ресурс стійкості перед складними ситуаціями, здатності зберігати внутрішню збалансованість і не знижувати при цьому ефективність своєї діяльності. У волонтерів більш виражене прагнення бути залученими у діяльність, незалежно від можливих несприятливих обставин, вони сприймають те, що з ними відбувається, як можливість отримати корисний досвід, вони прагнуть бути частиною суспільних перетворень і активними їх рушіями. Волонтери більш впевнені, що прикладені ними зусилля обов'язково

принесуть бажаний результат, у них більш виражене відчуття контролю над ситуацією. Також волонтери з більшою готовністю приймають ризики, що стоять перед ними, і розглядають свою участь у волонтерській діяльності, отриманий досвід – негативний чи позитивний – як можливість для саморозвитку.

Проаналізуємо результати кореляційного аналізу між діагностичними параметрами у групі волонтерів.

Відповідно до коефіцієнту кореляції Спірмена, встановлено прямий значущий зв'язок між життєстійкістю волонтера і мотиваційною орієнтацією на працю ($r=0,433$, $p<0,05$).

Це вказує на те, що волонтери попри труднощі, які часто трапляються їм на шляху, здатні долати цей опір, адже для них праця є цінністю, їм важливо, щоб вони робили щось корисне, у праці вони знаходять задоволення. Волонтерам важливо відчувати, що вони не просто зайняті, а саме працюють, що їхня праця важлива для оточуючих, і вони готові віддавати власний час і ресурси заради тих, хто потребує цієї допомоги. Усвідомлення важливості своєї діяльності додає наснаги, впевненості в результаті і допомагає вистояти в несприятливих обставинах.

Першим структурним компонентом життєстійкості є залученість (commitment). Відповідно до значень коефіцієнта кореляції Спірмена, виявлено позитивний значущий зв'язок між залученістю і мотиваційною орієнтацією на працю ($r=0,412$, $p<0,05$).

Через включеність волонтерів у просоціальну діяльність, вони відчують, що долучаються до змін у напрямку покращення життя своєї громади зокрема і суспільства в цілому. Волонтери розглядають досвід, який вони отримують, як важливий для їхнього розвитку, який збагачує їх внутрішньо. Волонтер впевнений, що він може знайти у своїй діяльності і те, що вона принесе разом із собою в його життя – щось значуще і цікаве.

Виявлено зворотний значущий зв'язок між мотиваційною орієнтацією на гроші і другим структурним компонентом життєстійкості, умовно позначеним як контроль (control) ($r=-0,33$, $p<0,05$).

Волонтерів їхня діяльність приваблює своєю цікавістю, а не отриманням матеріальної вигоди (на противагу працівникам державного і приватного секторів, у яких однією з провідних є монетарна мотивація здійснення професійної діяльності). Часто люди долучаються до лав волонтерів, бо так вони можуть подолати відчуття безпорадності, відчути власну значущість, впевненість, що їхні зусилля не даремні.

Встановлено прямий статистично значущий зв'язок між мотиваційною орієнтацією на працю і третім компонентом життєстійкості – прийняттям ризику (challenge) ($r=0,412$, $p<0,05$).

У визначенні волонтерської діяльності є аспект безкорисливості. Мотиваційна спрямованість на працю проявляється, окрім іншого, через зануреність в роботу настільки, що цінність матеріальної вигоди нівелюється. Волонтери якраз отримують дещо важливіше для них – досвід і задоволення від діяльності. Вони приймають можливість того, що досвід може бути не обов'язково успішним, проте однозначно корисним для розбудови власного життя у майбутньому.

Встановлено зворотний зв'язок між мотиваційною орієнтацією на гроші і прийняттям ризику ($r=-0,328$, $p<0,05$). Це може свідчити про те, що для волонтерів ідея отримання матеріальної вигоди за зроблену роботу не пов'язана зі спрямованістю на активне освоєння світу і прийняття потенційних викликів. Тобто можемо припустити існування близькості ідей «отримувати винагороду за роботу – стабільність і передбачуваність». Волонтерська діяльність є вираженням прямо протилежної ідеї.

Аналіз кореляційної плеяди для групи волонтерів вказує на те, що мотиваційна орієнтація на працю – ключовий момент кореляцій, на якому замикається найбільша кількість взаємозв'язків.

Застосувавши кореляційний аналіз до даних вибірки тих, хто не займається волонтерською діяльністю, були отримані наступні результати.

Встановлено прямий значущий зв'язок між інтегральним показником життєстійкості і мотиваційною орієнтацією на свободу ($r=0,54$, $p<0,05$), а також із мотиваційною орієнтацією на гроші ($r=0,695$, $p<0,01$). Особистість, долаючи стрес і розв'язуючи життєві задачі, відстоює таким чином власну незалежність, свободу, які є для неї цінностями. Незалежність і свобода часто пов'язується з наявністю у людини матеріальних ресурсів.

Виявлено сильний прямий зв'язок між компонентом життєстійкості «залученість» і мотиваційною орієнтацією на свободу ($r=0,585$, $p<0,05$), і на владу ($r=0,716$, $p<0,01$).

Надання переваги цінностям свободи і відстоювання власної незалежності пов'язане із залученістю в процес активної взаємодії зі світом, вирішення задач, перетворення життєвих складних ситуацій в особистісний ресурс. Особистість, яка має активну життєву позицію, впевнена у собі і в своїх силах вистояти перед будь-якими труднощами.

Виявлено позитивний значущий зв'язок між компонентом «контроль» (control) і діагностичним параметром «орієнтація на владу» ($r=0,622$, $p<0,05$).

Перевага цінності особистості відчувати вплив – на інших людей чи суспільство в цілому, пов'язане із мотивацією знаходження способів впливу на результати дії несприятливих чинників. Така особистість впевнена, що затрачені нею зусилля не даремні, що вона сама є ковалем свого щастя.

Встановлено наявність сильного прямого зв'язку між компонентом життєстійкості «прийняття ризику» (challenge) і мотиваційною орієнтацією на владу ($r=0,609$, $p<0,05$).

Переважання у людини бажання мати вплив на інших чи на суспільство пов'язане зі сприйманням людиною того, що з нею відбувається, як особисті виклики і випробування. Така особистість розглядає отриманий нею різноманітний досвід як чинник, що урізноманітнює її життя, сприяє розвитку, а прагнення до стабільності, комфортних умов – як таких, що роблять життя неясним. Для такої особистості важливо відчувати, що її зусилля принесуть бажані результати, що вона зможе впоратися з усіма життєвими ситуаціями.

Аналіз кореляційної матриці засвідчив, що ключовою кореляцією для групи тих, хто не займається волонтерською діяльністю, є мотиваційна орієнтація на владу. Саме на ній замикається найбільше зв'язків у досліджуваній групі.

Таким чином, припущення, яким ми керувалися у нашому дослідженні, підтвердилося. Ми зробили висновки про те, що особистість, яка займається волонтерською діяльністю, має вищі показники життєстійкості, аніж ті, хто не залучений до волонтерства; вищі показники стійкості до несприятливих умов життя. Така особистість більше мотивована до активного включення у життєві ситуації для пошуку найбільш оптимального рішення, вона впевнена у собі, у своїх силах, у тому, що вона може вплинути на результат, не пасуватиме перед труднощами, а сприймає їх як виклик особисто собі і як джерело цінного досвіду.

Висновки. 1. Життєстійкість особистості виступає значущою інтегральною особистісною характеристикою, завдяки якій людина є більш витривалою перед обличчям життєвих незгод і викликів. Ця особистісна характеристика передбачає здатність перетворювати зміни оточуючої дійсності у можливість людини.

2. Мотиваційна орієнтація волонтерів на працю, що передбачає сприймання волонтером праці як цінності, усвідомлення важливості бути залученими до суспільно корисної і схвалюваної діяльності, значущо пов'язана із:

1) життєстійкістю особистості волонтера, від якої залежить успішність перетворення стресогенних чинників на внутрішній ресурс;

2) структурним компонентом життєстійкості – замученістю, що передбачає сприйняття себе значущою особистістю і бажанням бути активно залученими у розв'язок життєвих задач;

3) прийняттям ризику, що розуміється як сприймання особистістю життєвих труднощів як особистих викликів і прийняттям життєвого досвіду як цінної можливості для саморозвитку.

3. Ключовими моментами кореляційних плеяд для волонтерів є мотиваційна орієнтація на працю, а для тих, хто не займається волонтерською діяльністю – орієнтація на владу.

4. Відсутність надання переваги мотиваційній орієнтації на гроші, яка розуміється як прагнення до покращення свого матеріального добробуту і сприймання як більш важливого при виборі діяльності матеріальної винагороди, аніж цікавості, значуще пов'язана із компонентами життєстійкості – прийняття ризику і контроль, які спонукають особистість активно протидіяти впливу стресогенних чинників.

Отримані результати дослідження спонукають нас до подальшого вивчення взаємозв'язків між компонентами системи психологічних детермінант волонтерської діяльності і розкриття їхньої ролі у зв'язку із ефективністю волонтерської діяльності.

Список використаних джерел

1. Готтсданкер Р. Основы психологического эксперимента / Р. Готтсданкер. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 464 с.
2. Ильин Е. П. Психология помощи. Альтруизм, эгоизм, эмпатия / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2013. – 304 с.
3. Кабиш-Рибалка Т. В. Модель психологічної готовності особистості з комплексним поєднанням емоційних властивостей та обдарованості / Т. В. Кабиш-Рибалка // Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність: тези Всеукраїнської науково-практичної конференції (25 вересня 2015 р., м. Київ). – К. – 2015. – С. 55–58.
4. Корнеева Е. Л. Основные направления исследования волонтерской деятельности [Электронный ресурс] / Е. Л. Корнеева // Психологическая наука и образование psyedu.ru. – 2015. – Том 7. – № 1. – URL: <http://psyedu.ru/journal/2015/pn1/Korneeva/phtml>.
5. Круцюк О. В. Особливості мотивів волонтерської діяльності / О. В. Круцюк // Український психологічний журнал. – 2017. – № 4 (6). – С. 65–78.
6. Кунцевська А. В. Рефлексивне забезпечення волонтерської діяльності / А. В. Кунцевська // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2015. – № 4 (29). – С. 103–109.
7. Люта Л. П. Соціальні мережі як ресурс розвитку волонтерського руху / Л. П. Люта // Соціальна робота в контексті соціокультурних змін: матеріали

І Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (15–16 квітня 2016 року, Київ). – 2016. – С. 112–116.

8. Лях Т. Л. Мотивація до волонтерської діяльності / Т. Л. Лях // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. – 2012. – № 22 (8). – С. 84–91.

9. Лях Т. Л. Планування залучення волонтерів як важливий компонент волонтерської програми / Т. Л. Лях // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Педагогічні науки». – 2013. – № 23 (282). – Ч. I. – С. 206–213.

10. Матвієнко Л. І. Особистість волонтера у психологічному вимірі: ціннісно-мотиваційний аспект (надання соціальних послуг вразливим верствам населення) / Л. І. Матвієнко, К. С. Алексейченко // Соціологія і психологія праці та зайнятості. Ринок праці та зайнятість населення. – 2016. – № 1. – С. 55–59.

11. Народні помічники: портрет українського волонтера [Електронний ресурс] // Веб-портал «Слово і Діло». – 2016. – URL: <http://www.slovoidilo.ua/2016/01/04/infografika/suspilstvo/narodni-pomichnyky-portret-ukrayinsko-ho-volontera>.

12. Панькова О. В. Ресурсний потенціал волонтерського руху українського суспільства: дослідницька розвідка / О. В. Панькова, О. Ю. Касперович, О. В. Іщенко // Український соціум. – 2016. – № 1 (56). – С. 65–74.

13. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: учебное пособие / [Ред. и сост. Райгородский Д. Я.]. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2001. – 672 с.

14. Про волонтерську діяльність: Закон України від 19 квітня 2011 року № 3236-VI [Електронний ресурс]. – URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3236-17>.

15. Про затвердження Порядку надання волонтерської допомоги за окремими напрямками волонтерської діяльності: Постанова Кабінету Міністрів України № 556 від 05.08.2015. – [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248396744>

16. Титаренко Т. М. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека: навч. посіб. / Т. М. Титаренко, Т. О. Ларіна. – К.: Марич, 2009. – 76 с.

17. Хачатурян Ю. Р. Теоретичний аналіз проблеми соціальної адаптації дітей вимушених мігрантів / Ю. Р. Хачатурян // Український психологічний журнал. – 2017. – № 1 (3). – С. 177–191.

18. Чуйко О. Партнерські стосунки як чинник розвитку корпоративного волонтерства / О. Чуйко, Л. Свєцька // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Психологія. – 2016. – № 1 (4). – С. 113–116.

19. Юрченко І. Мотиваційні аспекти волонтерської діяльності / І. Юрченко [Електронний ресурс]. – URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/28844/31Yurchenko.pdf?sequence=1>.

20. Юрчинська Г. К. Волонтерська діяльність: суть і психологічні детермінанти / Г. К. Юрчинська, О. В. Круцюк // Український психологічний журнал. – 2017. – № 2 (4). – С. 188–204.

21. Maddi S. Hardiness: an Operationalization of Existential Courage / S. Maddi // Journal of Humanistic Psychology. – 2004. – Vol. 44. – № 3. – P. 279–298.

References transliterated

1. Gottsdanker R. Osnovy psikhologicheskogo eksperimenta / R. Gottsdanker. – M.: Izd-vo MGU, 1982. – 464 s.
2. Ilin E. P. Psikhologija pomoshchi. Altruizm, egoizm, empatiia / E. P. Ilin. – SPb.: Piter, 2013. – 304 s.
3. Kabysh-Rybalka T. V. Model' psihologichnoi' gotovnosti osobystosti z kompleksnym pojednannjam emocijnyh vlastyvostej ta obdarovanosti / T. V. Kabysh-Rybalka // Tendencii' rozvytku psihologii' v Ukraïni: istorija ta suchasnist': tezy Vseukrai'ns'koi' naukovo-praktychnoi' konferencii' (25 veresnja 2015 r., m. Kyi'v). – K. – 2015. – S. 55–58.
4. Korneeva E. L. Osnovnye napravlenija issledovanija volonterskoj dejatel'nosti [Elektronnyj resurs] / E. L. Korneeva // Psihologicheskaja nauka i obrazovanie psyedu.ru. – 2015. – Tom 7. – № 1. – URL: <http://psyedu.ru/journal/2015/n1/Korneeva/phtml>
5. Krucjuk O. V. Osoblyvosti motyviv volonters'koi' dijal'nosti / O. V. Krucjuk // Ukraïns'kyj psihologichnyj zhurnal. – 2017. – № 4 (6). – S. 65–78.
6. Kuncyvs'ka A. V. Refleksyvne zabezpechennja volonters'koi' dijal'nosti / A. V. Kuncyvs'ka // Aktual'ni problemy sociologii', psihologii', pedagogiky. – 2015. – № 4 (29). – S. 103–109.
7. Ljuta L. P. Social'ni merezhi jak resurs rozvytku volonters'kogo ruhu / L. P. Ljuta // Social'na robota v konteksti sociokul'turnyh zmin: materialy I Vseukrai'ns'koi' naukovopraktychnoi' konferencii' z mizhnarodnoju uchastju (15–16 kvitnja 2016 roku, Kyi'v). – 2016. – S. 112–116.
8. Ljah T. L. Motyvacija do volonters'koi' dijal'nosti / T. L. Ljah // Visnyk Lugans'kogo nacional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Pedagogichni nauky. – 2012. – № 22 (8). – S. 84–91.
9. Ljah T. L. Planuvannja zaluchennja volonteriv jak vazhlyvyj komponent volonters'koi' programy / T. L. Ljah // Visnyk Lugans'kogo nacional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Serija «Pedagogichni nauky». – 2013. – № 23 (282). – Ch. I. – S. 206–213.
10. Matvijenko L. I. Osobystist' volontera u psihologichnomu vymiri: cinnisnomotyvacijnyj aspekt (nadannja social'nyh poslug vrazlyvym verstvam naselennja) / L. I. Matvijenko, K. S. Aleksejchenko // Sociologija i psihologija praci ta zajnjatosti. Rynok praci ta zajnjatist' naselennja. – 2016. – № 1. – S. 55–59.
11. Narodni pomichnyky: portret ukrai'ns'kogo volontera [Elektronnyj resurs] // Veb-portal «Slovo i Dilo». – 2016. – URL: <http://www.slovoidilo.ua/2016/01/04/infografika/suspilstvo/narodni-pomichnyky-portret-ukrayinskoho-volontera>
12. Pan'kova O. V. Resursnyj potencial volonters'kogo ruhu ukrai'ns'kogo suspil'stva: doslidnyč'ka rozvidka / O. V. Pan'kova, O. Ju. Kasperovych, O. V. Ishhenko // Ukraïns'kyj socium. – 2016. – № 1 (56). – S. 65–74.
13. Prakticheskaja psihodiagnostika. Metodiki i testy: uchebnoe posobie / [Red. i sost. Rajgorodskij D. Ja.]. – Samara: Izdatel'skij Dom «BAHRAH-M», 2001. – 672 s.
14. Pro volonters'ku dijal'nist': Zakon Ukraïny vid 19 kvitnja 2011 roku № 3236-VI [Elektronnyj resurs]. – URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3236-17>.

15. Pro zatverdzhennja Porjadku nadannja volonters'koi' dopomogy za okremymy napriamamy volonters'koi' dijal'nosti: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 556 vid 05.08.2015. – [Elektronnyj resurs]. – URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248396744>

16. Tytarenko T. M. Zhyttjestijkist' osobystosti: social'na neobhidnist' ta bezpeka: navch. posib. / T. M. Tytarenko, T. O. Larina. – K.: Marych, 2009. – 76 s.

17. Hachaturjan Ju. R. Teoretychnyj analiz problemy social'noi' adaptacii' ditej vymushenyh migrantiv / Ju. R. Hachaturjan // Ukrain's'kyj psykholoichnyj zhurnal. – 2017. – № 1 (3). – S. 177–191.

18. Chujko O. Partners'ki stosunky jak chynnyk rozvytku korporatyvnogo volonterstva / O. Chujko, L. Svec'ka // Visnyk Kyi'vs'kogo nacional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Serija: Psykholoija. – 2016. – № 1 (4). – S. 113–116.

19. Jurchenko I. Motyvacijni aspekty volonters'koi' dijal'nosti / I. Jurchenko [Elektronnyj resurs]. – URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/28844/31Jurchenko.pdf?sequence=1>.

20. Jurchyns'ka G. K. Volonters'ka dijal'nist': sut' i psykholoichni determinanty / G. K. Jurchyns'ka, O. V. Krucjuk // Ukrain's'kyj psykholoichnyj zhurnal. – 2017. – № 2 (4). – S. 188–204.

A b s t r a c t

Yurchynska H. K.,

PhD (Candidate of Psychological Sciences),

Associate Professor,

Head of General Psychology Department,

Faculty of Psychology,

Taras Shevchenko National University of Kyiv

E-mail: acula@vega.com.ua

Krutsiuk O. V.,

Post-graduate student,

General Psychology Department,

Faculty of Psychology,

Taras Shevchenko National University of Kyiv

E-mail: krutsiuk@gmail.com

INTERCONNECTION BETWEEN HARDINESS OF A VOLUNTEER PERSONALITY AND ITS MOTIVATION

The paper presents the theoretical analysis of the concept of hardiness as integral personal characteristics of the volunteer in connection with motivation of volunteer activity. The article describes the directions of volunteer activity research. Each of them answers on three questions – who are

volunteers, why do they help others and how do volunteers work – about the practical aspects of volunteer activity, barriers and the way of increasing the effectiveness of volunteer activity. The first direction of volunteer activity research is about the personal psychological traits and characteristics of volunteers. The integral one of the main of them is the hardiness. The second direction of volunteer activity research is about motivation of volunteer activity. Personal traits and motivation of volunteers are reflected in the system of psychological determinants of volunteer activity namely in internal determinants. This article attempts to investigate the correlation between personal determinants and needful-motivational.

The substantive aspects and features of the manifestation of volunteer activity in accordance with such structural components of hardiness as commitment, control and challenge and in accordance with motivation of volunteer activity are described. The article includes the results of the correlation analysis between the hardiness and the diagnostic parameters reflecting the psychological characteristics of the motivation of volunteer. We found a direct significant correlation between hardiness, its structural components of «commitment», «challenge» with motivational orientation towards work. In addition, we established the inverse significant correlation between «control», «challenge» and motivational orientation towards money. Motivational orientation towards work is a key moment for correlations for a volunteer sample, and for non-volunteers, there is a motivational orientation toward power.

Key words: *volunteer activity, motivation, hardiness, commitment, control and challenge, altruism.*

Отримано – 5 червня 2018

Рецензовано – 11 червня 2018

Прийнято – 13 червня 2018

Received – June 5, 2018

Revision – June 11, 2018

Accepted – June 13, 2018

Наукове видання

**УКРАЇНСЬКИЙ
ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЖУРНАЛ**

Збірник наукових праць

№ 2 (8)

2018

Віддруковано з оригінал-макетів авторів

Підписано до друку 30.06.2018 р. Формат 60×90/16. Папір офсетний
Гарнітура Petersburg C. Ум. друк. арк. 10,95. Обл. вид. арк. 10,47.
Тираж 300 прим. Зам. № 87.

Адреса редакції, видавця:

03187, УКРАЇНА, Київ-187, пр. Глушкова, 2-а, к. 201
Тел./Факс: +38 044 5213509 Тел.: +38 044 5221648
E-mail: upj.editorial.office@gmail.com (для листування),
knu.soc_psy@ukr.net (для подання матеріалів)
Web.: <http://upj.com.ua>

Address of editorial office:

2-a, Hlushkov prospect, of. 201, Kyiv-03187, UKRAINE
Tel./Fax: +38 044 5213509 Tel.: +38 044 5221648
E-mail: upj.editorial.office@gmail.com (for correspondence),
knu.soc_psy@ukr.net (for submission)
Web.: <http://upj.com.ua>

Віддруковано:

Видавництво «МІЛЕНІУМ» (Київ)
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 535 від 19.07.2001 р.

М І Л Е Н І У М

Видавництво «МІЛЕНІУМ»

м. Київ, вул. Фрунзе, 60
Тел.: +38 (067) 849-34-60
Факс: +38 (044) 222-74-35
E-mail: milenium_ofis@ukr.net